

**T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**ALBANLAR TARİHİ VE MÜSLÜMANLARIN
AZERBAYCAN'I FETHİ**

Yüksek Lisans Tezi

**Hazırlayan
Melek OMAÇ İPEK**

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN**

Ocak 2023, ERZİNCAN

**T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**ALBANLAR TARİHİ VE MÜSLÜMANLARIN
AZERBAYCAN'I FETHİ**

Yüksek Lisans Tezi

**Hazırlayan
Melek OMAÇ İPEK**

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN**

Ocak 2023, ERZİNCAN

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Melek OMAÇ İPEK

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Ana Bilim Dalı	: Tarih
Program Adı	: Tezli Yüksek Lisans
Tez Başlığı	: Albanlar Tarihi ve Müslümanların Azerbaycan'ı Fethi

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 131 sayfalık kısmına ilişkin 21/12/2022 tarihinde **IThenticate/Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: %20' dir.

Filtrelemeye **alıntılar dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimeden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 19/01/2023

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Kader Altın

Öğrenci: Melek OMAÇ İPEK

KILAVUZA UYGUNLUK

“Albanlar Tarihi ve Müslümanların Azerbaycan’ı Fethi” başlıklı Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan
Melek OMAÇ İPEK

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN danışmanlığında **Melek OMAÇ İPEK** tarafından hazırlanan “**Albanlar Tarihi ve Müslümanların Azerbaycan’ı Fethi**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tarih** Dalı’nda **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

19/01/2023

JÜRİ:

Danışman	: Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN	İmza
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞCI	İmza
Üye	: Prof.Dr. Abdullah KAYA	İmza

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun .... /.... /..... tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

..... /..... / .....

Prof. Dr. Necdet TOZLU

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Alban Devleti sınırları doğudan Hazar Denizi, batıdan Göyçe Gölü, güneyden Araz Nehri ve kuzeyden Kafkas Dağları ile sınırlanarak bugünkü Azerbaycan topraklarının kuzeyini kapsayarak varlığını 705 yılına kadar sürdürmüştür. Kür Nehri civarında yerleşmelerinden dolayı oldukça verimli topraklara sahiptirler. Jeopolitik konumu ve verimli toprakları bakımından pek çok ülke için önem arz etmiştir. Albanlar'ın topraklarında devletin kuruluşundan yıkılışına kadar ki geçen süreçte Sâsâniler, Bizanslılar, Hazarlılar ve Müslüman Arapların hâkimiyet mücadelesi yaşanmıştır.

Bu çalışma Giriş ve 2 bölümden oluşmaktadır.

Albanlar Tarihi ve Müslümanların Azerbaycan'ı Fethi adlı tezimin giriş bölümünde; Alban Devleti tarihi hakkında yazılmış olan bilgilere ulaşabilmek üzere, dönemin birinci el kaynakları, antikçağ yazarlarının kaleme aldığı eserler, Rus kaynaklar, Arapça kaynaklar, Bizans kaynaklar, Gürcü kaynaklar ve araştırma eserler ele alınarak müellif ve eserler hakkında bilgiler verilmiştir.

Birinci bölümde Alban Devleti'nin isminin menşei, kurulmuş olduğu coğrafyanın sınırları belirtilerek, devletin içerisinde var olan önemli şehirlerin coğrafi sınırları, kuruluşları ve sosyal hayatları hakkındaki bilgilere yer verilmiştir.

İkinci bölümde Alban Devleti'nin tarihi coğrafyası hakkında bilgi verilerek bu bölgedeki Aran, Arsakiler ve Mehraniler sülalesinden bahsedilmiştir. Hükümdarların siyasi sosyal hayattaki çalışmalarını, devletin kurulmasından tarih sahnesinden silinmesine kadar ki süreçte Bizans İmparatorluğu, Sâsâni Devleti, Hazarlar ve Müslüman Araplar ile yaşanan siyasi ve sosyal ilişkiler detaylı olarak anlatılmıştır. Albanların coğrafi özellikleri neticesinde geçim kaynakları, nüfusunu, dillerini, hukuk sisteminde kullanmış oldukları ceza yöntemlerini, idari yapısını ve dini politikası ile birlikte Hristiyanlığı benimseyerek ilk kez devlet olarak resmi bir şekilde kabul etmeleri hakkında bilgilere yer verilmiştir.

Ekler kısmında Alban Devleti'nde III. Vaçagan döneminde Aguen Kilisesi'nde kabul edilen kanunlar listesi, Alban Devleti'nin coğrafi haritaları, ülke içerisinde inşâ

edilen kilise ve Hristiyan dini sembollerinden olan ha işareti, Alban alfabesi ve kullanmış oldukları sikkelerin bir kısmının resimlerine yer verilmiştir.

Çalışmamın hazırlık aşamasında, tez konumun tespiti ile birlikte kaynaklarımı temin etmem hususunda yardımlarını esirgemeyerek bilgi ve tecrübesinden faydalandığım her daim kendisini örnek aldığım Sayın Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN'a, tezimin başlıkları ve kaynakları konusunda kendisinden ve zengin kitaplığından faydalandığım Sayın Dr. Öğr. Üyesi Kemal Taşçı hocama, tezimi yazma sürecimde yardım ve desteğini aldığım arkadaşlarım Arş. Gör. İbrahim Kurtcebe AKKUş, Berna Gülşah BAHAR ve Serra Nur ALBAY'a, kendimi bildim bileli bana koşulsuz sevildiğimi hissettiren, maddi ve manevi tüm desteklerinden dolayı sevgili anne, baba, kardeşim ve İpek Aile'me, son olarak tez yazım sürecinde hep yanımda olup sabır ve desteklerinden dolayı yol arkadaşım, sevgili eşim İbrahim Said İPEK'e sonsuz teşekkür ederim.

Melek OMAÇ İPEK

ERZİNCAN, 2023

ALBANLAR TARİHİ VE MÜSLÜMANLARIN AZERBAYCAN'I FETHİ

Melek OMAÇ İPEK

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi,

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Ocak 2023

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN

ÖZET

Azerbaycan'ın kadim halklarından biri olan Albanlar, bugünkü Azerbaycan topraklarının kuzeyi, Gürcistan, Ermenistan ve Güney Dağıstan topraklarının bir kısmını da içine alarak varlıklarını 705 yılına kadar sürdürmüşlerdir. Alban Devleti 26 kavmin bir araya gelmesiyle kurulmuştur. Alban Devleti'ni Aran, Arsak ve Mehraniler sülalesinden gelen hükümdarlar yönetmiştir. Stratejik konumu itibarıyla Sâsâniler dışında Bizans İmparatorluğu ve Hazarlar ile sürekli münasebette bulunmuşlardır. Müslüman Arapların topraklarını genişletmek üzere bu topraklarda akınlar düzenlemişler ve yönetimde söz sahibi olmuşlardır. Albanların dikkat çeken bir diğer konusu da Kafkasya topraklarında ilk kez Hristiyanlığı kabul edip, devletin resmi dini haline getirilişidir. Hristiyanlık dini görüşlerinden olan Monofizitlik ve Diofizitlik dolayısıyla fikir ayrılıkları yaşanmış ve bu fikir ayrılıkları Alban Devleti'ni iç karışıklıklara sürüklemiştir. M.Ö. I. yüzyıldan M.Ö. VIII. yüzyıla kadar varlığı sürdüren Alban Devleti hilafet topraklarına dönüşerek tarih sahnesinden silinmiştir.

Alban Devleti'nin coğrafyası, siyasi, sosyal ve kültürel tarihi hakkında yazılan bu çalışmam da Albanlar'ın kurulmasından yıkılmasına kadar olan süreç ele alınmış olup, coğrafi konumu itibarıyla etkileşim kurduğu devletlerin hâkim olma mücadeleleri hakkında bilgi verilerek, bu devletlerin din politikalarının devlet üzerindeki etkilerini tezim çerçevesinde ele almaya çalıştım.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Alban, Din, Tarih.

THE HISTORY OF ALBANES AND THE MUSLIM CONQUEST OF AZERBAIJAN

Melek OMAÇ İPEK

Erzincan Binali Yıldırım University,

Graduate School of Social Sciences

Master's Thesis, January 2023

Supervisor: Asist. Prof. Kader ALTIN

ABSTRACT

Albanians, one of the ancient peoples of Azerbaijan, continued their existence until 705 by including the north of today's Azerbaijan lands, Georgia, Armenia and some of the lands of Southern Dagestan. The Albanian State was established by the gathering of 26 tribes. The rulers of the Aran, Arsak and Mehrani dynasties ruled the Albanian State. In terms of their strategic location, they were in constant contact with the Byzantine Empire and the Khazars, apart from the Sassanids. They organized raids in these lands to expand the lands of the Muslim Arabs and had a say in the administration. Another remarkable issue of the Albanians is that they accepted Christianity for the first time in the Caucasus lands and made it the official religion of the state. Due to the Christian religious beliefs Monophysitism and Diophysitism, there were differences of opinion and these differences of opinion dragged the Albanian State into internal turmoil. The Albanian State, which existed from the 1st century BC to the 8th century BC, turned into a caliphate and disappeared from the stage of history.

In this study, which was written about the geography, political, social and cultural history of the Albanian State, the process from the establishment of the Albanians to its collapse was discussed, and by giving information about the struggles for dominance of the states with which they interacted due to their geographical location, I thesis the effects of the religious policies of these states on the state. I tried to handle.

Keywords: Azerbaijan, Albanian, Religion, History.

İÇİNDEKİLER

ALBANLAR TARİHİ VE MÜSLÜMANLARIN AZERBAYCAN'I FETHİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI.....	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
SİMGELER ve KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ALBAN DEVLETİ TARİHİ COĞRAFYASI

1.1. Alban İsminin Menşei.....	12
1.2. Alban Devleti'nin Coğrafi Sınırları	13
1.3. Alban Devleti'nin Önemli Şehir Merkezleri	15
1.3.1. Lpina	16
1.3.2. Çola	16
1.3.3. Şeki.....	16
1.3.4. Kambisena.....	17
1.3.5. Sakasena.....	17
1.3.6. Paytakaran	17
1.3.7. Uti.....	18

1.3.8. Girdiman	19
1.3.9. Kabala (Gurtgaşen)	19
1.3.10. Berde (Partav)	21

İKİNCİ BÖLÜM

ALBAN DEVLETİ'NİN SİYASİ YAPISI

2.1. Alban Devleti'nin Siyasi Teşekkülü	23
2.2. Alban Devleti'nin Kuruluşu ve Aran Sülalesi Temsilcisi Aran'ın Hükümdar Olması.....	26
2.3. I. Vaçagan Dönemi (215-255) ve Arsak Sülalesinin Devlet Yönetimindeki Rolü	28
2.4. I. Vaçe Dönemi (255-262)	29
2.5. Sanatürk Dönemi (298-338)	30
2.6. Urnayr Dönemi (313-371)	31
2.7. Arsvagen Dönemi (430-440)	33
2.8. II. Vaçe Dönemi (440-463).....	34
2.9. III. Vaçagan Dönemi (487-510).....	41
2.10. Hazarlar'ın Alban Devleti'ne Yaptığı İstilaları ve Bizans İmparatorluğu-Sâsâni Devleti İlişkileri	43
2.11. Alban Devleti'ne Mehraniler Sülalesinin Egemen Olması.....	52
2.11.1. Varaz Grigor Dönemi (630-642).....	54
2.11.2. Cavanşir Dönemi (636/642-680)	55
2.12. Müslümanların Albanya'ya (Ârran) Düzenlemiş Oldukları Fetihler	56
2.12.1. Dört Halife Dönemi'nde Albanya'da Yaşanan Siyasi Faaliyetler	56
2.12.2. Hz. Ebubekir Dönemi İlk Fetih Hareketleri (632-634).....	57
2.13. Hz. Ömer Dönemi Albanya'ya (Ârran) Fetihler (634-644).....	59
2.13.1. Kâdisiye Savaşı ve Cavanşir'in Faaliyetleri	60

2.13.2. Nihavent Savaşı.....	63
2.13.3. Cavaşır'ın Sâsâni Devleti ile Mücadelesi	65
2.13.4. Sâsânilerin Antropatena Topraklarına Saldırması, Gürcülerle İlişkiler ve Müslüman Arapların Albanya'ya Fetihleri	66
2.14. Hz. Osman Dönemi Fetihleri (644–656)	68
2.15. Hz. Ali Dönemi Fetihleri (656-661)	71
2.16. Hazarların Albanya'ya Fetihleri (662) Cavaşır'ın Muâviye b. Ebû Süfyân ile Görüşmeleri	74
2.17. Varaz Tridat Dönemi ve Alban Devleti'nin Yıkılışı (681-705)	75
2.18. Alban Devleti'nde Sosyal, Kültürel ve İktisadi Faaliyetler	83
2.18.1. Alban Devleti'nin Dini Politikası	88
SONUÇ	91
KAYNAKÇA.....	95
EKLER.....	110
ÖZ GEÇMİŞ	126

SİMGELER ve KISALTMALAR LİSTESİ

çev.	: Çeviren
C.	: Cilt
S.	: Sayı
Ed.	: Editör
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
haz.	: Hazırlayan
h.	: Hicri
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
Yy.	: yüzyıl
Vd.	:ve devamı
Vb.	: ve benzeri
Ö.	: ölüm tarihi

GİRİŞ

1. Kaynaklar

Alban tarihine dair kaynakları incelediğimizde dönemin siyasi ve sosyal hayatları hakkında yazılmış kapsamlı bir çalışma mevcut değildir. Fakat konumuzun daha iyi anlaşılabilmesi ve güvenilir kaynaklardan öğrenilebilmesi için araştırdığımız birinci el kaynaklarda ve araştırma eserlerinde yer alan bilgilere detaylı bir şekilde ulaşmaya özen gösterdik.

1.1. Azerbaycan Kaynakları

Alban Tarihi: Alban tarihinin en önemli kaynaklarından biri olan bu eser, Moses Kalankatuklu tarafından kaleme alınmıştır. Müverrihin, hayatı hakkında sahip olduğumuz tek bilgi yedinci ve sekizinci yüzyıllarda yaşamış olmasıdır. Moses Kalankatuklu; *Kalankatlı Moses*, *Moisey Kalankatlı*, *Movses Kalankatlı*, *Movses Kalankatuklu* ve *Kalankaytlı Moses*¹ isimleriyle de bilinmektedir.² *Alban Tarihi*, yedinci yüzyılda Alban dilinde yazılmış sonrasında ise eser Ermenilerin eline geçerek *Grabar*³ diline çevrilmiştir. Eser, Rusça ve İngilizce nüshaları karşılaştırılarak *Ziya Bünyadov*⁴ tarafından Azerbaycan Türkçesine çevrilmiştir. Türkiye Türkçesine aktaran ise *Yusuf Gedikli*'dir. *Alban Tarihi* üç kitaptan oluşmaktadır Ziya Bünyadov, Azerbaycan Türkçesine çevirirken *Alban Tarihi*'nin sonuna Mhitar Goş'un *Alban Salnamesi*'ni de eklemiştir. Türkçeye tercüme eden, Yusuf Gedikli, Ekler bölümünde "Albanlar ve Albanya, "Kuzey Kafkasya Hun Beyliği'nden ve Hazar Türklerinden Alban Tarihi'nin kaydettiği Türkçe Sözcükler" adlı kendi makalesini de eklemiştir.

Alban Tarihi, üç kitaptan oluşmuştur;

Birinci kitap; başlangıçtan VI. yüzyılın başlarına kadar ki hadiseleri kapsayarak otuz dört fasıl olacak şekilde tamamlanmıştır. İkinci kitap; VI. yüzyılın başlangıcından VIII. yüzyılın başlangıcına kadar olan zamanı kapsamakla birlikte elli fasıldan oluşmuştur. Üçüncü kitap ise; VIII. yüzyılın başlarından 999 yılına kadar ki olaylardan

---

¹ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX yüzyıl Eserlerinde*, (Bakı: Şerq- Gerb, 2007), 10-13.

² Moses Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, çev. Yusuf Gedikli, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2019), 9.

³ **Grabar:** Eski Ermeni dili. Melek Sarı Güven, "Ermeni Alfabetinin Dil, Din ve Kimlik Üçgeninde Tarihi Gelişimi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 8/4 (2019): 2718.

⁴ **Ziya Bünyadov:** Azerbaycan tarihi yazarlarından önde gelen ilim adamıdır. Qıyas Şükürov, "Bünyadov Ziya" *DİA*, (Ankara: TDV İslam Ansiklopedisi, 2020), Ek-1: 224.

söz ederek, Alban hükümdarlarının kısa listesini yapmış ve son fasıl olan yirminci fasılda Albanya katolikosların adları ve faaliyetleri anlatılarak sonlandırılmıştır. *Alban Tarihi* kitabının üçüncü kitap olarak ayrılmış bölümünde fikir ayrılıkları ortaya çıkmaktadır. Türkçeye tercüme eden Yusuf Gedikli, eserin üçüncü kitabının olaylar arasında üç yüzyıllık bir zaman diliminin ve yazıldığı üslup bakımından farklılığından dolayı Kalankatuklu tarafından yazılmasının imkânsız olduğunu, bu kişinin o dönemde yaşamış Moses Dashuranlı olduğunu vurgulamaktadır.⁵ Fakat farklı kişi olarak tanımlanan Moses Dashuranlı'nın kitabına baktığımız da Kalankatuklu'nun eserinin aynı olduğu ve Moses Kalankatuklu'nun eserinin çevirisi olduğunu görmekteyiz.

Müellifimiz Alban Devleti'nin hükümdarlarından olan Cavanşir'in dönemini bizzat yaşadığı için eserinde bu tarihlere dair orijinal bilgilere yer vermektedir. Alban Devleti'nin topraklarının bulunduğu bu coğrafya ayrıca Türklerin ve komşu devletlerinde yaşadığı yer olması sebebiyle onların tarihlerine dair eserde önemli bilgiler bulunmakla birlikte, Albanlar başta olmak üzere Türk, İran, Müslüman Arap, Gürcü ve Ermeniler'in tarihleri hakkında bilgi sahibi olmamıza yardımcı olmuştur. *Alban Tarihi*'nde Hun, Haylandurk, Barsil, Eftalit, Hazar gibi Türk kavimlerinden ve onların siyasal, sosyal, dinsel ve askeri yaşayışları hakkında da bilgi edinmemiz mümkündür. Eserin, ilk el yazması 1279 tarihlidir.⁶ *Alban Tarihi* ilk defa Grabarcadan diline, 1849 ve 1851'de eserin bir kısmı Fransızcaya, 1861'de Rusça'ya ve 1961'de ise İngilizce'ye çevrilerek yayımlanmıştır. Ziya Bünyadov, 1993 yılında Rusça ve İngilizce nüshalarını karşılaştırarak Azerbaycan Türkçesine neşretmiştir. 2006 yılında ise Yusuf Gedikli tarafından Türkçe'ye aktarılmıştır. Alban tarihi hakkında araştırma yaparken başvurulması gereken ilk eser niteliği taşıyan bu kaynağın Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesine tercüme edilmiş iki kitabından da faydalandık.

Alban Salnamesi: Alban Tarihi açısından oldukça önemli olan bir diğer eser, Mhitar Goş'un yazmış olduğu *Alban Salnamesi*'dir. Mhitar Goş, 1130 yılında Gence şehrinde doğmuştur.⁷ İlk hocası Vartapet Yovhannes Tavuzski'dir. Kendisi vartapet⁸

---

⁵ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 9; Umut Üren, "Alban Tarihi" Adlı Kaynaktaki Batı Köktürk Yöneticileri: "Kuzey Hükümdarı", "Cebu Hakan" Ve "Şad" Hakkında Değerlendirmeler", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 15/1 (2020): 2.

⁶ Moisey Kalankatuklu, *Albanya Tarixi*, Mhitar Qoş, *Alban Salnamesi*, (Bakı: Avrasiya Press, 2006), 12.

⁷ "Mhitar Qoş", (Erişim Tarihi 16.06.2022), <http://lib.az/persons/25>

olduktan sonra Kilikya'ya (Anadolu) gelmiş burada dini eğitim almıştır. Daha sonra Alban Katalikosu Gence'den Haçen'e taşınmak zorunda kalmıştır. 1184 yılından itibaren Getik Manastırı'nda faaliyete başlamıştır. Bölgede meydana gelen deprem sırasında Goş'un bağlı kaldığı kilisede yıkılmıştır.⁹ Yaşadığı dönemin büyük Hristiyan öğreticisi olup, İkiz Haçlar'da Goshavang Kilisesi ve Hristiyan İlahiyat Okulu'nu kurarak, burada yaşadığı süre boyunca çok sayıda öğrencisine ders vermiştir. Kurmuş olduğu kilise ve okullarda çok sayıda öğrenci yetiştirerek 1213 yılında vefat etmiştir. Müellif, *Alban Salnamesi* eserinde, 1130-1162 yılları arasında geçen tarihsel olaylara yer vermiştir. Eser tamamlanamamış olmasına rağmen Alban tarihi bakımından son derece önemlidir.¹⁰ Azerbaycan'ın önemli tarihçilerinden biri olan Ziya Bünyadov, *Alban Salnamesi*'ni İngilizceden Azerbaycan Türkçesine tercüme etmiştir. Mhitar Goş'un bu eserden ziyade iki eseri daha bulunmaktadır. Bunlar; *Kanunname* ve *Genceli Hüsrev'in Çileli Yaşam Öyküsü*'dür. *Kanunname* 1184'te Ermenilerin sosyal hayatını düzenlemek amacıyla yazılmıştır. Daha önce Bizans, İran ve Arap yönetimleri altında yaşamak durumunda kalan Ermeniler, farklı yönetimlerin altında olsalar da kendi iç hukuklarını sağlamış ve gelenek göreneklerine de bağlı kalarak Bizans Devleti'nin dini kanunlarına bağlı olmuşlardır. Türk idareleri ise, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde güçlü bir yönetim kurmuşlardır. Ermeniler farklı milletin yönetimi ile böylece karşılaşmış, yönetim farklılıkları nedeniyle Ermenilerin kendi benliklerini yitireceklerinden endişe duyan Ermeni âlimleri ve din adamları harekete geçerek Mhitar Goş'dan bu kanunnameyi yazmalarını buyurmuşlardır.¹¹ Esere, Doğu Roma İmparatorluğu'nun kanunları, Albanya Kilise Kararnameleri, Musa Kanunları ve halk gelenekleri de ilave edilerek genişletilmiştir. Mhitar Goş'un *Kanunname*'sinde Albanya'nın kendine özgü yıllık takvimi olduğu belirtilerek Albanya hakkında önemli bilgiler verilmiştir.¹² Mhitar Goş'un *Kanunname* eserinin Türkçe nüshası bulunmadığı için esere ulaşamadık.

---

⁸**Vardapet:** Rahiplere verilen isim olarak bilinmektedir. Hrand D.Andreasyan, "Türk Tarihlerine Aid Ermeni Kaynakları", *Tarih Dergisi*, 1/1 (İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1949), 95.

⁹ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat,2009), 35.

¹⁰ Bəxtiyar Tuncay, *Qafqaz Albanlarının Dili Və Ədəbiyyatı*. (Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2010), 29.

¹¹ Erdi Öztürk, "Mihitar Goş'un Kanunnamesi ve Orta Çağ Ermeni Toplumunda 'Ötekiler' Üzerine Bir İnceleme", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 0/68, (2021): 124.

¹² İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 35-36.

1.2. Antikçağ Müelliflerinin Eserleri

Albanlar hakkında müracaat etmemiz gereken diğer eserler ise antikçağ müelliflerin yazmış olduğu eserlerdir. Alban Devleti'ne seyahat düzenleyen antikçağ yazarları sayesinde bu bölge hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır. Alban Devleti'nin hüküm sürmüş olduğu bölgeye, Roma Devleti'nde bulunan askerler yürüyüşler düzenleyerek, gittikleri bu coğrafya hakkında keşifler yapıp bilgi toplamışlardır. Bu bilgileri devletin içerisinde önemli rol oynayan coğrafyacı ve tarihçiler değerlendirerek eserlerinde yer vermişlerdir. Antikçağ yazarlarından başta Herodot olmak üzere Polibi, Strabon, Plini, Kassi, Dion ve Ptolemeyin'in eserlerinde Albanlar'a ait değerli bilgilere ulaşabiliriz.

Coğrafya: Antikçağ'ın önemli coğrafyacısı Strabon tarafından yazılmıştır. Yaşamı hakkındaki bilgilere eserlerinden ulaşabilmekteyiz. Doğum yeri bugünkü Amasya topraklarıdır.¹³ Strabon'nun eğitimi Roma'ya gitmesiyle başlar burada coğrafya uzmanı olan Tyranion'dan ders alır. Büyük bir coğrafya tutkunu olan Strabon'nun en önemli başyapıtı *Coğrafya* adlı eseridir. Eseri Asya, Avrupa ve Afrika'yı tamamlayan on yedi kitaptan oluşur.¹⁴ Coğrafyacı Strabon, II. VII. XI. XV. ve XVI. ciltlerinde Albanya ve Atropatena coğrafyası ahalisi ve ekonomisi din ve geleneklerinden bahsetmiştir. Aynı zamanda eserde, Alban ismini ilk kez kullanmış ve Hristiyanlık öncesi tapmış oldukları dinler hakkında da bilgi vermiştir.

Herodot Tarihi: Tarihin babası olarak bilinen Herodot tarafından kaleme alınan önemli bir yapıttır. M.Ö.484-485'te Halikarnas'ta doğduğu bilinmektedir.¹⁵ Herodot, *Tarih* adlı eserinde eski Albanya ve Atropatena halkları hakkında bilgilere yer vermiştir. Bu bölgelere yapılmış olan göçlerinde bahsetmiştir.¹⁶

1.3. Rus Kaynaklar

İstoriya Azerbayjana: Maxmud İsmail tarafından, Sovyetler Birliği dağılmasından sonra Azerbaycan Tarihi'nin kapsamlı şekilde anlatan ilk kitaplardan

¹³ Strabon, *Geographika*, çev. Adnan Pekman, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009), XIX-XX.

¹⁴ Nuri Yavan, "Batı Coğrafyası Geleneği Üzeri", *Bir Disiplinin İç Dünyası: Modern Türk Coğrafyası Üzerine Söyleşiler*, (İstanbul: İdil Yayıncılık, 2014): 7.

¹⁵ Muzaffer Demir, "Herodotos ve Yabancı Kültürler: Mısır Örneği", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/2, (2012): 316.

¹⁶ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 30.

biridir. Kiril alfabesiyle Azerbaycan Türkçesinde yazılmıştır.¹⁷ Azerbaycan tarihine başlangıçtan itibaren yer veren Maxmud İsmail, Kafkasya Albanyası'nın kuruluşunu, Müslüman Arapların Azerbaycan'ı fethini ve Albanya'nın komşu devletlerle siyasi ilişkilerinden bahsederek, devletin Hristiyanlık dininden sonraki durumu hakkında da bilgi vermektedir. Eser, Türkçe diline Vefa Kurban tarafından çevirmiştir. *Azerbaycan Tarihi* olarak bilinen eser, çeviren Vefa Kurban tarafından *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi* olarak adlandırılarak elimize ulaşmıştır.

1.4. Arapça Kaynaklar

Fütûhu'l-Büldân: Tarihçi, nesep¹⁸ âlimi, edip, şair ve Farsçadan Arapça'ya tercümeler yapan meşhur bir âlim olan Ahmed b. Yahya Belâzürî tarafından İslam tarihine kazandırılan önemli bir yapıttır.¹⁹ III. ve IX. yüzyıllarda yaşamış olan Belâzürî'nin hayatı ve ailesine dair kaynaklarda yeterince bilgi verilmemiştir. İran asıllı olduğu söylenilir. El Belâzürî'nin hangi tarihlerde nerede doğduğu hakkında bilgi sahibi değiliz. Hicretin ikinci yarısında Bağdat'ta dünyaya geldiği tahmin edilir. Belâzürî'nin Abbasi Devleti halifesi el-Memun'u bir şiirle övmesi onun hayatına dair bilinen ilk bilgidir. Buna göre 218/833 yılında vefat eden el-Memun'un huzuruna çıkabilmesi ve onu şiirle övebilmesi için o zamanlarda en azından yirmili yaşlarda olduğu tahmin edilmektedir.²⁰ Hayatı hakkında edinilen bilgilerin birçoğu Abbasi halifeleriyle ve vezirleriyle münasebetleri ile ilgilidir. 279 yılında (892-93) Bağdat'ta seksen yaşlarında vefat etmiştir.²¹ *Fütûhu'l Büldân* adlı eseri, İslam tarihinin en önemli eserlerindendir. Eserinde Hz. Muhammed'in Hayber şehrine fethinden başlayarak Emevî halifesi I. Velîd (705-715) devri fetihlerine kadar yer vermiştir. Belâzürî bu eseriyle tarih kadar coğrafya alanında da önemli bilgilere ışık tutmuştur.²² Albanlar'ın yaşamış olduğu şehirler hakkında önemli bilgiler vererek konumuzu aydınlatmıştır. Bu yönleriyle

---

¹⁷ Mahmud İsmailov, *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, çev. Vefa Kurban, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2014), 13.

¹⁸ **Nesep:** Soy bağı anlamında fıkıh terimi. İbrahim Kâfi Dönmez, "Nesep", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 573.

¹⁹ Kemal Taşçı, "Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 2.

²⁰ el-Belâzûri, *Fütûhu'l Büldân*, çev. Mustafa Fayda, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, 2002), XII.

²¹ Mustafa Fayda, "Belâzürî", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 392.

²² Mustafa Fayda, "Fütûhu'l-Büldân", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 258.

Belâzürî'nin bu eserinin, Mustafa Fayda tarafından Türkçeye çevrilip 1987 yılında Ankara'da basılmış olan baskısından yararlandık.

Târîhu't-Taberî: Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî tarafından yazılmış eserdir. Taberî, tefsir, hadis, fıkıh ve tarih gibi bilim dallarında tanınmış bir bilim insanıdır.²³ İslam Tarihi'nin Herodot'u olarak anılan Taberî'nin bu eseri, peygamberlerin tarihi, hükümdar ve halifelerin tarihi hakkında bilgiler vermektedir.²⁴ Azerbaycan'ın fethi hakkında bilgilere yer vermesi konumuz açısından önem arz etmektedir.

el Kâmil fî't-Târîh: İbnü'l Esîr tarafından tarihe kazandırılmış önemli bir yapıttır. Müellif 4 Cemâziyelevvel 555 (12 Mayıs 1160)'da Cizre'de doğmuştur. Cizre'de doğması nedeniyle Cezerî mahlasıyla tanınmış olup babasının Esîrüddin mahlasını taşımasından ötürü İbnü'l-Esîr olarak tanınıp namı yayılmıştır.²⁵ Büyük tarihçi İbn Esir, hicretten 630 yıl sonra Musul'da vefat etmiştir.²⁶ Orta Çağ'ın en güvenilir müelliflerinden olan İbnü'l Esîr, eserinin ön sözünde bu eserin dönemin diğer eserlerine göre farklılıklarını açıklamış, Doğu İslam tarihçilerinin Batı İslam dünyasında gerçekleşen olaylara yer vermediği için bu ihtiyacın karşılanması gerektiğini düşünüp eserini kaleme almıştır. Eserinde İslam Tarihi hakkında kısa bilgiler vererek kâinatın yaradılışından başlayarak 628/1230 yılına kadar gerçekleşen olayları kronolojik olarak anlatmaktadır.²⁷ *el Kâmil fî't Târîh* İslâm öncesi ve sonrası dönemden oluşarak 12 ciltten meydana gelmiştir. Eserde, Abbasiler dönemindeki Azerbaycan şehri hakkında önemli bilgiler yer almasından dolayı başvurduğumuz önemli bir kaynaktır.

Târîh: Halife b. Hayyat tarafından yazılmıştır. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Basra'da doğduğu bilinir. Kendisine “Şebab” mahlası verilmiştir. *Tabakatü'r-ruvât* ve *et-Târîh* adlı eserleriyle tanınmıştır. Dedesi ve babası gibi Hadis ilmiyle uğraşarak hadis hafızı olmuştur. Aynı zamanda kendisi tarihçi ve ensab

²³ Fatih Kanca, “Taberî'nin Târîhu'l-Ümem Ve'l-Mülûk Adlı Eserinde Esbâb-I Nüzûl”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/9 (2018): 400.

²⁴ Mustafa Fayda, “Târîhu'l-Ümem ve'l Mülûk”, *DİA*, 40, (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2011), 92.

²⁵ Abdülkerim Özaydın, “İbnü'l-Esîr İzzeddin”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000, 21:26.

²⁶ İzzeddin Aklan, “El-Cezire Bölgesi İslam Âlimlerinden İbn Esir'in Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı), 2019, 31-47.

²⁷ Abdülkerim Özaydın, “el-Kamil”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 281.

âlimidir.²⁸ Eserinde Hazarların Azerbaycan ve İrmeniyeye'ye istila ettiklerine dair bilgiler vermiştir. Müslümanların Azerbaycan'ı fethi esnasında mescit, köprü, sur ve bunun gibi imar faaliyetlerinin inşalarından da bahseden müellif ayrıca Azerbaycan'daki İslami fetihlerin ay ve günlerini belirtmiş bazen de olayları şahsi yorumlarıyla birlikte kaleme almıştır.

Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik: İslam coğrafyalarının en önde gelenlerinden İbn Hurdâzbih tarafından ele alınarak önemli bir yapıt niteliği taşımaktadır. İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik Ve'l-Memâlik* eserini Abbasi saray teşkilatına mensup birinin isteği üzerine yazmıştır. Eserini kendi gözlemleri üzerine yazarak farklı bir boyut kazandırmıştır. Genel olarak bu önemli yapıtın içeriği coğrafi ve kültürel içerikli bilgileri barındırmaktadır. İsminden de anlaşılacağı üzere *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* yol kitabı niteliği taşımaktadır.²⁹ Araştırmamızda faydalandığımız bu yapıtta, Alban Devleti'nin önemli başkenti olarak kabul edilen Kabala'nın fethinin yer alması araştırmamız bakımından oldukça önem taşımaktadır.

Şûretü'l-Arz (el-Mesâlik ve'l-Memâlik): X. yüzyılda İslam coğrafyacısı olarak tanınan İbn Havkal tarafından yazılmıştır.³⁰ *Şûretü'l-arz (el-Mesâlik ve'l-memâlik)* İslam dünyasının coğrafya kitabı olmasının dışında bir seyahatname özelliği taşımaktadır.³¹ İki bölümden oluşan bu eserin ilk bölümünde bir dünya haritası ve eserin gidişatı yönünde yapılan bir açıklamayla birlikte, Arap yarımadası, Basra Körfezi ve çevresi, Kuzey Afrika, Endülüs, Sicilya, Mısır, Suriye, Akdeniz, el-Cezire ve Irak'ın haritası verilerek ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. İkinci kısmında ise İran, Azerbaycan, Sind, Horasan, Sicilistan, Hazar Denizi ve Batı Türkistan'a yer vermiştir.³² Bu önemli eseri araştırmamızda kullanmamızın sebebi, müellifin Berde şehri hakkında vermiş

²⁸ Mustafa Fayda, "Halife B. Hayyât", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 301.

²⁹ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı el Mesalik ve'l Memalik*, çev. Murat Ağarı, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2019), 1; Murat Ağarı, "İbn Hurdazbih'in el Mesalik ve'l Memalik'i ve İçerdiği Coğrafi ve Kültürel Motifler", *Dini Araştırmalar*, 7: 238-241; Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999): 20:78; Murat Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri Ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubî Ve İstahri" *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, (2007): 171-173.

³⁰ Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 34.

³¹ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Dünyası*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017), 11.

³² Mehmet Sadık Gür, "İbn Havkal'ın Suretu'l-Arz Adlı Eserinin Türkçe Çevirisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Ortadoğu Kongresi (Dil, Tarih ve Edebiyat) Bildiriler Kitabı, II*, editör Osman Düzgün, Hacı Yılmaz, Ahmed Aldyab, Mehmet Sadık Gür, Abdülmuttalip Işıdan, (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2017), 647.

olduğu önemli bilgiler neticesidir. Eserin Ramazan Şeşen tarafından 2017 yılında Türkçe'ye çevrilmiş tercümesinden faydalandık.

1.5. Bizans Kaynakları

Theophanes, The Chonicle of Theophanes Confessor: VII. Yüzyılın ortalarında doğup, eserini 810/811 yılları arasında vefat eden yakın arkadaşı Georgios Synkellos'un eserine neşr ve istediği üzerine yazan yazar eserini 810-814 yılları arasında tamamlamıştır. Eseri MS. 284-813 yılları arasında yaşanan siyasi, sosyal olaylar hakkında bilgi sunmaktadır.³³ Heraklios'un Albanya da kışı geçirdiği, Albanlar üzerine düzenlediği fetihleri anlatması bakımından oldukça önemli bir eserdir. Eserin İngilizce yazılmış nüshasından faydalandık.

1.6. Gürcü Kaynakları

Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar): Eserin yazarı bilinmemektedir. Tercüme eden Marie Félicité Paris'te 5 Şubat 1802'de dünyaya gelmiştir. Gürcistan hakkında önemli araştırmalar yapmıştır. 1849 yılında eser iki cilt olarak basılmış 1851'de ise üçüncü cildide eklenmiştir. Eserin 1212 yılına kadar tercüme edilmiş hali mevcuttur.³⁴ Gürcistan tarihini başlangıcından ele alarak 1212 yılına kadar ki olayları eserinde yer vermiştir. Albanların ilk yıllarında katılmış oldukları savaştaki başarılarından bahsedip Alban Devleti'nin siyasi tarihine değinmesi bakımından faydalandığımız bir eser olmuştur.

1.7. Araştırma Eserleri

Gülüştân-i İrem: Azerbaycan'ın önemli tarihçi ve şairlerinden biri olan Abbaskulu Ağa Bakıhanov tarafından yazılmıştır. Bakıhanov, 1208 yılında dünyaya gelerek, Azerbaycan tarihçiliğinin kurucusu olarak tanınmıştır.³⁵ Yaşamı boyunca birçok ülkeyi gezme fırsatı elde etmiştir. Gezdiği ülkelerin halkları ve özellikleri

---

³³Ali Ahmetbeyoğlu, "Tarihçi Theophanes Confessor ve Eserinin Türk Tarihi Açısından Ehemmiyeti", *Sosyoloji Dergisi*, 3/19, (2009): 285.

³⁴ Marie Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003), XI-XIII.

³⁵ Ahmet Caferoğlu, "Abbas Gulu Aga Bakıhanlı, Gülüştân-i İrem, Türki", *Türkiyat Mecmuası*, 17/0 (2010): 274.

hakkında bilgiler edinmiş olup 1833'te çıktığı Kuba seyahatinden döndüğünde ilimden başka dünya da önemli bir iş olmadığını anlayarak eserlerini yazma kararı almıştır.³⁶

Bakıhanov'un *Gülistân-ı İrem* adlı eseri beş fasıldan oluşmuştur. Önsöz kısmında Şirvan ve Dağıstan'ın sınırları ve topraklarının isimlendirilme sebepleri, dillerin kökenleri ve dinleri hakkında bilgilere yer vermiştir. Birinci bölüm, Arap ordusunun gelişinden önce Şirvan ve Dağıstan'da yaşanan olaylar hakkında; İkinci bölüm, Arap ordusunun gelişinden Moğolların istilasına kadar ki olayları kapsamakta; Üçüncü bölüm Moğol istilasından Safevilerin ortaya çıkışına ve Şirvanşahlar Hanedanı'nın saltanatına kadar olan bölümleri kapsamaktadır. Dördüncü ve beşinci bölümlerde ise Safevi Devleti'nin ortaya çıkışından Nadir Şah'ın ölümü ve onun ölümünden sonra "Gulustan" olarak bilinen yerde İran ve Rusya'nın barış antlaşması imzalaması zamanına kadar ki bilgileri içermektedir. Eser özellikle Şirvan ve Derbent hakkında yazılmış, aynı zamanda Azerbaycan, Dağıstan ve Albanya hakkında önemli bilgiler vererek çalışmamıza ışık tutmuştur.

Azerbaycan VII-IX. Yy'larda: 21 Aralık 1923'te Âstârâ şehrinde doğup, Azerbaycan'ın önemli bir tarihçisi olarak anılan Ziya Bünyadov tarafından kaleme alınmıştır. VII. ve IX. yüzyıllar arası Azerbaycan tarihi hakkında eserini yazan Bünyadov, eserini beş fasıldan oluşturmuştur. Müellif eserinin ilk dört faslında, Azerbaycan'a Müslüman Arapların istilasının başlamasından sonra Azerbaycan'ın sosyal ve iktisadi durumu hakkındaki malumatlara yer vermiştir. Azerbaycan'ın fethedilmesiyle birlikte bölgenin Müslümanlaştırılması ve Grigoryanlaştırılması hakkında da önemli bilgilere ulaşmaktayız. Arap-Hazar münasebetlerine de değinen Ziya Bünyadov, Arapların Azerbaycan da oluşturduğu idare sistemini ele alarak, o dönemdeki Azerbaycan şehirlerine ve bölgenin ticaret yollarına da eserinde yer vermiştir. Son fasılda ise Bünyadov, Abbasi Halifeliği'nin Azerbaycan da meydana gelmiş olan Hürremiler ve Babek İsyanları hakkında önemli bilgiler vermiştir.

Azerbaycan Tarihi (En Kadim Devirlerden XX. Asra Dek): Ziya Bünyadov ve Yusif Yusifov tarafından yazılmıştır. Müellifler bu yapıtta, Azerbaycan Devleti'nin tarihinin ilk belgelerle dayandığı taş devri tarihinden başlayarak, feodal dönem, orta

---

³⁶**Bâkîhanlı:** Gülistân-ı İrem isimli eserin yazarı olan Azerbaycanlı tarihçidir. Tahsin Yazıcı, "Bâkîhanlı", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 543.

çağ, kapitalist dönemleri de içine alarak XX. yüzyıla kadar olan tüm Azerbaycan tarihini ele alınmıştır. Azerbaycan tarihinin yanı sıra bu kadim topraklarda yaşamış tüm devletlerin siyasi sosyal iktisadi ve coğrafi durumları ve inançları hakkında bilgiler vererek bu devletlerin tarihlerinin de öğrenilebilmesi için başvurulması gereken önemli bir kaynak niteliğindedir. Eserde, Albanların ortaya çıkışından, devletin yıkılışına kadar ki olaylar detaylı bir şekilde aktarılmıştır. Araştırmamız neticesinde oldukça istifade ettiğimiz bir eser olmuştur.

Azerbaycan Tarihi (En kadim devirden XX. yüzyılın Başlangıcına Kadar): İkrar Aliyev tarafından Azerbaycan'ın eski tarihi ve arkeolojisi hakkında kaleme alınmıştır. Azerbaycan halkının en eski tarihinden başlayarak XX. yüzyılın başına kadar ki tarihi olayları eserinde ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Eserinde Azerbaycan'daki etnik değişikliklerinden bahsederek Azerbaycan halkının oluşumlarına yer vermiştir. Eserin Rusça ve Azerbaycan Türkçesine çevrilen tercümeleri bulunmaktadır.

Arap Hilafeti ve Azerbaycan: Azerbaycan'ın VII ve IX. yüzyıllar arası tarihini araştıran önemli araştırmacılardan Naile Velihanlı, eserinde Azerbaycan'a yönelik ilk İslam ordularının gelişinden, bu bölgenin fethine kadar ki dönemi, Emevi ve Abbasi hilafeti dönemlerinde kadim Azerbaycan'ın siyasi, sosyal ve dini durumlarına dair eserinde yer vermiştir. Eserin Azeri Türkçesine çevrilmiş olan nüshasından faydalandık.

Şirvanşahlar Tarihi: Sara Aşurbeyli'nin kaleme aldığı eserdir. Müellif eserine öncelikle faydalandığı kaynakların ve literatürün kısa bir özetini vererek başlamıştır. Albanya'nın Şirvan bölgesinin VI ve IX. yüzyılların ilk yarısındaki durumu hakkında malumat vererek, bu bölgenin tarihini, coğrafi özelliklerini, nüfusunu, Şirvan'ın şehirleri ve köylerini detaylı bir şekilde incelememize dair bilgiler sunmuştur. Ayrıca eserinde Şirvan şehrinin Araplar tarafından fethide işlemiştir. Eserin Azeri Türkçesi baskısından yararlandık.

Udinler de Ananevi Yas Merasimleri: Georgi Keçaari, kaleme almıştır. Udi etnik kökenine bağlı olan yazar, Albanların boylarından biri olan Udinler hakkında kısa ve öz bilgiler vererek, günümüze kadar ulaşmış olan Udi boyunun sosyal hayatını, kültürlerini ve toplumca anlatılan yas törenlerine eserinde yer vermiştir.

Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya: Mirza Bala tarafından yazılmıştır. Eserinde Albanya'nın isminin menşeyini açıklayarak Albanya'nın bir Türk memleketi

olduğuna dikkat çekmektedir. Albanların coğrafi durumu, etnik kökeni, tarihi ve dini durumları hakkında vermiş olduğu bilgileri ünlü bilim adamlarının bilgilerine dayandırarak kesinlik kazandırmıştır.

Albanya'nın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası: Feride Mehmedova'nın eseridir. Yazar, Alban Devleti'nin tarihi coğrafyası, siyasi tarihi ve dönemin kiliseleri hakkında bilgilere eserinde yer vererek, Müslüman Arapların VII. yüzyıldan, Azerbaycan'ı fethini de ele almıştır. Eserin Rusça ve Azerbaycan Türkçesine çevrilmiş nüshaları bulunmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ALBAN DEVLETİ TARİHİ COĞRAFYASI

1.1. Alban İsminin Menşei

Alban ismine ilk defa Strabon'un *Coğrafya* adlı eserinde yer verilmiştir. Strabon'un aktarmış olduğu bilgide; burası Albania ve Phrygia'da³⁷ olduğu gibi aynı zamanda Selene'nin³⁸ de tapınağıdır. (Strabon, *Geographika*, 2009, s.43) ifadesi yer almıştır.

Bugünkü Azerbaycan topraklarının sınırlarına sahip olan Albanların ismi hem bu bölgede yaşamış olan halka verilmiş hem de kurulan devlete verilen isim olmuştur. Albanların ismi, farklı dillerde Albaniya, Alvan, Antikçağ kaynaklarında Albania, Orta Farsça da Ardan, Arapça da Ârran/Errân, Gürcüce de Rani, Ermenice de Ağvan, Süryanice de Aran olarak farklı telaffuzlarla adlandırılmıştır.³⁹ Alban adının kökeni ile ilgili de farklı yaklaşımlar ortaya çıkmaktadır. Dönem hakkında araştırma yapan yazarlar, Alban teriminin Latince “dağlar ülkesi” anlamına geldiğini savunmuşlardır.⁴⁰ Antik yazarları ise, Alban adını “Albus” kelimesiyle çağrıştırmış ve Albus'un kelime anlamının beyaz olduğunu vurgulamışlardır.⁴¹ Alban kelimesinin kökleri ayrıldığında

³⁷ **Phrygia:** İç Batı ve Orta Anadolu'da M.Ö. 725- 695-675 tarihlerinde hüküm sürmüşlerdir. Fatih Mehmet Berk, “Antik Kaynaklara Göre İç Batı Anadolu'nun (Phrygia) Jeopolitiği”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 38.

³⁸ **Selene:** Antik dönemi tanrıçalarından ayı temsil eder. Derya Uzun Aydın, “İslamiyet Öncesi Eski Türk İnanışları veya Mitolojisi ile Antik Dönem (Yunan veya Roma) Mitolojisinin Karşılıklı Olarak Değerlendirilmesi”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/6, (2019):141.

³⁹ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 368-369. Ali İpek, *Azerbaycan Tarihine Giriş*, (Ankara: Lalezar Kitapevi, 2007), 13.

⁴⁰ Ellada Abubekir Kızı Bekirova, “Antik Kafkas Coğrafyasında Alban Devleti”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 66.

⁴¹ Vusal Gasanovi, “Azerbaycan'da M.Ö. 4. Yüzyıl ile M.S. 3. Yüzyıl Arasında Alban Gömü Adetleri”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 7; Rüxsare Ouliyeva Baxtiyar qızı, “Alban Etnosu Konusuna Dair”, 4/15, *Turan Stratejik Araştırmalar Dergisi*, (2012): 28.

“al” kelimesi Azerbaycan dilinde qırmızı, güzel qesengli⁴² anlamına geldiği, “ban” kelimesinin ise “men” şeklinde okunduğu görülmektedir. Böylece Alban kelimesi Azerbaycan dilinde Almen olacak şekilde benimsenerek “güzel olan” anlamlarına gelir. Albanya’nın elverişli coğrafyasının güzelliğinden bahsedilmesinden dolayı bu isimle adlandırılmıştır.⁴³ Kalankatuklu (2007) eserinde Ağvan (Alban) adını kendi ülkelerine vermeleri nedenini şöyle ifade etmektedir; Yumuşak huyu yüzünden Aran’a ağı (sevecen) diye hitap ediliyordu.(Kalankatlı, 2007, s.41)

Albanların yaşadığı coğrafyanın güzelliği ve elverişliliği sebebiyle bu ismin Alban topraklarına verildiği bilgisi yer almaktadır. Dönemin bazı araştırmacıları ise eserlerinde, Alban kelimesinin dağ anlamı “alp” kelimesinden türediği bilgisine yer vermiştir. Alban tarihi araştırmacıları bu kelimeyi Türkçede cesur kahraman anlamına gelen “alp” sözcüğü ile ilişkilendirmiştir. Sözü sonundaki –an ekinin de aitlik anlamı taşıdığına dikkat çekmişlerdir. Albanların alp olarak anılması onların yiğit, cesur ve savaşçı karakterleriyle de örtüşmektedir. Bölgenin Müslüman Araplar tarafından fethedilmesinden sonra Ârran/Errân olarak isimlendirmesi de bunu güçlendirmiş yine bu isim yiğit ve cesur anlamlarında kullanılmıştır.⁴⁴

Alban Devleti’nin 26 kavmin bir araya gelmesiyle oluştuğunu belirten Strabon, devletin oluşumunu sağlayan kavimlerin bir araya gelmesiyle gerçekleştiğini ve bu devletin içerisinde tüm kavimlerin bir araya gelmesine öncülük eden Albanlar’ın olduğu gerekçesiyle de devletlerinin isminin de Alban Devleti olarak tarihte yer aldığını belirtmektedir.⁴⁵

1.2. Alban Devleti’nin Coğrafi Sınırları

Kafkasya, Asya ile Avrupa kıtalarını birbirinden ayırarak, Avrupa’nın güneydoğusu ve Asya’nın kuzeybatısı arasında kalan geniş topraklara yayılan bir

⁴²**Qeşeng:** Şık, güzel anlamlarına gelmektedir. “Qeşeng”. Erişim Tarihi 15.11.2021, <https://azerice-turkce.cevirsozluk.com/ceviri14/1-qeseng>

⁴³T.M.Memmedov, *Qafqaz Albaniyası İlk ve Orta Asırlarda*, Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası, AA. Bakıxanov Adına Tarih Enstitüsü, (Bakü: Tahsil Neşriyattı, 2006): 54.

⁴⁴ Bekirova, “Antik Kafkas Coğrafyasında Albanya”, 66; Vüsale İslamova, “VII-X. Yüzyıllarda Azerbaycan ve Kafkasya’da İslamiyet”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), 7.

⁴⁵Nizami Efendiyev, “Azerbaycan da Alban Kilisesi (Tarihi, Siyasi ve Dini Durumu)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 11-12; Yaşar Kalafat, *Gregoryen Türklerde Halk İnançları*, (Ankara: Berikan Yayınları, 2012), 110-111.

coğrafyada bulunmaktadır.⁴⁶ Karadeniz ile Azak Denizi'nin doğu kısmını ayırarak Anapa yarımadasına ulaşan büyük dağlık bir coğrafyayı kapsayan Kafkasya, birçok devletin burada yaşamasına olanak sağlamıştır. Coğrafi sınırları Hazar Denizi ile Karadeniz arasında bulunan dağlık bölgeye kadar uzanır.⁴⁷ Kafkas Dağları'nın güney kısmına Güney Kafkasya, kuzey kısmına ise Kuzey Kafkasya isimleri verilmiştir.⁴⁸

Güney Kafkasya da kurulmuş olan Alban Devleti'nin sınırlarına ilk olarak antikçağ müelliflerinin yazmış oldukları eserlerden ulaşmaktayız. Albanya'nın coğrafi sınırları hakkında yazmış oldukları bilgilere bakıldığında ilk olarak Kafkas Dağları'nın sınırları ele alınmıştır. Alban Devleti sınırları farklı zamanlarda değişiklik gösterse de geniş bir tanımla doğuda Hazar denizi, batı da bugünkü Sevad Gölü olan Göyçe Gölü, güneyde Araz Nehri ve kuzeyinde Kafkas dağları ile sınırlanmıştır.

Ellada Abubekir Kızı Bekirova'nın (2018) Strabon'dan aktardığı bilgiye göre: Kafkasın en uc sıra dağları Albanya ve İberyia ile aynı zamanda kolx ve henioxların (arazileri) ile (sınır teşkil) en güney dağlardır. (Bekirova, 2018, s.61) Strabon gibi, dönemin antikçağ müelliflerinden Ptolemeyin'de *Coğrafya* adlı eserinde bu devletin doğu sınırları kuzeyde Sarmatya'dan⁴⁹ başlayarak güneyde Kür Nehri'nin⁵⁰ Hazar Denizi'ne döküldüğü bölgeler dâhil olmak üzere Hazar'ın sahillerine kadar uzandığı bilgisine yer vermiştir.

Bekirova (2018) Strabon'un *Coğrafya* eserinden yine şu bilgileri aktarmıştır:

Araz ovası çok bereketlidir, Araz bu ovadan geçerek Albanya'nın hudutlarına akar ve Kaspî⁵¹ denizine dökülür. "...İberyanın merkezindeki düzenlerden nehirler akar. Onlardan en büyüğü Kür'dür. O başlangıcını Armenyadan alır ve süratli akınla yukarda hatırlatılan düzene çıkar, Kafkaslardan akıp gelen

⁴⁶ İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958), 4.

⁴⁷ Davut Dursun, "Kafkasya", *DİA*, (İstanbul, TDV Yayınları, 2001), 24:160.

⁴⁸ Tuğba Tombuloğlu, "Kafkasya'nın Etnik ve Kültürel Yapısı'nın Oluşumunda Türklerin Rolü", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), 3.

⁴⁹ Sarmatlar, İskit coğrafyasının doğusunda yaşamışlardır. Kafkas Dağlarının bulunduğu bölgede yaşayarak bulundukları bu yere Sarmatya ismini vermişlerdir. Umut Badakoğlu, "Antik Kaynaklar Ve Güncel Çalışmalar Işığında Sarmatlar-İskitler", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 1.

⁵⁰ Kura'nın bir diğer ismi olan Kür Nehri Azerbaycan ve tüm Kafkasların en büyük akarsuyudur. Aydın İbrahimov, Ertuğ Öner, Ecmel Temuçin, Asaf Koçman..vd., *Azerbaycan Coğrafyası*, (İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1994), 70-71.

⁵¹ Hazar Denizi olarak bilinir. Sırrı Erinç, "Hazar Denizi", *DİA*, (İstanbul, TDV Yayınları, 1998), 17:113.

*Arak nehrini ve başka kolları da alarak dar vadiden geçerek Albanya'ya akar.(s. 62)*⁵²

Vermiş olunan bilgiye göre Kür Nehri'nin Albanya'ya aktığını ve bununla da Kür'ün güneyinde kalan toprakların da Albanya'ya ait olduğu bilgisine varmaktayız. Albanya'nın batı sınırına baktığımızda ise kuzeybatıda Daryal Dağ'ı geçitine kadar uzandığını görüyoruz. Bu geçitleri ülke sınırlarını korumak için kullanan Albanlar ordularındaki birliklerle ile kontrol altında tutmuşlardır.⁵³

Antikçağ müelliflerinin Albanya sınırlarına baktığımızda genel olarak şunu söyleyebiliriz; Strabon, Albanya'nın sınırlarını batıda İberya⁵⁴ doğuda Hazar Denizi kuzeyde Kafkasya sıradağları güneyde ise Ermenistan olarak çizmiştir. Batlamyus ise Albanya'nın sınırlarını kuzeyde Sarmatya, batıda İberiya güneyde Ermenistan ile çevrildiğini doğuda Hazar Denizi ile Kür Nehri'ne kadar yayılmış olduğunu ifade etmiştir. Rus yazarlar ise genel olarak eserlerinde Albanya'nın sınırlarını Güney Kafkasya'nın doğusu, Kura Nehri ve Kafkas Dağları arasındaki bölge ile çizmiş olup, bugünkü Azerbaycan ve Dağıstan'ın bir kısmı olduğunu belirtmektedirler.⁵⁵

1.3. Alban Devleti'nin Önemli Şehir Merkezleri

Alban Devleti'nin eyalet ve etnik yapılarına dair ulaştığımız bilgiler doğrultusunda vilayetleri şu şekildedir: Lpina, Şeki, Kabalaka, Heceri, Çola, Kambisena, Girdiman, Uti, Sakasena, Arsah, Aran, Sünik, Paytakaran ve Balasakan'dır. Başlıca kentleri ise şunlardır: Halhal, Partav, Amaras, Paytakaran, Aguen, Tatev, Kiş'tir.⁵⁶ Alban Devleti'nin başkenti uzun zaman boyunca Kabala kenti olmuştur. V.yüzyıl da ise devletin başkenti Berde şehrine intikal etmiştir. Kafkasya Albanyası'nda

⁵² Bekirova, "Antik Kafkas Coğrafyasında Alban Devleti", 62.

⁵³ Ellada Bekirova, "Eskiçağ Kaynaklarında Geçen "Caspia Via" ve "Caspiae Portae" İbareleri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7/2, (2020): 1185; F.Əliyeva, "Azərbaycan Antik Mənbələrdə", *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, S.4, (2009): 112-113; Mahmut Bi, *Kafkas Tarihi*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2007), 342.

⁵⁴ **İberya**: Bugünkü Gürcistan. Kaynaklarda ismine İberya olarak da rastlarız. Sadık Müfit Bilge, "Gürcüler", *DLA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1:490.

⁵⁵ Esme Özdaşlı, "Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul etmiş "İlk Devlet" Oldukları Miti Üzerine Araştırma", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, , 21/2, (2016): 558; Mirza Bala, *Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya*, (Ankara: Yeni Cezaevi Matbaası, 1951), 9.

⁵⁶ Kalankathi, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 369.

otuza yakın şehir bulunmakla birlikte, vilayetlerin coğrafi sınırları Kür Nehri'nin sınırlarına göre çizilmiştir.⁵⁷

1.3.1. Lpina

Çola, Sakasena ve Şeki şehirleri arasında yer alan bölgeye Lpina (Lpink) adı verilmiştir. Lpina Yunan kaynaklarında Lupen, Grabarca kaynaklarda ise Lpin olarak geçmektedir. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, Lpin adı Alban adından türeyerek Albanya Devleti'nin siyasi teşekkülünde ve dini hayatında önemli yere sahiptir.⁵⁸ Alban Devleti'nin ordularının stratejik bir mevkisine sahip Lpina şehri, Cavanşir ve Varaz Tridat'ın hâkimiyeti döneminde orduların yerleştirilmesinde oldukça önemli bir bölgeyi ihtiva etmektedir.⁵⁹

1.3.2. Çola

Albanya'nın en büyük eyaleti olarak bilinen Çola, Derbent⁶⁰ dâhil olmak üzere bugünkü Dağıstan topraklarının güneyini kapsamıştır. Derbent, Ortaçağ'ın Kafkas müellifleri tarafından Çora veya Çola olarak tanınmıştır.⁶¹ Çola Kapısı, Hun Kapısı, Çola sınır kapıları olarak bilinen Derbent, Alban ve Hun memleketlerinin sınır geçitleri olarak bilinmektedir. Albanların önemli merkezlerinden biri olmakla birlikte bu şehirde onların dışında Hazar ve Hunlarda yaşamıştır.⁶²

1.3.3. Şeki

Şeki şehri, Güney Kafkasya'nın doğu kısmında yer alan Kafkas Dağları'nın bir parçasını oluşturan Salavat Dağı'nın güney eteklerinde yer almıştır. “Şeki” ismi, Güney Kafkasya'nın Müslüman Araplar tarafından ele geçirilmesinden sonra burada bulunan

---

⁵⁷ Laman Aslanova, “Geçmişten Bugüne Azerbaycan'da Yer Adları”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2020), 53.

⁵⁸ Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 124. Elchin Zamanov, “Geçmişten Günümüze İngiloylar'ın Dini ve Kültürel Yaşantısı”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 9.

⁵⁹ Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, 130; Qasım Hacıyev, *Bərdə Şəhəri Coğrafi, Siyasi Və Mədəni Tarix*, (Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2008), 75.

⁶⁰ **Derbend**: Dağıstan'da Hazar denizinin kuzeybatı sahilinde tarihî bir şehir ve liman. Salih Muhammedoğlu Aliev, “Derbend”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9:164.

⁶¹ Gülreyhan Şutanrıkulu, “Dağıstan-Derbent Şehri Ve Terekeme Köylerinin Tarihi Ve Sosyal Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, 9/4, (2014), 1087.

⁶² İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 123.

bir şeyhten ötürü verildiği tahmin edilmiştir.⁶³ Şehir konum olarak, kuzeyden Dağıstan bölgesi, batıdan Gürcistan, doğudan Girdimañçay Deresi, güneyden ise Alazan-Eğriçay Ovası ile sınırlı olup Kiş Çayı'nın solunda yer almıştır.⁶⁴ IV. yüzyılda Kafkasya Albanyası'nda Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte Şeki önemli dini merkezlerinden biri haline gelmiştir. VII. yüzyılda ise şehir, Müslüman Arapların Kafkasya'ya başlatmış olduğu akınlara mâruz kalmıştır.⁶⁵

1.3.4. Kambisena

Kambisena vilayeti Alban ülkesinin kuzeybatısında bulunan İberiya ile sınırlanmıştır.⁶⁶ Vilayetin nüfusunu İskit, Sak, Alban, Lpinler ve Sabirler oluşturmaktadır. Geniş topraklara yayılmış olan Kambisena vilayeti kuzeybatısında bulunan Alazan ve İori Nehirleri'nin orta kesimlerinden başlayarak Kür Nehri ile birleştikleri noktaya kadar bulunan sınırları kapsamaktadır. Kambisena bölgesi Sâsâni Devleti'nin yıkılışından sonra Mehraniler sülalesi idaresine girmiştir.⁶⁷

1.3.5. Sakasena

Sakasena vilayeti Kambeçan'ın doğu sınırlarından başlayarak, Lpina'ya kadar uzanmıştır. Sakasena'nın güneybatı sınırında Kabala şehri bulunmaktadır. Vilayetin nüfusunu Saklar, Albanlar ve Utudur toplumları oluşturmuştur.⁶⁸ Sakasena'da İskitlerin de yaşadığı bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.⁶⁹

1.3.6. Paytakaran

Alban Devleti'nin, önemli merkezlerinden biri de Paytakaran'dır. Ermeni kaynaklarda Kaspk, Kazbk olarak, Yunan ve Roma kaynaklarında ise Kaspiana olarak

⁶³ Mustafa Aydın, “Şeki”, *DİA*, (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2010), 38:489-491.

⁶⁴ Ağşın Mammadov, “Azerbaycan-Şeki İli Yer Adları Üzerine Bir Dil İncelemesi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 1.

⁶⁵ Aydın, “Şeki”, 489.

⁶⁶ Tarana Khalilova, “XVI-XIX. Yüzyıllarda Kuzeybatı Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ile İlişkileri ve Kültürel Bağlar: Car-Balaken Örneği”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 9; Arzu Mehmedova, “Erken Ortaçağ'da Güney Kafkasya'nın Türk Toplumu veya Güney Kafkasya'nın Erken Ortaçağ Tarihine Yeni Bir Bakış”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, editör Semiha Nurdan, Muhammed, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 111.

⁶⁷ Aslanova, “Geçmişten Bugüne Azerbaycan'da Yer Adları”, 53.

⁶⁸ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 124.

⁶⁹ Elmar Bahşeliyev- Veli Bahşeliyev, “Urartu Devletinin Güney Kafkasya Politikasında Nahçıvan'ın Yeri (Nahçıvan, Azerbaycan)”, *Amisos*, 4/6, (2019): 23.

geçmektedir. Ayrıca Balasikan, Balasakan olarak da dönemin eserlerinde yer almıştır.⁷⁰ III. yüzyılda yaşamış olan Sâsâni hükümdarı I. Şâpûr'un (243-273) yaşamış olduğu döneme ait kitabelerde Balasakan ismi yer almıştır. Balasakan adının “bala” veya “bağa” olan birinci kelimesi; “Allah” anlamında kullanılırken, “sakan” olan ikinci kelimesi ise “Sak” isimli Türk aşiretinin isminin Farsça halidir. Böylece Balasakan, Sakların “yüce varlığı” manasına gelmektedir. Paytakaran kelimesi ise iki kelimeden oluşmaktadır: “Paytak”, Farsça başkent kelimesinin türemiş hali, “Ârran”⁷¹ ise Albanya'nın Arapça kaynaklarda geçen ismidir. Dolayısıyla Paytakaran, Arran'ın başkenti anlamına gelmektedir. Müslüman Araplar döneminde ise Paytakaran Beylegan⁷² olarak da anılmaktadır.⁷³ Zeki Velidi Togan, Paytakaran şehrinin Azerbaycan'ın güneydoğu bölgesini kapsayan Albanya ile Atropetena arasında olduğunu bildirmiş ve bu eyaletin etnik yapısının da oldukça karışık olduğunu savunmuştur.⁷⁴ Yusuf Gedikli ise, Balasakan'ın, erken ortaçağda Azerbaycan'ın Mil düzlüğünde olan bir şehir olduğuna yer vermiştir.⁷⁵ Bu şehrin içerisinde Türk topluluklarının yanı sıra diğer etnik grupların varlığından da söz edilerek Albanların yanı sıra Parsilerin, Balasiçilerin, Aynianların, Hunlar, Hazarlar ve Ağaçerilerinde yer aldığı bilinmektedir.⁷⁶

1.3.7. Uti

Alban eserlerinde Uti, eski Ermenice dilinde Utuk, Yunanca da Otena olarak geçmektedir. Utiler Eski Ermeni ve Alban kaynaklarında Albanların ataları olarak kabul edilirler. Kür Nehri'nin sağ kenarında kendi ismini verdikleri Uti eyaletinde oturdukları

⁷⁰ Vüsal Əliyev, “Mil düzünün orta əsr abidələrinin arxeoloji tədqiqinə dair”, *Azərbaycan Arxeologiyası Khazar University Press*, 20/2, (2017): 75-76.

⁷¹ Abdülkerim Özaydın, “Arrân”, *DİA*, 3, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 394.

⁷² Beylakan ya da Baylakan olarak da kaynaklarda yer almaktadır. Bu şehrin Sasani hükümdarı Kubâd b. Firuz tarafından kurulduğu bilinir. Ahmet Toksoy, “Tarih Süreci İçinde Beylakan”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.72, (2021): 229.

⁷³ Elnur İsmayılov, “XIV-XVI. Yüzyıllarda Şirvanşahlar Devleti (Derbendiler Hânedânı)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 53-54.

⁷⁴ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 124.

⁷⁵ Yusuf Gedikli, “IV-V. Yüzyıllarda Kafkasya Hunlarından Ve Kafkasya'daki Diğer Türk Kavimlerinden Kalan Sözcüklerin Köken Ve Anlamları (Basık, Kursık, Hunan, Halhal, Kenger, Hun Dağı; Haylandurk, Eran, Bel; Tarhan, Bakatar, Arslan; Balasakan, Talış)”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 109/215, (2015): 188.

⁷⁶ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 124.

bilinir. Utiler Albanya'nın 26 kavminden biridir.⁷⁷ Alban Utileri'nin kökenleri, İşguz topluluğuna dayanmaktadır. Yarı yerleşik olan bu kavmin geniş bölgeye yayılması, İşguz akınları sayesinde olmuştur. Utilerin, Alban Devleti'nin en önemli askeri ve siyasi gücünü oluşturduğu dönemin eserlerinde yer verilmiştir.⁷⁸

1.3.8. Girdiman

Girdiman, Kafkas Albanyası'nın siyasi, askeri, iktisadi ve dini yönüyle bilinen önemli şehirlerindendir.⁷⁹ Girdiman kaynaklarda Girduman, Gardman, Girduman ve Kapiçan olarak geçmektedir.⁸⁰ Bu şehir, Kür Nehri'nin sağ kısmında bulunan Uti vilayetine bağlıdır.⁸¹ Kalankatuklu, Girdimanların Aran soyundan geldiğine dair eserinde yer vermiştir.⁸² Bu şehir daha sonraki yıllarda Hükümdar Cavanşir'in mensup olduğu Mehraniler Sülalesi'nin topraklarına katılmıştır.⁸³

1.3.9. Kabala (Gurtgaşen)

Albanya'nın siyasi ve dini merkezlerinden olan Kabala; Kabalaka, Kebele, Gebele ve Gurtgaşen isimleriyle de bilinmektedir. Gabala veya Kabele kelimesi “anlaşma” ve “sözleşme” vb. anlamlarına gelmektedir.⁸⁴ Kabala, Lpina bölgesinin güneyinde, Eceri vilayetinin kuzeyinde, Şeki ve Çola vilayetlerinin ortasında yer almıştır.⁸⁵ Antikçağ coğrafyacıları eserlerinde Kabala'nın ismini, Habala, Kabalaka olarak zikrederek Albanya'nın başkentinin Kabalaka olduğuna yer vermişlerdir.⁸⁶

İslam tarihçisi el-Belâzurî (2002)bu bölgeyi Hazarların istilası sonucu Hazar şehri olarak tanımlamıştır ve eserinde şu ifadeye yer vermiştir;

---

⁷⁷ Nizami Afandiyev, “Geçmişten Günümüze Azerbaycan Alban Udi Halkının Hristiyanlık Serüveni”, *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/22, (2019): 199-200.İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 107.

⁷⁸ Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 108.

⁷⁹ Qafar Cəbiyev, *Girdiman Tarixi*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, (Bakı: Şərq-Qərb, 2010), 62.

⁸⁰ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 125.

⁸¹ Cəbiyev, *Girdiman Tarixi*, 65.

⁸² İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 125.

⁸³Reşad Mustafa, “İslam Fütuhâtı ve Azerbaycan” Konusu Sovyet Dönemi Azerbaycanlı Oryantalistlerin Çalışmalarında (Ziya Bünyadov ve Naile Velihanlı Örneğinde)”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*, II/2, (2018): 121.

⁸⁴Cahangir Zeynalov, *Şirvanşahlar Yurdu*, (Bakı: Elm və Təhsil, 2019), 40.

⁸⁵ Aslanova, *Geçmişten Bugüne Azerbaycan'da Yer Adları*, , 54.

⁸⁶ Sara Xanım Aşurbəyli, *Şirvanşahlar Dövləti*, (Bakı: Nəşriyyat-Poliqrafiya Evinin Mətbəəsi, 2006), 23; Şəlalə Məhyəddinqızı, *Qəbələ Qafqazın İncisi*, (Bakı: Oğuz Eli, 2009), 5.

Melik Kubaz b. Firuz büyük kumandanlarından birisini onikibin askerle gönderdi; bu ordu Errana girdi ve es-Res diye bilinen ırmak ile Şervan'a kadar olan bölgeyi fethetti. Arkadan Kubaz bu ordunun yanına geldi; Erran'da ey-Beylekan şehri ile tamamen hudutta bulunan Berzea şehrini ve Hazar denilen Kabele şehrini yaptırdı. (s.278)⁸⁷

Yine aynı şekilde İbn Hurdazbih de, Kabala şehrini I.Kubâd'ın (488-531) yaptırdığını belirtmiştir.⁸⁸ Kabala, M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren Alban Devleti'ne başkentlik yapması ve Hristiyanlığın merkezi olması açısından oldukça önemlidir. Bu şehir, Alban patriğinin de merkezi konumundadır.⁸⁹ Kabala, Hristiyanlıktan önce var olmuş diğer dinlere inanlara da ev sahipliği yapıp bu dinlerin merkezi olmuştur. Albanya'nın ahalisi Hristiyanlıktan önce Ay'a ve Güneş'e tapmışlardır. Ay'ın şerefine yapılmış en büyük mabet Kabala'da olduğu söylenir. Kabala'da, ayrıca Putperestlik, Mecusilik ve İslamiyette yayılmıştır. Burada ikâmet eden din adamları büyük saygı görmüş ve hükümdardan sonra gelen ikinci önemli lider olarak kabul görmüşlerdir.⁹⁰

Eskiçağdan itibaren Kabala şehri, Azerbaycan'ın doğu ve batısı arasında yer alan bir ticaret şehri olmasıyla birlikte sanat ve medeniyet şehri olduğu da bilinmektedir. Bu şehir gelişmiş olmasından dolayı Hazarlar'ın ilgisini çeken bir şehir olmuştur.⁹¹ Şehrin harabeleri günümüzde Gebele ilçesine bağlı Çukur Gebele köyünde bulunmaktadır. Şehrin günümüze kadar ulaşmış harabelerinde ortaya çıkan kırmızı tuğlalar, nehir taşlarından yapılmış binaların kalıntıları ve binaların üzerini örtmek için kullanılan kil örtüler bulunmuştur. Kazılarda bulunan kil kaplar, süslenmiş ev eşyaları Kabala'nın bir şehir olarak M.Ö. I. ve III. asırlarda mevcudiyetini ve zengin bir medeniyete de sahip olduğunu kanıtlamıştır. Kabala V. yüzyıldan sonra Hazarlar'ın saldırıları nedeniyle önemini yitirmiş olmakla birlikte Alban patrikliğinin korunup muhafaza edilebilmesi için dini merkez Berde şehrine taşınmıştır.⁹²

⁸⁷ el Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, 278.

⁸⁸ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 106.

⁸⁹ Cengiz Mürselov, "İslâmî Dönemde Şirvan Tarihi (Hicri İlk Üç Asır)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, 42. Qəbələ Arxeoloji Ekspedisiyası Hesabatlar, Tapıntılar, Bakı CSB, 2015 Ruhangiz Heydarova, 12. Feride Memmedova, *Albanya'nın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafiyası*, (Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1993); 153.

⁹⁰ Cihangir Zeyneloğlu, *Şirvanşahlar Yurdu*, (İstanbul, Sebat Matbaası, 1931), 22.

⁹¹ İsmayilov, "XIV-XVI. Yüzyıllarda Şirvanşahlar Devleti (Derbendiler Hânedânı)", 43-44.

⁹² Efendiyev, "Azerbaycan da Alban Kilisesi (Tarihi, Siyasi ve Dini Durumu)", 19-20.

1.3.10. Berde (Partav)

Berde, Atropatena ve Alban Devletleri'nin hüküm sürdüğü tarihlerden itibaren ticari, siyasi ve dini yönüyle önemli bir merkez haline gelmiştir. Kafkasya da eski yerleşim yeri olarak bilinen Terter Nehri'nin Kür Nehri ile birleştiği noktaya 20 kilometrelik bir mesafede bulunmaktadır.⁹³ Kaynaklarda Berde isminin anlamı ile ilgili farklı görüşlere rastlamaktayız. “Barda” kelimesi Farsçada “köle” anlamına gelirken “Bar” kelimesi, “veren”, “zengin hasat veren” anlamını taşıyıp “bardader” anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca “Berda” kelimesinin fonetik kökü “taş” mânâsına gelip Arapçada “soğuk ve serin” kelimelerine karşılık gelmektedir.⁹⁴

Berde'nin tarihte bilinen ilk adı Harum'dur. Tarihçiler bu şehrin ismi hakkında ortak bir isim belirleyememişlerdir. Ermeni tarihçiler ise bu şehre “Porta” adını vermişlerdir. Bunun dışında bazı kaynaklarda, “Basuka”, “Beride”, “Berze”, “Berdah”, “Berdos” ve “Berdaâ” gibi çeşitli isimlere de rastlamaktayız.⁹⁵ İlk dönemlere ait Azerbaycan kaynaklarında Berde'nin adı “Partaf”, Arap kaynaklarında ise “Berze'â” şeklinde geçmektedir. Anlamı Farsçada “esir olan yer” demektir. Sâsâni Devleti hükümdarlarının Ermeniyye'den⁹⁶ aldıkları esirleri burada yerleştirmelerinden dolayı şehire bu isim verilmiştir.⁹⁷

Terter Nehri'nin sol kıyısında yer alan şehir, V. yüzyılla birlikte Hristiyanlığın yayıldığı şehir haline gelmiştir.⁹⁸ Berde'nin içinde bulunduğu coğrafya tarih boyunca adı Albanya ve Ârran/Errân olarak anılmıştır.⁹⁹ Yapılan araştırmalar ve arkeolojik kazılarda Berde'nin zengin bir tarihe sahip olduğu kanısına varılmaktadır. Ticaret yollarının kesiştiği bir bölgede yer alması, ekonomik, siyasi ve kültürel faktörlerde de önemli bir rol oynamasına olanak sağlamıştır. Ortaçağ tarihinin müelliflerinin

⁹³İsmayilov, “XIV-XVI. Yüzyıllarda Şirvanşahlar Devleti (Derbendiler Hânedânı)”, 50.

⁹⁴Hacıyev, *Bərdə Şəhəri Coğrafi, Siyasi və Mədəni Tarixi*, 25.

⁹⁵W. Barthold, “Âzerbaycan ve Ermenistan” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14/23-VIII-XII, (1970-1974); 86; Beşir Mustafayev, “Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi / Journal Of Turkish History Researches*, 3/2 (2018); 26-27.

⁹⁶İrminiyye: Ermeni coğrafyacılarının etkisinde kalan İslam coğrafyacıları, Ermeni hanedanlarının yaşadıkları bölgeyi İrminiyye olarak isimlendirmişlerdir. Mevlüt Koyuncu, “Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye ile Olan Müsabebetleri”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ortaçağ)*, 2, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014); 10.

⁹⁷Nailə Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, (Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993), 104.

⁹⁸Neriman Babayev- Rafik Nerimanov, *Berde Tarih Aynasında*, (Bakı: Elm və Heyat Neşriyat, 1998) 65.

⁹⁹Mehmet Özmenli, “Orta Çağ'da Bir Uygarlık Kenti Berde (Berza'a)”, *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, 6/2, (2014); 159.

başyapıtlarında şehir “Ârran’ın anası” olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁰ Berde şehrinin kesin olarak ne zaman kurulduğu bilinmemekle birlikte bu konuda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Berde kentinin kuruluşunu bazı araştırmacılar İşguz (İskit) hükümdarı Partatuk’a dayandırırken bazıları ise Berde kentinin Makedonya Hükümdarı İskender tarafından kurulmuş olduğunu ve Sâsâni hükümdarı I. Kubâd/Kubâz’ın (476-531) şehri yeniden inşa ettiğini düşünmektedirler.¹⁰¹ el Belâzurî *Fütûhû’l Bıldân* eserinde Melik Kubaz b. Firuz’un on iki bin askerle birlikte Arran’dan el-Beylekan şehrine gelip hudutta bulunan Berze şehrini ve Hazar denilen Kabele şehrini yaptırdığını belirtmiştir.¹⁰² Kalankatuklu ve bazı Arap müellifleri ise Berde’nin, V.yüzyılda Alban hükümdarı II. Vaçe (454-484) tarafından inşa ettirildiğine dair bilgilere yer vermişlerdir. IX. yüzyıldan başlayarak Azerbaycan’ın hatta bütün Kafkas’ın en büyük şehri olarak ünlenmiştir. IX ve X. yüzyıllarda burada yüz bin civarında nüfus yaşadığı iddia edilmektedir.¹⁰³ Berde şehrinde, Alban hükümdarlarının sarayları, çarşılar, kervansaraylar, hamamlar ve meyve bahçeleri bulunmaktadır. Berde ticaretin ve sanatın merkezi konumundadır. Burada koza kurdu, koza, dut, ipek, incir ve boya üretilmiştir. Şehirde imâl edilen ipek, halı ve diğer ürünler kervanlarla beraber Fars ve Huzistan’a gönderilmiştir.¹⁰⁴

Alban Devleti’nin siyasi ve dini merkezi olan Berde, Halife Osman döneminde Müslüman Araplar tarafından hâkimiyete alınmıştır. Emeviler döneminde Ârran’da bulunan Abdülaziz b. Hatim, Hazarlar’ın yıkmış olduğu Berde şehrini yeniden inşâ etmiştir. Bunun sonucunda Berde şehri, VII. ve IX. yüzyıllarda halife ordularının konakladığı ve Arapların “Ermeniyye” ismiyle tanımladıkları vilayetlerin merkezi olmuştur.¹⁰⁵

---

¹⁰⁰Xuraman, İsmayılova, *Bərdə və Bərdəlilər (Bibliografik məlumat kitabı)*, (Bakı: Nərgiz Nəşriyyatı, 2010), 8.

¹⁰¹Özmenli, “Orta Çağ’da Bir Uygarlık Kenti Berde (Berza’a)”, 159.

¹⁰² el Belâzurî, *Fütûhû’l Bıldân*, 278.

¹⁰³ Özmenli, “Orta Çağ’da Bir Uygarlık Kenti Berde (Berza’a)”, 159.

¹⁰⁴ Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 297.

¹⁰⁵ Özmenli, “Orta Çağ’da Bir Uygarlık Kenti Berde (Berza’a)”, 165.

İKİNCİ BÖLÜM

ALBAN DEVLETİ'NİN SİYASİ YAPISI

2.1. Alban Devleti'nin Siyasi Teşekkülü

Albanlar M.Ö. I. ve M.Ö. VIII. yüzyıllar arasında bölgede hüküm sürmesine rağmen siyasi tarihi hakkında edindiğimiz kaynaklar sınırlı kalmıştır.¹⁰⁶ Albanların devlet olarak ne zaman kurulduğu hakkında kaynaklarda yeterli bilgi mevcut değildir. Bunun sebebi, Albanların sürekli istilalara maruz kalması, kutsal sayılan kaynakların ve antlaşmaların sebebi bilinmeyen nedenlerden ötürü yakılmasıdır.¹⁰⁷

Büyük İskender'in vefatının ardından Roma İmparatorluğu, Parfiya Devleti üzerine yürüyerek aralarında sürecektir. Bu esnada Ermeni hükümdarı II. Tigran'da, devletin başına geçtikten itibaren topraklarını genişletmek için fetihlere başlamıştır. Başlangıçta Pontus kralı Mithridates ile akrabalık nedeniyle ortak olarak hareket etse de daha sonra Mithridates'in Roma İmparatorluğu ile aralarındaki anlaşmazlıktan II. Tigran'da (Tigranes) (M.Ö.95) olumsuz etkilenmiştir.¹⁰⁸ Bunun neticesinde Ermeni hükümdarı II. Tigran kendine özgü bir politika geliştirerek, Parfiya ve Pont devletleri ile birleşip Roma İmparatorluğu'na karşı cephe almıştır. Yeni ve uzun sürecektir savaşıların zemini oluşurken, Romalılar Tigran'ın üzerine Kotta ve Lukullu isimli komutanlarını göndermiş ve II. Tigran'ın devleti için yeni belirlemiş olduğu başkent Tigranocerta'ya¹⁰⁹ girmişlerdir. Roma İmparatorluğu'na karşı Kafkasya halkları birleşerek Tigran'a destek olmak üzere savaşta yerlerini

---

¹⁰⁶ Bekirova, "Antik Kafkas Coğrafyasında Albanya Devleti", 59. Cuma Ali Yılmaz, "Büyük İskender'in Hayatı ve Faaliyetleri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 133.

¹⁰⁷ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 45.

¹⁰⁸ Özlem Genç, "II. Tigranes Döneminde Roma-Armenia İlişkileri", *The Journal of Academic Social Science*, S.45, (2016):247.

¹⁰⁹ Erol Kürkçüoğlu, *Roma'dan Selçuklu İdaresine Ermeniler*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkilerini Araştırma Merkezi, 2005), 52.

almışlardır. Bu yıllar içerisinde Tigran, Alban ve İber kavimlerinin bulunup iyi ilişkiler kurulduğu dönemin kaynaklarında yer almıştır. Yardıma gelen destek birliklerinin içerisinde Alban halkı da bulunmaktadır. Roma İmparatorluğu birliklerinin başında Pompeius olmakla birlikte ilk kez Albanlarla karşılaşmıştır. M.Ö. 66 yılında Alban halklarının başında olduğu bilinen Oroys¹¹⁰ Roma İmparatorluğu'nun üzerine saldırmışsa da savaş Romalıların kazanması ile neticelenmiştir. Alban elçileri ise Pompeius'un huzuruna çıkmış ve af dileyip antlaşma yapmışlardır. Pompeius bölgeyi haraca bağlayarak İberya üzerine yürümüştür. Pompeius'un Albanların üzerine yürümesinin bir diğer nedeni de bu önemli ticaret güzergâhının elinde bulunmasını istemesiydi. Albanlar ise İberyalılarla birleşerek yeniden savaş hazırlıkları yapmışlardır. Albanların antlaşmaya uymayıp isyan çıkardıklarını öğrenen Pompeius Albanlar üzerine tekrar yürüyerek Alazan Nehri'nin kıyısında savaş gerçekleştirmiştir. Pompeius savaş taktikleri neticesinde Albanlar üzerinde zafer elde etmiştir. İkinci kez mağlup olan Albanlar bu kez sadık kalacaklarına dair Pompeius ile görüşme sağlayarak itaatlerini bildirmiştir. Pompeius bu savaşta zafer kazanarak törenle Roma'ya girdiğinde zafer arabasının arkasında giden esirlerin arasında Albanlarda bulunduğu hatta esirlerin içerisinde kadınlarında olduğu bilgisi bulunmaktadır. Bu mağlubiyetlere rağmen Albanya halkı yine de teslim olmamak için direnseler de zaman zaman bu devletlerin kendi ülkelerine valiler tayin ettirmelerine ses çıkaramamışlardır.¹¹¹ *Gürcistan Tarihi* adlı eserde, Albanların bu savaşta ordularında bulunan askerlerin güçlü ve cesaretli oldukları bilgisine yer verilmiştir.¹¹² Bu bilgilere Alban Devleti'nin başyapıtı olan

¹¹⁰M.Ö.66 yüzyıllarda yaşayan Oroiz'in Albanyanın hükümdarı olarak antikçağ müelliflerinin eserlerinde yer almıştır. Fakat Alban tarihi hakkında önemli bilgiler veren Kalankatuklu eserinde ondan bahsetmemiştir. Adilhan Adiloğlu, "Karaçag –Malkar Nart Destanları", *Journal of Turkish Studies*, 2/1, (2007): 210; Mehmet Emin Resulzade, *Seçme Eserler 2 Süreli Yayınlarıdaki Yazıları El Yazmaları*, (Neşre Hazırlayan: Yavuz Akpınar), (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 325.

¹¹¹Bekirova, "Antik Kafkas Coğrafyasında Albanya Devleti", 70-72; Bakıhonav, Gülistân-ı İrem, 19; Elshan İzzatov, "Tarihten Günümüze Azeri-Ermeni İlişkilerinde Karabağ Sorunu", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 20; H.Nağıyev, H.Verdiyeva, *Azərbaycan Tarixi (e.ə. IX-e. XII.əsləri)*, (Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2007), 24-25. Z.M. Bünyadov, Y.B.Yusifov, *Azərbaycan Tarixi (En Qədim Dəvirdən XX. Yüzyılın Başlangıcına Qədər)*, (Bakı: Çıraq, 2007), 160-161. Kerim Oder, *Azərbaycan*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1982), 28; Ahmet Caferoğlu, *Azərbaycan*, (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1940), 8; Ellada Bekirova, "Eskiçağ Kaynaklarında Geçen "Caspia Via" ve "Caspiae Portae" İbareleri", 1191; Ahmet Caferoğlu, "Azərbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış", *Azərbaycan Yurt Bilgisi*, 1/1, (1932); 6; Firudin Ağasıoğlu, *Dokuz Bitik Azərbaycan Türklerinin İslama Qeder Tarixi*, (Bakı: Ağrıdağ Neşriyatı, 2014), 52; Mehmet Tezcan, "Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Doğu ile Ticaret ve Kafkasya'da Doğu-Batı Ticareti Mücadelesi", *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, (Trabzon: Serander, 2012), 194.

¹¹² Marie Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, 43.

Moisey Kalankatuklu'nun eserinde rastlamamaktayız. Müellifin eserinde bu savaşa yer vermeyişi muhtemeldir ki, Albanların isminin geçtiği tarihlerde müstakil olarak kendi idarelerini sürdürmüş olmasından ya da tam olarak birleşemediklerinden dolayı bir devlet teşekkülü haline gelememesinden kaynaklıdır. Moisey Kalankatuklu eserinde Alban Devleti'nin kurulmasını Aran ile başlatarak Oroys'un hükümdar olduğu dönemi belirtmemiştir. Bu bilgilere bakıldığında Antikçağ müellifleri Alban kavimlerinin başında bulunan Oroys'u hükümdar olarak göstermiş olabilirler. Çünkü hükümdar aynı zamanda ordu komutanlığı da yapmaktadır.

Alban ismine Büyük İskenderin'in, Ahameniş hükümdarı III. Darius (Dârâ)¹¹³ ile yapmış olduğu Gaugamela Savaşı'nda da (M.Ö.331) rastlamaktayız. Büyük İskender Mısır'ı alması ile birlikte topraklarını genişletmek ve Pers hâkimiyetini tamamen yıkabilmek üzere yeni bir savaş düzenlemiştir. III. Darius, İssos Savaşı'nın ardından doğu topraklarına varıp tekrar savaş düzeni oluşturmuştur. Yapılacak savaşa başlamadan önce, İskender ile antlaşma yolları arayan III. Darius, İssos Savaşı'ndan yenilgi ile ayrıldığı için barış yolları aramış fakat Büyük İskender'den olumsuz yanıt almıştır. Büyük İskender Mısır'da işlerini düzene koyarak Suriye'den Mezopotamya'ya oradan ise Fırat'a doğru yola çıkmıştır. Bu esnada III. Darius ise Dicle'de Büyük İskender'in askerlerine karşı kendilerine uygun bir mevki olan Gaugamela'yı seçmiştir.¹¹⁴ Gaugamela Savaşı'nda Alban kabilelerinin ön safhalarda Büyük İskender'e karşı savaştıkları bilinmektedir. Büyük İskender 40.000 piyade ve 7000 süvariden oluşmuştur.¹¹⁵ Savaş başlamadan dört gün birliklerini dinlendirip III. Darius'un kendisine saldırmasını beklemiştir. Bu savaşta ilk kez III. Darius tırpanlı savaş arabaları kullanarak karşı tarafı yeneceğini düşünse de başarılı olamamış, İskender ve güçlü orduları III. Darius'u yenmiştir. Darius savaşın ardından İran'ın yüksek yaylarına doğru kaçmaya başlamıştır. Bunun en önemli nedeni Büyük İskender'in onu öldüreceği korkusuydu. Büyük İskender III. Darius'un peşinden uzun süre gitse de yakalamamıştır.

---

¹¹³ Esko Naskali, "İran Tarih Başlangıcından Müslümanlar Tarafından Fethine Kadar", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22:394.

¹¹⁴ İsmail Ayarış, "MÖ.9-MÖ.4. Yüzyıllar Arası Persler (Siyasi Tarih)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 174.

¹¹⁵ Arrian, *İskender'in Seferleri*, çev. Meriç Mete, (İstanbul: İdea, 2005), 243.

Dönüşünde III. Darius'un tüm ganimetleri ve savaş aletlerine el koyarak savaşı sonlanmıştır.¹¹⁶

2.2. Alban Devleti'nin Kuruluşu ve Aran Sülalesi Temsilcisi Aran'ın Hükümdar Olması

Albanların etnik kökenini incelediğimizde İşguz/İskitler¹¹⁷ içerisinde yer almış bir boy olduğunu, Yüebanların¹¹⁸ bir kolu olarak İşguz ve onlardan sonraki Türk gruplarıyla beraber Kafkasya'ya yerleştiklerini görmekteyiz. Alban ve Grabarca kaynaklarda yer alan bilgilere göre Albanların, İşguzlarla bağlantılı olduğu varsayılmaktadır. Alban tarihçisi Moisey Kalankatuklu eserinde, Albanların Aran sülalesinden geldiğini ve bu sülaleden olan Aran'ın Sisakan soyundan ve Yâfes'in neslinden geldiğini aktarmıştır.¹¹⁹ Yâfes'in oğullarından kuzeyde Ketarilerle akraba olan halklar arasında Albanlar'ın da olduğunu ve onların bu nesilden geldiğini bilinmektedir.¹²⁰

Albanların isminin var olması M.Ö. I. yüzyıl öncesine kadar uzanmaktadır. Toprakları bol ve bereketli olan Albanya'ya ilk kez hükümdar tayin edilmesi Ermeni Hükümdarı Valarş (Vologez/Vologeles 50-76) döneminde gerçekleştiği bilinse de tarihi net değildir. Kalankatuklu'nun eserinde yer verilen bilgiye göre, kuzey kavimlerin üzerinde hâkimiyetini ilan eden Valarş, kuzeyde bulunan ovalarda, Kafkas Dağları eteklerinde ve bu dağların güneyindeki topraklarda varlığını sürdüren kabileleri bir araya getirerek onların bu zamana kadar gerçekleştirmiş oldukları katliamlardan

¹¹⁶ Cuma Ali Yılmaz, "Büyük İskender'in Hayatı ve Faaliyetleri", 139-141; Muzaffer Duran, "Perslerin Askeri Çöküşü Üzerine Bir İnceleme", *History Studies International Journal of History*, 9/4, (2017): 39-42.

¹¹⁷ **İskitler/İşguzlar:** İskitler Sakalar olarakta tanınmıştır. Bozkır kavimleri arasında siyasi ve kültürel yönden önemli bir konuma sahiptir. Çin Seddi'nden Tuna Nehri'ne kadar geniş bir coğrafya içerisinde yayılmışlardır. İskitler Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda Kimmer hâkimiyetine son vererek bu bölgeye yerleşmiştir. Coğrafi bütünlüğün ortadan kalkması, imparatorluğu kuranların oluşturduğu nüfusun yetersiz hale gelmesi, iktisadi açıdan önemli mevkiilerin kaybedilişiyle birlikte siyasi birliğin sağlanamaması ve askeri açıdan yeniliklerin yapılmaması İskit İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden silinmesine yol açmıştır. İlhami Durmuş, "İskit İmparatorluğunun Yıkılış Nedenleri", *Akademik Bakış*, 1/2, (2008): 199-211.

¹¹⁸ **Yüebanlar:** Hunların torunları olarak bilinirler. Ömer Çanak, "İslâm Öncesi Türk Kültüründe İnsani Değerler", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 57.

¹¹⁹ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 125.

¹²⁰ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 37; Movses Dasxuranci, *The History of Caucasian Albanians*, çev. Ç.J.F. Dowsett, (London: Oxport University Press, 1961), 2-4.

vazgeçmelerini ve hükümdara ödenecek vergilerin tam zamanında düzenli bir şekilde verilmesini buyurmuştur. Ayrıca bu kabileler üzerinde valiler tayin ederek onların itaatkâr olmalarını da sağlamıştır. Bu kabileler içerisinde bulunan Albanların üzerine ise Yâfes'in neslinden olan Aran'ı hükümdar olarak tayin etmiştir. Aran'ın hangi tarihlerde tahta çıktığı kesin olarak bilinmemektedir.

Moisey Kalankatuklu (2019) eserinde Aran'ın hükümdar tayin edilmesini şu şekilde açıklamıştır:

Yafes'in neslinden ve Sisekan soyundan olan Aran, onlara egemen tayin olunuyor. Aran, Aras Irmağın'dan başlayarak Hunan Kalesine kadar uzanan Alban ülkesinin ovalarını ve dağlarını miras olarak aldı. Onların kendi ülkelerine Ağvan (Alban) adını vermeleri şundan dolayıydı: Yumuşak huyu yüzünden Aran'a ağu (sevecen) diye hitap ediyorlardı. Denilene göre bu Aran'ın neslinden olan meşhur ve cesur kişilerin çoğunu hükümdar Vologez, egemen tayin etmiştir. (s. 40-41)¹²¹

Aran'ın Araz Nehri'nden Gnarakent/Hunan Kalesi'ne kadar Albanya'nın bütün düzlüklerine ve dağlarına sahip olduğu bilgisine ulaşmaktayız. Hunan Kalesi'nin bulunduğu mevki Hıram Çayı'nın Kür Nehri'ne ulaştığı yer olarak bilinmektedir. Ayrıca Moisey Kalankatuklu'nun vermiş olduğu bilgiye bakılarak Albanların isminin Aran kelimesinden türediği de varsayılmaktadır. Aran'ın eserde iyi bir karaktere sahip olduğuna da yer verilmiştir. Bundan dolayı da Alban Devleti'ne “ağu” yani iyi ve hoş anlamına gelen Ağvan adı verildiği düşünülmektedir. Alban ismini açıklarken bu bilgilere detaylı olarak yer vermiştik. Aran'ın hükümdarlığı dönemini kronolojik bir sırayla vermek mümkün değildir. Bunun sebebi ise, Doğu'da mevcut olan halkların çokluğu ve bu döneme ait bilgi içeren kitap ve anlaşımların yakılmasından dolayıdır. Hakkında farklı bir bilgiye rastlamadığımız Aran'ın hükümdarlığı dönemi Partlar'ın Albanya'nın üzerinde emeli olan Roma İmparatorluğu ile siyasi ilişkileri neticesinde

---

¹²¹Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 40-41; Bala, *Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya*, 40-41; Efendiyev, “Kafkasya'da Hristiyanlığın Tarihsel Gelişimi: Alban- Udi Kilisesi Örneği”, 16; Vəqif Pirişev, *Azerbaycanın Tarixi- Siyasi Coğrafiyası*, (Bakı: Müəllim Neşriyyatı, 2006); 18. Z.M.Bünyadov-Y.B.Yusifov, *Azerbaycan Tarihi (En kadim devirdən XX. yüzünün Başlangıcına Kadar)*, 184.

Aranlılar sülalesinin varlığına son verilerek yerine Arsaklılar sülalesinden bir temsilci atamasıyla sonlanmıştır.¹²²

2.3. I. Vaçagan Dönemi (215-255) ve Arsak Sülalesinin Devlet Yönetimindeki Rolü

Alban Devleti hükümdarı Aran'dan I.Vaçagan dönemine kadar ne kadar süre geçtiği kaynaklarda yer almamıştır. Bu geçen süreçte devletin yerel yöneticiler tarafından yönetildiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Albanya soyundan gelen Arsak¹²³ sülalesiyle birlikte yeni bir dönem başlamış böylece Arsak sülalesi VI. yüzyılın başlarına dek, Albanya da kendi soyunu sürdürmüştür. Partlar'ın Albanya'da gelişen Roma İmparatorluğu ile siyasi krizlerden dolayı Aranlılar sülalesinin hâkimiyetine son verdiği onların yerine ise Arsaklıların soyundan gelen bir temsilci atanmış olduğu bilinmektedir. İşguz kökenli olan Arsaklılar, Ortadoğuda hâkimiyet oluşturduktan sonra vassal durumuna getirdikleri devletlerin başına kendi temsilcilerini tayin etmişlerdir. Gönderilen temsilciler idareleri altındaki bulunan toprakları miras olarak kendilerinden sonraki temsilcilerine bırakma hakkına sahiplerdir. Nitekim bu siyaset sonucu Albanyada Arsaklı sülalesinin ortaya çıktığı bilinmektedir. Arsak sülalesi böylelikle Albanya bölgesine yerleşerek, Sâsânilere vergi ödemiş olup iç işlerinde bağımsız olmuşlardır. Alban Devleti'nin Arsak sülalesinden olan ilk hükümdarı "Cesur" olarak tanınan I.Vaçagan'dır. (215-255) I.Vaçagan ilk olarak tüm Kafkas Albanyası'na hâkimiyet kurarak, eyaletleri tek bir devlet altında toplamayı başarmıştır. Böylece Albanya da Arsaklı sülalesinin varoluş tarihi I.Vaçagan'ın hükümdar olduğu 215-255 tarihleri olarak kabul edilir.¹²⁴ I.Vaçagan dönemi hakkında kaynaklar yeterli bilgi vermemiş olup edindiğimiz bilgiler bunlardan ibarettir.

---

¹²² Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 41-45; Movses Dasxuranci, *The History of Caucasian Albanians*, 6-7.

¹²³ **Arsak:** "Ar" ve "Sak" sözcüklerinin birleşmesinden oluşmaktadır. "Ar" kelimesi Azerbaycan olarak anılarak Türk dillerinde "kişi", "er", "yiğit" manalarına gelmektedir. "Sak" ise Azerbaycan halkını oluşturan Türk dilli kabile birleşmesinin ismidir. Mirali Seyidov, *Azerbaycan Halkının Soykökünü Düşünürken*, (Bakü: Azərneşir Yayınları, 1989), 37.

¹²⁴ Yusuf Tekin, "Abbâsiler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sistemin Kurulması", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 39; Dilara Mehmetoğlu, "Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Kuruluşunda (1918-1920) Mehmet Emin Resulzade'nin Kuruluşu", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004), 11; H.Nağıyev, H.Verdiyeva, *Azərbaycan Tarixi* (e.ə. IX-e. XII.əsləri), 27; Tuncay, Bəxtiyar. *Qafqaz Albanlarının Dili Və Ədəbiyyatı*, 6; İsmail

2.4. I. Vaçe Dönemi (255-262)

Alban Devleti'nin kuruluş yılları hakkında kaynaklardaki bilgilerin yetersizliği sebebi ile I. Vaçe'nin ne şekilde tahta geçtiği bilinmemektedir. I. Vaçe'nin tahta çıktığı yıllarda Partları mağlup ederek devlet kuran Sâsânilerin, Kafkasya topraklarında kendi menfaatlerini korumak¹²⁵ ve Roma İmparatorluğu'nun Sâsânilere karşı ödenecek vergileri ödememesinden ötürü M.Ö. 252-253 yıllarında savaş yapıldığı bilgisine ulaşmaktayız.

I. Şâpûr Roma İmparatorluğu'na karşı Antakya şehrinin geri alınması üzerine savaş açmıştır. Bu muharebe kaynaklarda Edessa Savaşı olarak yerini almıştır. I.Şâpûr'un Edessa'yı kuşatmasının üzerine Valerianus (M.Ö.253-260)¹²⁶ savaşa girmeye tereddüt etse de askerlerinin sayısının 70.000 olması karşısında cesaretle savaşa katılmıştır. Fakat düşündüğü gibi başarılı geçmeyen savaşın seyri değişince, Roma ordusu yenilgiye uğramıştır. Roma İmparatoru ve aynı zamanda ordu komutanı olan Valerianus, birçok askerini bu savaşta kaybetmiş ve kendisi de Sâsâni Devleti'ne esir düşmüştür. V. yüzyıl tarihçilerinin yazmış olduğu bilgiye göre, Valerianus savaşa girmeden önce savaşın mağlubiyetle sonuçlanacağını düşünerek I. Şâpûr'a savaşın bitmesi için para teklifinde bulunmuştur. Fakat Şâpûr, Valerianus ile bizzat yüzyüze bir görüşme isteyerek ayağına çağırtmış ve neticesinde Valerianus'u esir almıştır. Valerianus bir süre köle olarak yaşamış ve daha sonra derisi soyularak öldürülmüştür.¹²⁷

Bu yıllarda I. Vaçe, savaş henüz başlamadan önce Sâsânilerin hâkimiyeti altında olmaksızın, Roma İmparatorluğu ile iş birliği yapmayı daha uygun görmüştür. Fakat savaş esnasında Sâsânilere karşı ağır bir darbeye maruz kalan Roma İmparatorluğu, Albanya'ya verdikleri desteği kesmeye mecbur kalmıştır. Dolayısıyla savaş neticesinde Romalılarından istediği desteği alamayan Alban Devleti, Sâsânilerin egemenliğini 262

Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 126-127.

¹²⁵ Efendiyeve, "Azerbaycan da Alban Kilisesi (Tarihi, Siyasi ve Dini Durumu)", 26.

¹²⁶ Fadime Ünlü, "Roma İmparatorluğu Döneminde Kapadokya Bölgesi (MS. III. ve IV. Yüzyıllar)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 26.

¹²⁷ Emine Bilgiç, "M.S. III. Yüzyıl Roma-Sasani İhtilaflarına İlişkin Bir Değerlendirme: Pers Kralı I. Şapur'un Roma İmparatoru Valerianus'u Esir Alması", *Mediterranean Journal of Humanities*, II/2, (2012): 30-31; Zerrînkûb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, 50.

yılında kabul etmiş olacaktır.¹²⁸ Albanya I. Şâpûr'un 270-272 yılları arasında tahmin edilen vefatının ardından kısa bir süreliğine de olsa 272 yılında yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur. Roma İmparatorluğu ise Güney Kafkasya'ya yönelik faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Roma İmparatoru Aurelianus'un (270–275)¹²⁹ döneminde ise Alban Devleti, Roma İmparatorluğu'nun yanında yer almıştır. Sâsâniler I. Şâpûr'un vefatından sonra birçok kez taht değişikliğinden sonra hükümdarlığa II. Şâpûr'un (309-379)¹³⁰ geçmesiyle birlikte tüm dengeler değişmiş ve Albanlar'da Sâsâni Devleti'ne bağlı kalmışlardır.¹³¹

2.5. Sanatürk Dönemi (298-338)

Albanya, I.Şâpûr (241-272) döneminde Sâsânilerin etkisi altında kalarak, bu dönemde I.Şâpûr'a itaat eden vilayetler arasında yer almaktadır. Bu yıllarda Albanya'dan bağımsız hareket eden Paytakaran'da, kaynaklarda bazen Hun bazen ise Massaget kökenli olarak tanınan Sanatürk (298-338) Albanya'da hüküm sürmektedir.¹³² Ermeniyye'nin hükümdarı Tridat/Tîrdâd (305-312) bu dönemde ordusunu düzene sokarak Mildüzü olarak bilinen Gargar bozkırına ilerlemiştir. Burada Barsillerle karşı karşıya gelen Tîrdâd savaşmak zorunda kalmıştır. Tîrdâd'ın savaşta yenilmesi için Barsil hükümdarı, Ermeniyye hükümdarının üzerine bir ip atarak yere düşürmeye çalışmış fakat bu girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Tîrdâd ise Barsilleri Hunların ülkelerine kadar takip edip nihayetinde orada onları esir alarak bazılarını da kendi ordusuna katıp II. Şâpûr'un üzerine hucüm etmiştir. Tîrdâd'ın tahmini 330 yılında vefatından sonra Albanya'nın Paytakaran eyaletinde Sanatürk/Sanatrük (290/338) hükümdarlığını ilan etmiştir.¹³³ Sanatürk hükümdar olduktan sonra ilk olarak ordusuna seçtiği Hunlardan, Massagetlerden ve Albanlardan oluşan birliklerle Ermeni Arsaklı topraklarına yürümüştür. Bütün bölgeyi yakıp yağmaladıktan sonra bir yıl kadar burada hüküm sürmüştür. Sanatürk bağımsızlığını sürdürebilmek için büyük bir mücadele

¹²⁸ İrade Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi: ən qədim dövrlərdən zəmanəmizə dək*, (Bakı: Elm və Təhsil, 2019), 44.

¹²⁹ “Aurelian”, (Erişim Tarihi 10.09. 2022) <https://mimirbook.com/tr/2838425f61b>

¹³⁰ Esko Naskali, “Şâpûr”, *DİA*, 38, (İstanbul: TDV Yayınları,2010): 346.

¹³¹ Zerrinküb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, 56-64.

¹³² İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 127.

¹³³ Kalankath, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 57-58; Tekin, “Abbâsiler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sistemin Kurulması”, 39-40.

vermiştir. Bu mücadelelerinin altında yatan en önemli sebep, Roma İmparatorluğu'nun gölgesinde bulunan Ermeniyye'de siyaset yürüten beylerin yayılmasına engel olmak istemesidir. Bundan dolayı 337 yılında 30.000 askerden oluşan bir ordu kurarak Ermeniyye'ye savaş ilan etmiştir. Bu dönemde Ermeniyye'nin başında bulunan Khosrov karşısında bu kadar kalabalık bir ordunun yer aldığını görünce savaş meydanından kaçmıştır. Sanatürk bunun neticesinde Ermeniyye'nin şehri olan Valarshapati'yi ellerinden alarak bir yıl süre ile elinde tutmuştur. Romalıların ve İberyalıların desteğini alan Ermeniyye ordusu 338 yılında Sanatürk'e doğru yola çıkarak kendi şehrini onun elinden kurtarabilmek adına Paytakaran'a gelmişlerdir. Sanatürk'ün akrabası olarak bilinen II. Şâpûr'un yanına gidip yardım istediye de istediği yardımı alamaması yenilgiye uğramasına neden olmuştur. II. Şâpûr'un Sanatürk'e yardım göndermemesini dönemin yazarları, öz torunu olan Urnayr'ı Alban tahtına oturtmak istemesinden kaynaklı olabileceğine dayandırmışlardır. Netice de Sanatürk bu savaşta büyük bir hezimete uğrayarak hayatını kaybetmiştir.¹³⁴

Sanatürk'ün vefatından önce Hunlar ise kuzey kavimler ile birlikte ittifaka katılarak Alban topraklarına yerleşmiştir. Bu dönemde Ermeniyye hükümdarı Tigran'ın II. Şâpur (338-345) ile ittifaka girdiği bilgisini öğrenmekteyiz. Kuzeyli kabileler karşılıklı dayanışma görevine bağlı kalarak Albanya'yı Tigran'dan korumaya çalışmışlardır. Ermeniyyede iktidar değişikliğinden sonra II. Şâpûr'un amacı değişerek Albanlarla yeniden ilişki kurmaktır. Onların desteği ile birlikte 359 da Ermeniyye'yi himayesine alarak Romalıları karşı savaş açmayı hedeflemiştir.¹³⁵

2.6. Urnayr Dönemi (313-371)

I.Vaçe'nin hükümdarlığından sonra 313-371 yılları arasında Albanya da Urnayr'ın hükümdar olduğu bilinmektedir. Urnayr, Sâsâni hükümdarı II. Şâpûr'un (309-379) kız kardeşi Asay ile evlidir. II. Şâpûr'un kız kardeşiyle siyasi bir evlilik yapmasının sebebi bölgede Sâsâni hâkimiyetinin gücünü anlayarak iki devlet arasındaki ilişkileri kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Moisey Kalankatuklu eserinde Urnayr'ın

¹³⁴ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 127; Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi: (ən qədim dövrlərdən zəmanəmizə dək)*, 39-40; Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 57-58; Z.M Bünyadov, Y.B.Yusifov, *Azərbaycan Tarihi (En kadim devirdən XX. yüzylın Başlangıcına Kadar)*, 188-189.

¹³⁵ İsmayıl Mehmedov, *Azərbaycan Tarixi*, (Bakı: Adiloğlu Nəşriyyatı, 2005), 51-52. Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi: (ən qədim dövrlərdən zəmanəmizə dək)*, 39-40.

cesaretini ve birçok savaşta parlak bir şöhret kazandığını belirtmiştir. Aziz Gregorius'un kendisini vaftiz etmesiyle birlikte kendisi Hristiyanlığı benimseyerek, ülkesine 314 yılında Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul ettirmiştir.¹³⁶

I.Şâpur'un Edessa'yı ele geçirmesinden sonra Roma İmparatorluğu ile Nisibis Anlaşması yaparak savaşlara ara verilmiştir. Aralarında 49 yıl sürecek olan barış dönemi, yerine geçen II. Şâpûr'un Roma İmparatoru II. Constantinus'a yazmış olduğu mektupta, Makedonya sınırına kadar olan Roma topraklarının kendi atalarının mirası olduğunu iddia etmesiyle sona ermiştir. İmparator Constantinus, askeri açıdan daha ileri düzeyde oldukları ve II. Şâpûr'un kardeşi Hürmüz'ün kendisine sığınmasından dolayı bu tehdidi ciddiye almamıştır. 336 yılında Mezopotamya'yı işgal etmek için ilerleyen II. Şâpûr'un en büyük engeli II. Constantinus tarafından inşa ettirilen ve büyük surları bulunan Amida şehri olmuş bunun neticesinde Amida'yı 73 gün boyunca kuşatmıştır.¹³⁷ Sâsâniler, Romalıların istihkâm olarak gördüğü Nusaybin şehrini 338, 346 ve 350 tarihlerinde üç kez kuşatmalarına rağmen şehrin surlarının dayanıklılığı ve halkın direnci karşısında başarılı olamamışlardır. II. Şâpûr 359 yılında ani bir kararla Roma İmparatorluğu'nun ikinci istihkâm şehri olan Amida'ya karşı tekrar sefer düzenleyerek savaşı başlatmıştır. İki ordunun askerleri Amida yakınlarında birbirleriyle çarpışmaya başlamışlardır.¹³⁸ 359 da başlayan savaş, Sâsânilerin Ağrıdağ ve çevresini ele geçirilmesiyle kolay kazanılmayan bir zaferle sona ermiştir.¹³⁹ Roma ve Sâsâni arasında yaşanan bu savaşta Hun ve Alban hükümdarları, Şâpûr'un müttefikleri olarak

¹³⁶Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 56-57; Movses Dasxuranci, *The History of Caucasian Albanians*, 7-8; Səhəbi Əhmədov, *Azərbaycan Tarixindən Yüz Şəhsiyyət*, (Bakı: Ayna Mətbu Evi, 2006), 16; Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 56-57; Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi: (ən qədim dövrlərdən zamanəmizə dək*, 45; Ulaş Töre Sivrioğlu, "Sâsâni İmparatorluğu Döneminde İran, Mezopotamya ve Kafkasya'da Hristiyanlık ve Hristiyanlar", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 3/10, (2016): 41.

¹³⁷ Ercüment Yıldırım, "II. Şapur'un 359 Yılındaki Amida Kenti Kuşatmasında Roma ve Parth Ordularının Kullandıkları Silahlar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/23, (2012): 456.

¹³⁸ Ahmet Kütük, "Bizans İmparatorluğu Zamanında Amida (Diyarbakır) (IV-VII. Yüzyıl)", *History Studies International Journal of History*, 7/2, (2015): 80; Ali İpek, "Yukarı Mezopotamya'da Sâsâni Siyaseti", *Tesam Akademik Dergisi*, 4/2, (2017): 95; Mustafa Aylar, "İslam Coğrafyacılarına Göre Orta Çağ'da Âmid (Diyarbakır)", *Tarih Okulu Dergisi*, 12/XLIII, (2019): 1390; Mehmet Tezcan, "V. Yüzyılda Ermeni-Sâsâni Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği", *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 32, Erzurum, (2007):184-185; Turhan Kaçar, "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S.226-363): Emperyal İdeoloji ve Kriz", *Tarih Dergisi*, S.47, (2009):14.

¹³⁹Ahmet Altungök, (IV. ve VIII. Yüzyıllar Arası) Sasaniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 58; Tuncay, *Qafqaz Albanlarının Dili və Ədəbiyyatı*, 7.

katılmışlardır. Alban hükümdarı Urnayr, ülkesinin bağımsızlığını korumak için ele geçirilen Alban topraklarını geri almak amacıyla savaşmıştır.¹⁴⁰

Sâsânilerin savaşın bitmesiyle birlikte elde ettiği topraklar içerisinde Albanya'nın Arsak bölgesi, Marlar ülkesi ve Kaspiana da bulunmaktadır. Savaş bitse de Roma İmparatoru olan Valens'in (364-378)¹⁴¹ Güney Kafkasya'yı Sasanilere bırakma gibi bir niyeti yoktur. 365 yılında Konstantinopolis'ten Sâsânilere doğru yola çıkmıştır.¹⁴² Romalılar bölgede kendi hâkimiyetlerini yeniden sağlamak için Sasanilere karşı yeniden akınlar düzenlemiştir. Valens ilk önce Ermenileri kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Böylece arkasına çok sayıda yerel Ermeni beylerini almıştır. Askeri hazırlıklar tamamlandıktan sonra 370'de Driv'de savaş başlatılmıştır. Urnayr bu savaşta Sâsânilerin yanında yer almıştır. Sâsânilerle akrabalık bağının bulunmasına rağmen Urnayr'ın asıl amacı bu savaşta Alban topraklarını korumaktır. Bu savaş Ermeni ve Romalıların iş birliği ile zaferle sonuçlanmıştır. Urnayr'ın bu savaşta ağır yaralandığı bilgisi bulunmaktadır. Savaşta Uti, Sakasena, Girdiman vadisi ve Albanya'nın batı vilayeti olan Kolt, Romalıların eline geçmiştir.¹⁴³ Dönemin eserleri bu savaştan sonra Urnayr'ın isminden bahsetmemiştir. Bundan dolayı Urnayr'ın bu savaşta ölmüş olduğu bilgisine varılmaktadır. Urnayr'dan sonra yerine II. Vaçagan, Mehravan, Satoy ve Asay'ın hükümdar olduğuna dair *Alban Tarihi*'nde bilgi yer alsa da bu hükümdarların tahta çıkış tarihleri ve yaşamları hakkında bilgi yer almamaktadır.¹⁴⁴

2.7. Arsvagen Dönemi (430-440)

Urnayr'ın hükümdarlığının ardından Alban Devleti'nin tahtına Arsvagen geçmiştir. Arsvagen 430-440 yılları arasında hükümdarlık yapmış olup onun döneminde de Sâsânilerle akrabalık bağları kurulmuştur. Sâsâni Devleti hükümdarı olan II. Yezdigerd'in (438-447) kız kardeşiyle evlenerek bu evliliğinden Vaçe adında oğlu dünyaya gelmiştir.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Nihan Öz, "Theodosius Döneminde Roma İmparatorluğu", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 28.

¹⁴¹ Öz, "Theodosius Döneminde Roma İmparatorluğu", 28.

¹⁴² Ünlü, "Roma İmparatorluğu Döneminde Kapadokya Bölgesi (MS. III. ve IV. Yüzyıllar)", 42.

¹⁴³ İsmayıl Məhmədov, *Azərbaycan Tarixi*, 52-53; Tekin, "Abbâsiler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sistemin Kurulması", 42.

¹⁴⁴ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 45.

¹⁴⁵ Z.M.Bünyadov, Y.B.Yusifov, *Azərbaycan Tarixi (En Kadim Devirdən XX. Yüzyılın Başlangıcına Kadar)*, 193-195.

Arsvagen'in hükümdar olduğu bu tarihlerde Albanya da yaşayan soyluların önemli bir kısmı Hristiyanlardan oluşmaktadır. Suriyeli Hristiyan eğitimcisi Aziz Mesrop Maştots, Arsvagen'i ve Alban katalikosunu ziyaret etmiştir. Bu ziyaret neticesiyle birlikte Ermeniler için daha sonra da Albanlar için yeni alfabe düzenlenmesine karar verilmiştir. Mesrop Maştots Sünik'den Bencamin adlı tercümanı davet ederek birlikte Albanlara ait alfabe hazırlamışlardır.¹⁴⁶

Arsvagen'in döneminde siyasi bir olaya rastlanılmamakla birlikte, sosyal hayatı etkileyecek olan alfabenin hazırlanması önemli bir gelişme olmuştur. Arsvagen'in hükümdarlığından sonra yerine oğlu II. Vaçe Alban tahtına çıkmıştır.

2.8. II. Vaçe Dönemi (440-463)

V.yüzyılın ortalarına geldiğimizde Albanya'nın hükümdarı olarak Türk asıllı olan Arsvagen'in oğlu II. Vaçe'yi görmekteyiz. Urnayr'ın dönemi ile birlikte Sâsânîlerle siyasi evlilikler kurulmasına rağmen onların kökeni Türk asıllı Aran sülalesine aittir.¹⁴⁷

V.yüzyılın başlarında Kür Nehri'nin kuzeyinde Hunlar ve onlara bağlı olan kavimler rahat bir şekilde varlıklarını sürdürememişlerdir. I.Yezdigerd'in (399-420) döneminde Hristiyanlara verilen dini özgürlük, Roma Devleti ile kurulan iyi ilişkiler, Akhunların (Eftalitler) üzerine yapılan bazı başarılı akınlar ve Haylandur/Onogurların, Hunlar'ın Çola geçitini geçememesi Sâsânî ülkesini rahatlatmıştır. Onun yapmış olduğu bu siyaset neticesinde hem Roma İmparatorluğu ile dostluk antlaşması yapılmış hemde Sâsânî Devleti içerisinde etkin rol oynayan bozorgon adı verilen büyükler ve mobezan denilen dini liderlerin atamalarında görevli olan kişilerin gücü kırılmıştır.¹⁴⁸

V.yüzyılın ortalarına gelindiğinde bölgede Hunlar'ın yeniden rol oynadığı bilinmektedir. Hunlar kendilerine bağlı olan Rosmosok ve Tuballarla birlikte Kür

¹⁴⁶ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 128; Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 69; Aygün Attar, "Ermeni Kimliğinin Anatomisi", *Akademik İncelemeler*, 2/1, (2007): 302; Tuncay, *Qafqaz Albanlarının Dili və Ədəbiyyat*, 8.

¹⁴⁷ Məhmədov, *Azərbaycan Tarixi*, 52-53.

¹⁴⁸ Zerrinkûb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, 82; Reşat Mustafa, "Hazarların Güney Sınırları", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, editör Semiha Nurdan, Muhammed Özler, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018): 648. Marget Biro, "Hunların Kafkasyadaki Varlığı", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 22, Erzurum (2003): 226; Nasır Nilay, "Sâsânî İmparatorluğu'nun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, S.5, (2001), 6.

Nehri'ni geçerek günümüz Karabağı'na kadar ilerlemişlerdir. Bu akınla birlikte Tuballar'ın komutanı Teofil, Hristiyanlığı kabul etmiştir. Teofil ülkesine geri dönerken Hunlar tarafından, Hristiyan olduğu için Kür Nehri'nin kıyısında öldürülmüştür. Teofil'in oğulları ise güneye doğru ilerlerken Hunlar yine aynı sebepten dolayı onları farkederek öldürmüştür. Bu bölgede yaşanan olaylara bakıldığında Albanya'nın Kür Nehri'nin kuzeyini kontrol altında tutamadığını, geçitlerin ve kalelerin Sâsânîlerinin kontrolü altında olduğunu, Hunların bu geçitleri kolay bir şekilde aşarak belli aralıklarla seferler düzenlediğini göstermektedir. Geçitler Sâsânî ordularının kontrolünde olsa da Kür Nehri'ne kadar olan bölgelere Hunlar'ın seferler düzenlenmesi konusunda hiçbir engel bulunmamaktadır.¹⁴⁹

Rosmosoklar'ın hükümdarı bu tarihlerde, Tubal ve Hunlar'ın bütün askerlerini yanına çağırarak Kür Nehri'nin güney sahiline geçerek Uti eyaletine varmıştır. Burada şuan ki Kazak bölgesinde yer alan Ağıstafa Çayı'nın sahilinde bulunan Halhal şehrinin etrafına ordularını yerleştirmiştir. Ordulardan üç kumandan seçerek onları büyük orduların başına geçirmiştir. On bir küçük ordusunun tamamına bu üç kumandanı Albanya, Ermeniyeye ve İberya'yı işgal etme görevine tayin etmiştir. Bu kumandanlar Paskalya Bayramı'nın öncesinde Arsah vilayetine ilerleyip Büyük Gorguyan'ı işgal etmeye başlayarak Yıldızlıtepe'ye ulaştıklarında burada bulunan herkesi kılıçtan geçirmişlerdir. Hun orduları bu vilayette yağmaladıkları ganimetleri ve aldıkları tutsakları Yıldızlıtepe'ye götürerek esir olanların bir kısmını öldürmüşlerdir. Teofil İsa'ya iman ettikten sonra kalan esirlerin azat edilmesi için emir vermiştir. Kendisi de Paskalya Bayramı'nın ertesi gününde kesişleri ve Hristiyanlığı kabul edenlerin çoğunu yanına alarak kutsal bayraklarının altında toplandığı ordusuyla Uti vilayetine gitmiştir. Burada Kür Nehri'nin üzerinde inşâ edilmiş geçici köprünün yanına ordusunu yerleştirmiştir. Tam bu zamanda Rosmosoklar'ın büyük hükümdarı, esirler ve elde ettiği ganimetlerle dönen ordusu ile birlikte Kür Nehri'ni geçerek ordugâhını, Teofil'in ordusunun doğusuna doğru kurmasını buyurarak bayramlarında olduğu gibi bu seferde ilahlarına kurban kesmesini emretmiştir. Bunu gören Teofil ve orduları kurbanı Hristiyan dininin kurallarına göre ve Allah adına kurban keserek bayraklarını haçlarla

---

¹⁴⁹ Reşat Mustafa, "Hazarların Güney Sınırları", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, editör Semiha Nurdan, Muhammed Özler, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018): 648. Marget Büro, "Hunların Kafkasyadaki Varlığı", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 22, Erzurum (2003): 226.

süslemişlerdir. Bütün bunlara morali bozulan Hunların hükümdarı, Teofil'i ve otuz kişilik ordusunu yanında getirmesini buyurarak onlarla birlikte iki keşisini de işkenceli bir şekilde ölümle cezalandırılmasını emretmiştir. Teofil ve ordusu bu savaşa rağmen mertçe savaşmaya gayret etselerde vefat etmiştir. Onların bu şekilde öldürüldüğünü gören Teofil'in oğulları olan Moisey ve Anerologes'in orduları Hunlardan kurtulmak için kaçmışlardır. Fakat Hun ordularının birlikleri onların peşini bırakmayarak puta tapmaları konusunda ısrar etmişlerdir fakat onlar bunu kabul etmeyerek inançlarını değiştirmeyip bunun sonucunda da öldürülmüşlerdir.¹⁵⁰

Hristiyanlık dini IV. yüzyılla birlikte yayılarak bu dönemlerde etkisini daha çok göstermiştir. Sâsâniler ise resmi dini olan Zerdüştlüğe bağlı kalarak siyasi yaşamlarında da bu dine sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır. I. Yezdigerd (339-421) döneminde daha hoşgörülü bir politika izlenerek, Hristiyanlık dinini benimseyenlere de rahat ibadet edebilmeleri olanağı tanınmıştır.¹⁵¹ I.Yezdigerd döneminde Alban Kilisesi de önemli konumdadır. Hristiyanların desteğinden yararlanmak isteyen I.Yezdigerd bu sebeple 410 yılında Seleucia- Ctesiphon Konsili'nde kilise hiyerarşisi belirlenmiş ve Hristiyanlara da bazı imtiyazlar tanımıştır. Sâsâni Devleti'nin Hristiyanlara karşı tanımış olduğu bu tür imtiyazlarından Alban Devleti de faydalanmıştır.¹⁵²

Bu dönemde Sâsâni Devleti'nde iktidar değişiklikleri yaşanmış I. Yezdigerd (399-420) vefat etmeden önce bastırdığı sikkelerde oğlu V. Behrâm olarak bilinen Behrâm Gûr'u hükümdar tayin etmiş (420-438) daha sonraları ise II. Yezdigerd (438-457) tahta çıkmıştır.¹⁵³ II. Yezdigerd zamanında Roma etkisinin ülkede artmasıyla birlikte Hristiyanlık dinine yönelik siyaset olumsuz yönde değişmiştir. Onun hükümdarlığı devrinde I.Yezdigerd döneminin aksine Hristiyanlık dininin yok olması için mücadeleler başlamıştır. Albanya da Hristiyanlığın etkisi kırmak üzere vergilerinde iki katına çıkarıldığı bilinmektedir. Albanya da Mecusilere ateştaparlara tâbii olmak

¹⁵⁰ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 71-76; Movses Dasxuranci, *The History of Caucasian Albanians*, 9-10.

¹⁵¹ Şirinbəy Hacıəli, *Şimal - Qərbi Azərbaycan: İngiloylar (I Kitab: Ən Qədim Zamanlardan XIII. Əsrin Ortalarına Dək)*, (Bakü: Təhsil, 2007), 62; Ezgi Tecimer, "Roma İmparatorluğu ve Sasani Devleti'nin Siyasi İlişkileri (III.-VII. Yüzyıl)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 51. Tekin, "Abbâsiler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sistemin Kurulması", 42.

¹⁵² Efendiye, *Azerbaycan'da Alban Kilisesi (Tarihi, Siyasi ve Dini Durum)*, 68.

¹⁵³ Zerrînkûb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, 86-90; Esko Naskali, "Sâsânîler", *DİA*, 36, (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedi, 2009): 174.

hakkında ciddi emirler verilmiştir. II. Vaçe ve ülkenin kilise tebası bu emire karşı gelerek yaklaşmakta olan kötü durumu sezdikleri için hızlı bir faaliyet göstererek ordularını Ermenilerle birleşmek amacıyla göndermiştir.

Bu bilgi Moisey Kalankatuklu'nun (2019) kitabında şu şekilde aktarılmıştır;

Hunlar ülkesinde olan ve İran birlikleri dönüyor ve onlar artık şahın saray athları ile birlikte bizim ülkeye sokuldular. Bundan başka kendileriyle birlikte 300 din adamı getiriyorlar. Bazı kişileri yanlarına çekiyorlar; ülkeyi bölüp kargaşalığa saldırdılar ve şimdi kiliselere de el uzatıyorlar. Şahlarının emriyle herkesi (ateşetaparlığa kabule) mecbur ederek şöyle diyorlar: “Eğer siz gönüllü olarak bizim dini kabul ederseniz şahımızdan ödül ve makamlara alarak bütün vergilerden bağışık tutulacaksınız. Yok, eğer gönüllü olarak kabul etmezseniz, bütün köy ve obalarda putevi yapılması, içerisinde Behram ateşi yakılması ve dinimizin tebliği için kâhinlerle mö'bedlerin (zerdüştî din adamlarının) tayin edilmesine dair emir verilir. Kim buna direnç gösterirse ölüme mahkûm edilecek, kadın ve çocukları da sürgün olunacaktır. (s.76-77)¹⁵⁴

Ermeniler bunu duysa da aralarındaki uyumu bozmayarak birbirlerine daha bağlı hale gelmişlerdir. Alban elçilerini cesaretlendirip ülkelerine doğru gönderirlerken de Sâsânîlere karşı temkinli bulunmalarını ve kiliselere el uzatmalarına izin verilmemesi konusunda telkin etmişlerdir. Bu durumdan sonra Ermeni kumandanları bu problemi geride bırakmak için Roma İmparatoru Küçük II. Teodosyus (408-450)'dan yardım istemişler fakat onun ani şekilde vefat etmesinden dolayı istenilen yardım neticelenmemiştir. Ondandır tahta çıkan Markian ise (450-457)¹⁵⁵ putatapararla aynı görüşü savunduğu için II. Teodosyus'un fikrine yanaşmamıştır. Hiçbir yerden yardım alamayan Ermeniler üçe bölünerek, birinci orduyu Nerşapuh Rmbosean'ın kumandanlığına vererek Antropatena ile sınırın korunmasını ona emanet etmiştir. İkinci orduyu Ermeni kumandanı Vardan emrine vermişlerdir. Vardan, Gürcü sınırını aşır Albanya kiliselerini dağıtmaya gelen Çola'da bulunan Sâsânî valisi Mehrsebuht'ın üstüne doğru yürümüştür. Sünik'in Sâsânî hükümdarı tarafından tayin olan valisi, Vasak'ın ihanetinden haberi olmamıştır.

¹⁵⁴Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 76-77; Zerrînkûb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, 90.

¹⁵⁵ Betül Sezer, “XI.-XIII. Yüzyıllarda Bizans Kilisesi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 114.

Kalankatuklu, (2019) Albanya'ya Ermeni ordusundan önce gelerek İran valisine ilettiği bilgileri eserinde şu şekilde yer vermiştir;

Ermeni birlikleri bölümüştür ve Vardan küçük bir orduyla senin olduğun tarafa geliyor. Vasak bu durum karşısında onları karşılamaya hazır ol ve onları darmadağın et demiştir. Mehrsebuht Vasak'tan bu haberi aldığı gibi çok sayıdaki ordularını düzene koyarak Kür Nehrini geçmiştir. Vardan'ı İberya sınırında Alban hükümdarlarının kış ikametgâhı olan Halhal şehrinde karşılamıştır. Savaş öncesinde geniş düzlüğü daire içine alıp Ermeni ordusu ile savaşa hazırlandı. Cesur Vardan karşı tarafın ordusunun çokluğu karşısında Allahtan yardım isteyerek cesaretle savaşa başlamıştır. (s.76-78)¹⁵⁶

Albanya 450-51 yıllarında zerdüştiliği yaymak için çaba harcayan II. Yezdegird'e (439-457) ödemiş oldukları ağır vergiler nedeniyle isyan ederek savaşa başlatılmıştır. Sâsânilere karşı Albanların kışlık başkenti olan Halhal yakınında yapılan savaşta Alban, İber, Ermeni ittifakı kazanmıştır. Tarihte bu olay “Halhal Vuruşması” olarak geçmektedir.¹⁵⁷ Savaşın bitmesiyle beraber Ermeniler pek çok ganimet elde etmiştir. Ermeniler bundan sonra Albanya'da Sâsânilerin elinde olan kale ve şehirlerine baskın yaparak onlardan bu şehirleri geri almışlardır. Ermeniler daha sonra Sâsânilerin güçlkle hâkim olduğu Derbend'e doğru yürüyüp kaleyi aldıktan sonra Derbend'in himayesini Vardan'a devretmişlerdir. Derbend'i koruyan Vardan, Hunların ülkesine elçi gönderip onlarla görüşerek ittifak sözleşmesi yapmamaları için tebliğde bulunmuştur. Bu duruma istinaden Hunlar herşeyi kendi gözleriyle görmek için oraya temsilci gönderilmiş ve olanı biteni gördükten sonra göklerden indirilmiş yasalara uyarak ant içmişlerdir. Hunlar henüz Derbend'de iken, Ermeniyeye'den başlayarak bütün ülkeyi talan eden Vasak'a dair bilgi ulaşmıştır. Bu durum karşısında Vardan, elde ettiği büyük ganimetle yola koyulup Ermeniyeye'ye ulaşmıştır. Cesur Vardan'ın Hunlar ve Albanlar ile ittifak kurduğu haberini alan Vasak onların gücünden korkarak kaçma eğilimine yönelmiştir. II. Yezdigird döneminde bu olayların vuku bulunduğu bilinmektedir.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 76-78.

¹⁵⁷ Gedikli, “IV.-V. Yüzyıllarda Kafkasya Hunlarından Ve Kafkasya'daki Diğer Türk Kavimlerinden Kalan Sözcüklerin Köken ve Anlamları (Basık, Kursık, Hunan, Halhal, Kenger, Hun Dağı; Haylandurk, Eran, Bel; Tarhan, Bakatar, Arslan; Balasakan, Talış)”, 171; Asil Adilov, “Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Müslüman Hanedanlığı: Revvâdiler (IX. V-X-XI Yüzyıllar)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 22.

¹⁵⁸ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 79-80.

II. Vaçe, II. Yezdigerd'in kız kardeşinin oğlu olarak bilinmektedir. Alban Devleti'nin resmi dini olan Hristiyanlığı benimsemiştir. Fakat II. Yezdigerd Mecusiliği ona zorla kabul ettirme çabası gütmüştür.¹⁵⁹ Bu dönemde Sâsânîler tarafından seçilen Alban hükümdarlarının ateşperest olması şartı bulunmaktaydı. Buna istinaden tüm hükümdarlar istemeyerek de olsa ateşperestliği kabul etmek zorunda kalmışlardır. II. Yezdegirt'in ölümünden sonra oğulları III. Hürmüz (457-459) ve Fîrûz (457-484)¹⁶⁰ arasındaki çekişmeleri fırsat bilen Alban hükümdarı II. Vaçe (444-463) bu durum karşısında isyan etmiştir.¹⁶¹ Böylelikle Fîrûz ve Hürmüz arasındaki taht kavgaları esnasında Kafkasya'daki Albanya hükümdarı II. Vaçe, Sâsânî hükümdarı Firuz'a karşı savaş ilan etmiştir. Bu olayda Hürmüz'ün tarafını tutan Albanlılar'a karşı Akhunların desteğini alan Fîrûz tahtı ele geçirdikten sonra Alban hükümdarı Vaçe ile arasındaki savaş devam etmiştir.¹⁶² I. Fîrûz tahtı ele aldığı anda Vaçe'nin kendisine tâbii olmasını istemiş fakat Vaçe bu isteği kabul etmemiştir. Fîrûz, Albanya'daki hâkimiyetini kaybetmemek için Hunların desteğine ihtiyaç duymuştur. Bu amaçla, Hunlara birçok armağanlar göndererek Hun ordusunu ülkesine davet etmiştir. Hun ordusu, Vaçe ile münasebetlerde bulunarak onun gücünü zayıflatmaya sebep olmuşlardır.¹⁶³

Sâsânîlerin hâkimiyet kurduğu devletler üzerinde dinlerini yayma amacı gütmeleri nedeniyle, II. Yezdigerd döneminde gönülsüz olarak ateşperestliği kabul eden II. Vaçe nihayetinde kendi resmi dini olan Hristiyanlığa geri dönmüştür. Bunu işiten Sâsânî hükümdarı Fîrûz, Alban hükümdarının kızını ve kendisinde kız kardeşi olan Vaçe'nin hanımını ülkesine göndermesini istemiştir. Vaçe, mecusiliğe inanan hanımı ve kızını, Fîrûz'un (459-484) yanına göndererek, dinini terk etmemek uğruna hükümdarlıktan da vazgeçmiştir. III. Mümin Vaçagan'a kadar geçen otuz yıl zarfında Albanya tahtına böylece kimse oturmamıştır.¹⁶⁴ Bu yıllar içerisinde Sâsânîler Albanya hâkim olmaya başlamışlardır. Fîrûz, Albanlar'ın topraklarını talan edip Hristiyanlık

¹⁵⁹ Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi: (ən qədim dövrlərdən zamanəmizə dək)*, 46; Z.M. Bünyadov-Y.B.Yusifov, *Azərbaycan Tarihi (En Kadim Devirden XX. Yüzyılın Başlangıcına Kadar)*, 196.

¹⁶⁰ Ezgi Tecimer, "Roma İmparatorluğu ve Sasani Devleti'nin Siyasi İlişkileri (III-VII. Yüzyıl)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 24.

¹⁶¹ Ahmet Altungök, "Siyasi, İdari, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Açından Sâsânî Devleti (MS.226-652)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 67.

¹⁶² Altungök, "IV. VIII. Yüzyıllar Arası Sasaniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri", 198; Biro, "Hunların Kafkasyadaki Varlığı", 226; Zerrînkûb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, 94.

¹⁶³ Cihad Cihan, "Türk-Sasani İttifakları ve Sasani Ordusunda Türkler", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12/32, (2015): 95.

¹⁶⁴ Efendiye, *Azerbaycan'da Alban Kilisesi (Tarihi, Siyasi ve Dini Durum)*, 69.

dininin ibadet yeri olan kiliseleri yıkmaya başlamıştır. Alban Devleti içerisinde bulunan toplumlar onun bu acımasızlığına karşın ya sürgün edilmiş ya da öldürülmüştür. Ayrıca kendi dini olan Zerdüşiliği Alban topraklarında bulunan herkese zorla kabul ettirmeye çalışarak birçok yere put evleri inşa ettirmiştir.¹⁶⁵

Bu yıllarda Sâsâni topraklarında kuraklık başlamış ve bunun neticesinde Fîrûz hiçbir devletten vergi almamıştır. Bunu fırsat bilen Ak Hun/Eftalitler ise Sâsânilere akınlar düzenlemiştir. Fîrûz, Ak Hunlar'a karşı harekete geçmiş ve başarılı olmuştur. Ayrıca bu yıllar içerisinde Hunların Bizanslılar ile yapmış oldukları savaşlar dolayısıyla bir nebze de olsa Sâsâniler refaha ermişlerdir. Fîrûz 475 yılında Ak Hunlar'ı (Eftalitler) tabiiyetine alabilmek için onların üzerine bir sefer düzenlemiştir.¹⁶⁶ Aksungur'un savaş stratejisi olan kurt kapanı tekniği ile Sâsâni orduları tuzağa düşürülmüştür. Bunun neticesinde Fîrûz Ak Hun hükümdarı İhşenvâr tarafından esir alınmıştır. Esir olan Fîrûz kendisinin bırakılması karşılığında Ak Hunlar'a (Eftalitler) bir daha savaş açmayacağına dair söz vermiştir. Oğlu Kubâd'ı onlara rehin bırakarak canının bağışlanmasına karşılık ödemesi gerek fidyeyi toplamak üzere ülkesine dönmüştür. Sonuç olarak Fîrûz istenilen fidyeyi Bizanslılardan alarak kendisini ve oğlunu Ak Hunlar'ın elinden kurtarmıştır. Yenilgiyi hazmedemeyen Fîrûz, Ak Hunlar'a 484 yılında tekrar bir sefer düzenleyerek savaş başlatmıştır. Ancak bu seferi de başarısızlıkla sonuçlanarak Fîrûz ordusu ile birlikte Ak Hunlar tarafından yok edilmiştir. Fîrûz'un oğlu Kubâd hariç diğer oğulları ve kendisi bu savaşta hayatlarını kaybetmişlerdir.¹⁶⁷ Fîrûz'un ölümünden sonra Sâsânilerde taht kavgaları başlamış ve bunun üzerine Belâş'ın (Valarş) galip gelmesi ile birlikte kardeşi Kubâd, Türk hakanının yanına gitmiştir. Belâş ise 484-488 yılları arasında tahta kalmıştır.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 91.

¹⁶⁶ Zerrînkûb, *Sâsânilerin Siyasi Tarihi*, 95.

¹⁶⁷ Egemen Çağrı Mızrak, *Bozkır Kavimleri, M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 162; Tolga Ersoy, "Bizans-Sâsâni Savaşları Bağlamında Prokopios'un Akhunları Tasviri", *XVII. Türk Tarih Kongresi*, VIII/26, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018): 93-94.

¹⁶⁸ Belma Dönmez, "Eftalit- Sasani Münasebetleri Üzerine" İtil Suwı Aka Turur Eü TDAE Türk Tarihi Anabilim Dalı 25.Yıl Armağanı, editör Umut Üren, Didem Çataklılıç, (İzmir, Ege Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü, 2017): 162; Z.M.Bünyadov-Y.B.Yusifov, *Azerbaycan Tarihi (En kadim devirden XX. yüzyılın Başlangıcına Kadar)*, 197.

2.9. III. Vaçagan Dönemi (487-510)

Fîrûz'un Alban Devleti'ne acımasız hükmetmesinden sonra ülke uzun bir dönem boyunca Sâsânilerin hâkimiyeti altında yönetilmiştir. 487 yılında ise II. Vaçe'nin amcası olan ve Albanyada Arsaklı sülalesinin son temsilcisi olarak bilinen III. Vaçagan hükümdar olmuştur.¹⁶⁹ Vaçagan'ın erdemli ve barışsever bir karaktere sahip olduğu bilinmektedir. Hükümdarlığının ilk zamanlarında Fîrûz'un ele geçirmeye teşebbüs ettiği vilayetlerinin yeniden hâkimiyete alınması yönünde fermanlar göndererek bu bölgenin beylerini haberdar etmiştir. Ayrıca Fîrûz'un elinde bulunduğu ülkenin beylerine ait olan atalarından mülklerini geri vermiştir. Mülklerini geri alan Albanya beyleri birleşerek Sâsâni sülalesinden olan Vaçagan'ın cesaretli, düşünceli ve dinine bağlı olmasından dolayı Alban tahtına geçmesini uygun görmüşlerdir. Albanya'ya geldiğinde ilk amacı Allah'ı inkâr eden ateşetapanların dinini reddetmek ve İsa'nın tanrı olduğunu kabul ettirmenin yollarını aramıştır. Sâsâni hükümdarı Belâş'a da bu düşüncesini belirterek onu etkisi altına almıştır. Belâş, Vaçagan'ın fikirlerinden etkilenerek herkesin kendi iradesiyle din ve inancına sadık kalmasını konusunda ülkesine emretmiştir. Vaçagan bu durum karşısında Belâş'a duyduğu minnetle kilisede dualar etmiştir.¹⁷⁰

III. Vaçagan'ın dönemi hakkında Moisey Kalankatuklu, siyasi olarak yaşanan herhangi bir olaya yer vermemiştir. Bunun nedeni bizim kanaatimizce, Vaçagan'ın dindar bir kişiliğe sahip olması ve ülkesinde de dini anlamda gelişmelerin yaşanmaması neticesinde siyasi olaylar üzerinde durulmamasıdır. III. Vaçagan hâkimiyetinde yaşanan ilk gelişme ülkede dini birliğin oluşması ve Hristiyanlığın tüm ülkelere kabul edilmesinin amaçlanmasıdır. Bundan kaynaklı Mecusilere ve putperestliğe inanlara zulmetmiştir. Hükümdar Hristiyan öğretilerini halkın kabul edebilmesi için dini eğitim kurumları açmış, yıkılanları da tekrar inşa ettirerek kullanıma uygun hale getirmiştir.¹⁷¹ Hükümdarlığı sırasında putevi yaptırımlara ve ayinlere katılanlara ciddi yaptırımlar ve

¹⁶⁹ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 128; T.M. Memmedov, *Qafqaz Albaniyası İlk ve Orta Asırlarda*, 173; Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi: (ən qədim dövrlərdən zəmanəmizə dək)*, 42.

¹⁷⁰ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 91-92; Movses Dasxuranci, *The History of Caucasian Albanians*, 26-27.

¹⁷¹ Фарида Мамедова, *Политическая История И Историческая География Кавказской Албании (И В. До Н. Э. — VII В. Н. Э.)*, (Баку, Академия Наук Азербайджанской ССР Институт Истории «Элм» 1986), 193-194; Z.M. Bünyadov-Y.B.Yusifov, *Azerbaycan Tarihi (En Kadim Devirden XX. Yüzyılın Başlangıcına Kadar)*, 197-198.

para cezaları uygulatmıştır. Hristiyan yaşam tarzını benimsetmek ve Allah inancına yönelik eğitimler vermek amacı ile büyücü, sihirbaz ve putataparların çocukları bir okulda toplatılıp başlarına da bir öğretmen atayarak eğitim almaları yönünde çalışmalar yapılmıştır. Hükümdar olarak bu çocukların eğitime önem vererek sıklıkla bu okullara gidip onlarla birlikte kutsal kitapları okumaya gayret etmiştir. Böylece Albanya da bu okullarda kendi dillerinde yazılmış olan dini kitaplar okunmaya başlanmıştır.

III. Vaçagan döneminde piskoposlar, keşişler, ülkenin ileri gelenleri arasında pek çok tartışmalar yaşanmıştır. Bu yüzden hükümdar, Aguen de büyük bir meclisin toplanmasına karar verilerek kanunlar hazırlatmıştır. Farklı statülerin sosyal hukuki ilişkilerini yansıtan Aguen Kanunları, 26 Ocak 488'de kabul edilerek Albanyada ortaya çıkan tarihi ve yasal bir belge niteliği taşımaktadır.¹⁷² Aguen Konsili'nin toplanmasının amacı Albanyada ki dini birliği oluşturmak ülkeyi dini ve siyasi refaha kavuşturarak bağımsız hale getirmek ve ülke içerisindeki mecusilerin ve putataparların karışıklığa sebep olmamasını sağlamaktır. Ayrıca Alban Kilisesi'nin güçlü bir konuma gelmesinde konsilin kanunlarının önemli bir yeri vardır.¹⁷³

III. Vaçagan'ın hâkimiyeti 510 yılına kadar sürmüştür ve bu tarihte Arsak sülalesinin varlığı sona ermiştir. Böylece Albanyada Arsaklıların hâkimiyeti 300 yıl kadar sürmüştür. Arsaklılar sülalesinden sonra Albanlara, Mehraniler sülalesi egemen olacaktır.¹⁷⁴ Vaçagan'ın döneminin başlıca özelliği Alban ülkesine Hristiyanlık etkilerinden dolayı eski İsguz ve Türk özelliklerini kaybetmesi olmuştur. Ancak Alban toplulukları uzun bir süre kendi kimliklerini ve din anlayışlarını korumak için çaba göstermişlerdir. Bu süreçten sonra 510 yılından 629 yılına kadar Albanya, Sâsâni hükümdarlarını atadığı marzubanlar bir diğer ifade ile valiler tarafından idare edilmişlerdir. Bu olayların ardından Hazarların Albanya ülkesine akınları başlayacaktır.¹⁷⁵

¹⁷²T.M.Mehmedov, *Qafqaz Albaniyası İlk Orta Eserlerde*, 173; Sara Aşurbeyli, *Azerbaycan Dili ve Tarihi, Şirvanşahlar Dövləti VI.-XVI. Esrlər*, (Bakı: Avrasiya Pres, 2006) , 43; Dilqem Ehmed, *Yolun Yarpaqları*, (Bakı: 2011), 2.

¹⁷³Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 94-101; Movses Dasxuranci, *The History of Caucasian Albanians*, 29-32; İbrahim Hasanov, "1990-2006 Yılları Arasında Azerbaycan'da Yayımlanan Dinle İlgili Kitapların Dinler Tarihi Açısından Tahlili", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 16.

¹⁷⁴Tuncay, *Qafqaz Albanlarının Dili və Ədəbiyyatı*, 8-9.

¹⁷⁵İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 128.

2.10. Hazarlar'ın Alban Devleti'ne Yaptığı İstilaları ve Bizans İmparatorluğu-Sâsâni Devleti İlişkileri

Sâsâni-Sabar savaşlarında Sabarların¹⁷⁶ siyasi varlıklarını kaybetmelerinden sonra Hazarlar tarih sahnesinde yer alarak onların devamı olarak anılmıştır. X. yüzyılın gezgini, tarih ve coğrafyacısı Mes'ûdî'nin, "Hazar" isminin İranlılar tarafından kullanıldığına yer vererek Türklerin ise onları "Sabar" olarak adlandırdığını bildirmiştir.¹⁷⁷ Hazar ismi bazı ülkelerin kaynaklarında yazılış ve okunuş bakımından farklı biçimde yer almıştır. Arapça kaynaklarda Hazar olarak geçerken, İbrânîce'de Kuzari, Latince Chazari/Gazari, Grekçe Khazaroi, Rusça Kozar/Kazarin, Macarca Kozar/Kazar, Ermenice Hazir-k, Gürcüce Hazar-i ve Çince'de T'u-Chüe Ho-sa (K'o-sa) olarak yerini almıştır.¹⁷⁸

Hazar Denizi, Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyinde yer alan Hazarlar, üç yüzyıldan fazla hüküm sürecektir. Yerleştikleri topraklar daha önce Türk topluluklarının yurt tutmuş olduğu Hazar Denizi ve Tuna Nehri arasında yer alan Altay topraklarının devam olan Karadeniz'in kuzey bozkırlarıdır. Dönemin kaynakları Hazarlar'ın yerleştikleri coğrafyayı Don-Volga ve Kafkasya üçgeninin bulunduğu topraklar olarak göstermiştir.¹⁷⁹

Hazarlar'ın ismi, "gez" anlamına gelmekte olup "kaz" kelimesinden türemiştir. "Kazar"; "gezer" olarak bilinip, Anadolu Türkçesi'nde "serbest dolaşan, bağlı olmayan" demektir.¹⁸⁰ Hüküm sürmüş oldukları dönemde ticari faaliyetleri, güçlü teşkilatları ve iktisadi gelişimleri neticesinde önemli bir konuma gelmişler ayrıca kurmuş oldukları

¹⁷⁶ **Sabar:** Bizanslı tarihçi Priskos, Batı Sibirya'ya göç eden kavimler arasında Sabarların bulunduğu bilgisine yer vererek onların Avarlar karşısında ciddi bir muvakalet gösterememesi sonucunda batıya doğru ilerlediklerini ve Altaylar ve Ural arasındaki düzlüklerde yaşayan Ogurları ülkelerinden çıkartarak Tobol-İşim denilen mevkiyi yurt tuttukları bilgisini vermiştir. Ahmet Taşağıl, "Türk", *DİA*, 41, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012): 473; Gurban Huseynov, "Sabirlerin Kısa Tarihi", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.17, (2017): 150-152.

¹⁷⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2015), 161.

¹⁷⁸ Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *DİA*, 17, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998); 116; Ahmet Taşağıl, *Köktengri'nin Çocukları*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017), 274.

¹⁷⁹ Telli Korkmaz, "Hazar Devleti'ne Ait Şehir ve Kaleler", XVII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, II, (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2018): 368; Hüseyin Ali Dakuki, *Dört Halife Devrinde Araplar ve Hazarlar*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Ankara, 1987, 91.

¹⁸⁰ Kübra Koç, Hazar-Arap- Doğu Roma İlişkileri Işığında Kafkasya, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara, 2019), 42-43; Ebulfez Elçibey, İbn El-Esir Hazarlar Hakkında, (çev. Muhammet Kemaloğlu), *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18, (2014): 58.

disiplinli askeri teşkilatı ile de uzun dönem güvenliğini sağlayarak Kafkasya da güçlü bir Türk devleti olmuştur.¹⁸¹

Hazarlar yerleşmiş oldukları konum itibarıyla Güney Kafkasya'ya yakın bir mevkide kurulmuştur. Bu topraklar stratejik olarak öneme sahip olup, kuzeyinde ve batısında önemli bir ticaret noktası yer almıştır. Böylelikle, toprakları üzerinde yer alan ticaret yollarının denetimlerini kendi kontrolleri altına alarak bu bölgede varlıklarını uzun bir müddet sürdürerek ülkelerinde ticaretin ivme kazanmasına ve geçimlerinin refah düzeyine ulaşmasını sağlamışlardır.¹⁸² Güney Kafkasya'nın stratejik öneme sahip oluşu bu bölgeye hâkim olmak isteyen devletlerin dikkatini çekerek uzun bir dönem boyunca sürecek olan savaşların habercisi olmuştur. Bölgede hüküm sürmek isteyen Sâsâni ve Bizans Devleti'nin dışında Hazarlar da bulunmaktadır. Bu coğrafya da bulundukları uzun bir dönem boyunca çok sayıda saldırılar düzenleyerek hâkimiyeti ele alma çalışmalarını sürdürmüştür. Seferler karşısında gardını almak isteyen Sâsâniler, sınır duvarları inşâ ederek güvenlik tedbirleri almışlardır. Güney Kafkasya'nın yer altı ve yer üstü kaynaklarının önemli bir düzeyde olmasıyla birlikte Hazarlarında dikkatini çekerek Bizans ve Sâsânilere bu bölgenin hâkimiyetini teslim edemezdi. Bu devletlerin ikisinin ya da birinin bölgeye hâkim olması demek Hazarların güvenliğinin tehlikede olması anlamına gelmektedir. Bundan dolayı Hazarlar pek çok kez Güney Kafkasya'ya seferler düzenleyerek, saldırılarda bulunup varlıklarını diğer devletlere karşı göstermişlerdir.¹⁸³

Hazarlar'ın Sâsâni hükümdarı Belâş'ın döneminde, Barsiller ile birlikte Çola geçidini geçerek Kür Nehri boyunca ilerleyip güneye vardıklarına dair bilgiler bulunmaktadır.¹⁸⁴ Yine kaynaklar, 330 yılında Hun rehberi olarak bilinen Sanatürk tarafından Ermeniler üzerine sefer düzenlendiği bilgisini vererek Kafkasya da böylelikle

---

¹⁸¹ D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, (İstanbul: Selenge, 2008), 21; Zekeriya Kitapçı, "Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler" *Türk Dünyası Araştırmaları*, 155, (2005): 113; Hacer Göl, "Geçmişten Günümüze Azerbaycan", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5/1, (2016): 156.

¹⁸² Ali Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadî Gelir Kaynakları", *Belleten*, 69/254, (2005): 121.

¹⁸³ Tekin, "Abbâsiler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sistemin Kurulması", 43-44; Engin Eroğlu, "Türk Barışı: İskitler, Göktürkler ve Hazarlar", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12/19, (2017): 99.

¹⁸⁴ Hatice Tuğçe Tecimer, "Kafkasların Güneyi ve Doğu Anadolu'da Hazarlar", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 16; Ali Cin, "Musa Hornasi (Musa Horanî)'nin Tarih-i Ermenistan Adlı Eseri", *Turkish Academic Research Review*, 2/3, (2017): 22.

Hun egemenliği altında bulunan Türk kavimlerin bulunduğuna işaret etmektedir. Bu kavimlerin içerisinde Hazarlar ve Barsillerin de yer alıp, müstakil bir yapıya sahip oldukları ve zaman zaman Hunlara bağılılıklarını bildirerek M.S. II. yüzyılın sonu ve III. yüzyılın başlarına doğru Güney Kafkasya da yaşamaya başladıkları bilinmektedir.

Hazarlar bu dönemlerde Çola denilen geçiti kullanarak Albanlar üzerine akınlar düzenlemeye başlamışlardır.¹⁸⁵ Hazarlar 350 yılına gelindiğinde Albanlar üzerine sefer düzenlemiştir. II. Şâpûr döneminde Hazarlar kalabalık ordularıyla birlikte Çola'yı aşıp Albanya'ya girmiştir. Bunun karşısında Şâpûr Asuristan, Horasan ve Harezm'den çok sayıda askerin, Antrepotena'nın vilayetlerinde pek çok cesur İranlı, Ermeni, Gürcü, Alban ve Kafkas dağlarında on iki dil konuşan milletlerden sayısız asker toplayarak Hazarların üzerine yürümüştür.¹⁸⁶

Ziya Bünyadov, *VIII.-IX. Asırlarda* adlı eserinde, Hazarların isminin, I. Kubâd (488-531)¹⁸⁷ ve I.Hüsrev Enûşirvân (531-579)¹⁸⁸ dönemlerinde anıldığını, Güney Kafkasya'ya 531 yılının öncesinde akınlar yaptıklarını yazmıştır.¹⁸⁹ Belâzurî'nin eserinde aktardığı bilgiye göre ise; Hazarların istilalarına karşı ilk tedbir alan kişi I.Kubâd'dır. Kubâd'ın Hazarların istilalarını önlemek için engeller oluşturmamasının sebebi, onların Sâsânîlere karşı ciddi muvakalet göstermesidir. Güney Kafkasya'ya Hazarların akınlar düzenlendiği bilgisini alan Kubâd'ın komutanlarından olan Dinyaver'in emrinde bulunan askerler, Cürzan ve Ârran/Albanya'da savunmaya geçen Hazar ordusuna karşı baskın düzenleyerek ordusunu bozguna uğratmıştır. Dinyaver'in bu başarısıyla birlikte Arrân/Albanya ve Cürzan, Sâsânîlere tekrar bağlanmış bununla birlikte Sâsânîler; Beylekan, Berde, Kabala, Şeki ve Derbend şehirlerinin de hâkimiyetini ele alarak buraların güvenliğini sağlamışlardır. Sâsânî hükümdarı I.Kubâd, Şirvan sınırından Bablan olarak adlandırılan geçide kadar, Gûrgan Seddi denilen duvar

¹⁸⁵ Mustafa, "Hazarların Güney Sınırları", 647.

¹⁸⁶ Tekin, "Abbâsîler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sistemin Kurulması", 43-44; Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 62; Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, 51; Tecimer, *Kafkasların Güneyi ve Doğu Anadolu'da Hazarlar*, 17.

¹⁸⁷ Naskali, "Sâsânîler", 175.

¹⁸⁸ Ahmed Tefazzülü, "Enûşirvân", *DİA*, 11, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995): 255.

¹⁸⁹ Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, 42; Yusuf Gedikli, "Hazar Kavim ve Devlet Adı; Kabir Kabile, Kadar, Kasar Boy Adlarının Köken ve Anlamları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 127/ 250, (2021): 176-177.

ördürüp ve genişletmek istediye de ömrü yetmemiştir. Yerine geçen oğlu I.Hüsrev Enûşirvân babasından kalan duvarı onarıp ilaveler yapmıştır.¹⁹⁰

553 yılında ise Hazarlar, tekrar Albanya üzerine sefer düzenleyerek uzun süre yaşanacak olan savaşın temellerini atmıştır. Düzenlenen seferler neticesinde Alban ordusu Hazarlar'ın saldırılarına karşı koymak için uğraşsa da başarılı olamamıştır. Alban katalikosu Abbas, (551-595) yapılan seferlere daha fazla dayanamayarak Çola şehrinden Berde şehrine göçmek zorunda kalmıştır. Hazarlar muhakemeye devam ederek Albanlar'ın topraklarını ateşe verip kutsal olarak saydıkları kitapları yakıp, şehir içinde bulunan ahaliyi esir tutmuşlardır.¹⁹¹

Hazarlar'ın seferlerinin devam ettiği yıllarda, Bizans ve Sâsâniler arasında yaşanan savaşlar hız kesmeden devam etmiştir. Phokas'ın devlet içerisinde uyguladığı baskıcı siyaseti karşısında dış politika da etkilenecek 606-607 yıllarında Sâsâni ordusu hâkimiyet alanını genişletirken Bizans Devleti de zorlu bir sürecin içerisine girmiştir.¹⁹² 610 yılında Phokas'a karşı gelen Herakleios, (610-641) Mısır'ı da kendi topraklarına katınca aynı ismi taşıyan Herakleios'u Kuzey Afrika birliklerinden oluşan bir filonun başında İstanbul'a göndertmiştir. 3 Ekim 610'da İstanbul'a varan Heraklios, devletin kurtarıcısı olarak görülüp Bizans tahtına çıkarılmıştır.¹⁹³ Heraklios tahta geçerek Sâsâni hükümdarı II. Hüsrev ile barış antlaşması yapmak istemiş fakat bu isteği yanıtsız kalmıştır. Bunun nedeni II. Hüsrev'in Bizans'a karşı savaş hazırlıklarını başlatma amacı gütmesidir.¹⁹⁴ 611 yılında başlayan savaşta Sâsâni ordusu Bizans topraklarına yürüyerek Antakya yakınlarında iki ordu karşı karşıya gelerek sonucunda Bizans mağlup olmuştur.¹⁹⁵

---

¹⁹⁰el-Belâzûri, *Fütûhu'l Bülân*, 278-279; Tekin, "Abbâsiler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sistemin Kurulması", 44-46; Cihad Cihan, "Türk Akınlarına Karşı Sasanilerin İnşa Ettiği Gûrgan Seddi (Sedd-i İskender)", *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10/5, Ankara, (2015): 114.

¹⁹¹Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 131; Movses Dasxuranci, *The History of Caucasian Albanians*, 70; Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, 54.

¹⁹²Ezgi Tecimer, Roma İmparatorluğu ve Sasani Devleti'nin Siyasi İlişkileri (III.-VII. Yüzyıl), 60-61; İman Rezai, "V.VII. Yüzyıllarda Bizans-Sâsâni İlişkileri", *İraniyat Dergisi*, 1/1 (2016): 24-25.

¹⁹³Işın Demirkent, "Herakleios", *DİA*, 17, (İstanbul, TDV Yayınları, 1998): 210-215.

¹⁹⁴Mehmet Tezcan, "Pers-Armenia Etrafında Gelişen Roma-Parth ve Bizans-Sâsâni Münasebetleri (M.Ö. I- M.S. VII. Yy.), *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, 250-252; Hatice Kayrak, "Doğu Roma ve Sâsâniler Arasındaki İktisadi İlişkiler (MS. V. ve VI Yüzyıllar)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, 2019), 91-92.

¹⁹⁵Tekin, "Abbâsiler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sistemin Kurulması", 47; Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, 54.

Heraklios, kendi döneminin öncesinde yaşanmış olan ekonomik krizi yönetebilmek amacıyla vergi, zorunlu borçlanma ve yönetimde bulunan eski üyelere büyük miktarda para cezaları uygulamıştır. Heraklios, yaklaşan savaşın bir din savaşı olduğunu düşünerek maddi anlamda en büyük desteği Ortodoks Kilisesi'nden görmüştür. II. Hüsrev'in Heraklios'un tüm barış tekliflerini reddetmesinin amacı Anadolu ve Konstantinopolis'i ele geçirme isteğidir. Hristiyanlığın en önemli sembolü olan mukaddes haçın Sâsânilerin elinde olması Bizanslılar'ın ordu disiplinini dâhi etkilemiştir. Ayrıca bunlara ek olarak, İskenderiye'nin Sâsânilerin eline geçmesiyle ile Mısır'dan artık tahıl gelmemesiyle birlikte halkın kıtlık ve salgın hastalıklarla boğuşması kaçınılmaz bir son olmuştur. Heraklios, Bizans'ın başkentini Kartaca'ya taşınması konusunda planlar yapmaktayken, hazinenin gemilere yüklenip Haliç'ten geçtikten kısa süre sonra fırtına sonucu batmasıyla büyük bir hezimete uğramıştır.¹⁹⁶

Kalankatuklu'nun eserinde (2019) bu konu ile alakalı Hüsrev'in elçisi, Heraklios'a şu mektubu göndermiştir;

Siz kimin emriyle benim ülkeme sokuldunuz? Yoksa benden kaçıp batı denizlerinin adalarında gizlenip serseri serseri dolaşan emriyle mi? Eğer sizin altın, gümüş, değerli taşlar, ipek kumaş ve altınla nakışlanmış incilerle süslenmiş elbiselere ihtiyacınız varsa, o zaman ben size onun vadettiğinin iki katını verebilirdim. Bundan dolayı size sesleniyorum: Herakliyus'un beyhude hilelerine kanarak benim üzerime akınlarda bulunmayın. Yok, eğer akın yaparsanız, sizin istediğiniz gibi olsun. Ancak ben size önceden aldığım önlemler hakkında şunları söylemeliyim; Herakliyus'un sizinle birlikte bana karşı yaptığı planlardan vazgeçmesi için şimdi onun ülkesinde olan büyük ve zafer kazanmış kumandanım Şehriveraz'ı ve batıda gönderdiğim iki kahraman kumandanım olan Şahin'i, Kerderigan'ı seçilmiş ve tepeden tırnağa dek silahlanmış binler ve on binlerden ibaret olan askerlerimi geri çağıracağım. Şimdi onların dizginlerini doğu tarafına döndürerek bütün kuvvetimle sizin üstünüze hucüm edeceğim; sizi rahat bırakmayana, sizi yeryüzünün ta öbür başına kovana kadar size ne fırsat vereceğim, ne de rahatlık. (s.156-157)¹⁹⁷

¹⁹⁶ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 156-157

¹⁹⁷ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 156-157; Movses Dasxuranci, *The History of Caucasian Albanians*, 82-83.

II. Hüsrev'in Heraklios'a yazmış olduğu hakaret dolu mektubunu fırsat bilen Heraklios, halkına mektubu duyurarak onların Sâsânilere karşı öfkelenmelerini sağlamıştır. Bunun neticesinde ülkenin savaş hazırlıklarına girişmesiyle birlikte erkekler orduya yazılarak ordunun büyümesi gerçekleşmiş ve Konstantinopolis'in piskoposu Sergios'da başkentin kiliselerindeki altınları eriterek sikke haline getirtip Heraklios'a teslim etmiştir. Heraklios, Sergios'un desteği ile Anadolu da ordusunu oluşturarak 622 yılında Hüsrev'e karşı sefer düzenlemiş ve aynı yılın sonunda Bizans ve Hazar güçleri de birleşmiştir.¹⁹⁸ Heraklios, devletin önemli bir adamı olan Andrew'e emir buyurarak Hazarlar'a bir mektup göndererek onlara büyük servetler ve geniş topraklar vereceğinin sözünü vermiştir. 622 yılının Mart ayında ordusu ile birlikte Alban topraklarına gelen Heraklios kırk bin kişilik Hazar ordusu ile antlaşma yapmıştır. II. Hüsrev de ordusu ile birlikte Ganzak (Gence) şehrinde ordugâhını kurmuş fakat bu şehir Bizanslılar tarafından kuşatılmıştır. Hüsrev şehri terk etme mecburiyetinde kalmıştır. Sâsânilerin kutsal olarak saydıkları Zerdüştlüğün simgesi olan tapınak yeri olarak bilinen “ateşgedesi” Bizanslılar tarafından yok edilmiştir. Bizans ve Sâsâni Devleti'nin yapmış olduğu bu savaşta Kafkas ve Hazar ordusu, Bizans İmparatoru Heraklios'un safında yer almıştır. Savaşın dördüncü yılıyla birlikte başarılar elde edilirken Heraklios'un yokluğunda, başkenti Avarlar kuşatmaya başlamıştır.¹⁹⁹ 620 yılında Avarlarla yapmış olduğu antlaşmayı bozarak 622 yılında Avar, Slav, Gepid ve Bulgarlardan oluşan birlik Konstantinapolis'e varmıştır. Heraklios'ta hızlı bir şekilde Konstantinapolis'e dönerek Avarlar ile tekrar bir antlaşma imzalamıştır. Sâsânilerin bu dönemde durmaya niyetleri yoktu. Hüsrev, 50.000 kişilik ordusu ile birlikte Bizans'a karşı harekete geçmiş bunun üzerine Heraklios ordusunu üçe ayırarak, bir kısmını Konstantinopolis'e, bir kısmını Sâsâniler üzerine ve kendi başında bulunduğu bir kısım ordusu ile de Karadeniz'e geçip Hazarlar ile ittifak yapma amacı içerisine girmiştir.²⁰⁰

¹⁹⁸Mehmet Ertan Bamyacı, Sezgin Güçlüay, “İmparator Herakleios Dönemi (610-641) Bizans İmparatorluğu'nun Genel Ekonomisi ve Ticaret Politikası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28/1, (2018): 282-283.

¹⁹⁹Fatma Kabadağ, “I.-VII. Yüzyıllar Arasında Roma-Pers Mücadeleleri”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 46.

²⁰⁰İsmail Mangaltepe, “Avar Tarihinin En Önemli Savaşı: 626 İstanbul Muhasarası”, *Karadeniz Araştırmaları*, 10, (2006): 3-10; Engin Öztürk, “Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler (330-641)”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 122; Zerrînkûb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, 155.

Heraklios Ganzak'tan dönerken kış geldiği için ordusu ile konaklamak üzere, konsilinden tavsiyeler almıştır. Bazıları Albanya'da kalmaları konusunda tavsiyelerde bulunurken bazıları ise Hüsrev'e karşı ilerlemelerini dile getirmişlerdir. İncil'i açıp içerisinde Albanya'nın kışı hakkında bir pasaj bulup, neticesinde Albanya'da kışı geçirmeye karar vermiştir.²⁰¹ Kışı Albanya, Gürcistan ve Ermeniyye'de geçirmek istemesi üzerine bu ülkelerin ileri gelen kişilerine mektuplar yazarak kendisine karşılama töreninin düzenlenmesini emretmiştir. Bu törenin düzenlenmemesi durumunda bu ülkelerde bulunan kişileri putatapanlar olarak sayacağını ve topraklarını bozguna uğratacağı konusunda açık bir şekilde tehdit etmiştir. Bu emirler karşısında Albanya ileri gelenleri Berde şehrini terk edip ülkelerin sınırları içerisinde bulunan yakın yerlere yerleşmeye başlamışlardır. Fakat Berde de bulunan Hristiyan ve putatapar sakinlerinin çoğu, hastalık ve başka sebeplerden dolayı şehirden çıkamamışlardır. Sâsâniler, Bizans'ın Albanya'ya girme haberi doğrultusunda yeni ordusuyla birlikte Albanya topraklarına gelip Bizans ordularını bu topraklardan çıkarma amacı güderken, Heraklios da müttefik Hazar askerlerini bu bölgeye göndererek gücünü arttırmak istemiştir. II. Hüsrev bunun karşısında Hazarlara elçisini göndererek onlara Heraklios'un planlarına Bizans toplumunun uyması durumunda yapacağı eziyetleri içeren mektup göndermiştir. Hazarlar bu tehdit içeren mektuptan sonra eylemlerini durdurup Derbend geçiti yoluyla ülkelerine geri dönmüşlerdir. Fakat Hazarlar'ın bu seferlerde elde ettikleri büyük ganimetlerin çok olduğunu gören ülkelerinin ileri gelenleri gelecek yılda bu yerlere tekrar akın yapmak için karar vermişlerdir.²⁰²

624 yılında ordusunun büyük bir bölümünü oluşturan Lazlar, Abazalar ve İberyalılar Heraklios'un yanından ayrılmışlardır.²⁰³ Heraklios kış mevsiminin gelmesiyle birlikte seferine ara vererek 626 yılında yapılacak olan savaşa hazırlık yapmaya koyuldu, bu esnada Van Gölü civarına konumlanan ordusu da hem dinlenip hem de ufak çaplı çatışmalara devam ederek kış mevsiminin bitmesi üzerine Sâsânilere

---

²⁰¹ Theophanes, *The Chronicle of Theophane Confessor*, 440; Marie Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, 199.

²⁰² Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 156-157; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, 43-44.

²⁰³ Marie Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, 187

karşı harekete geçmiştir.²⁰⁴ Aras Nehri'ni geçerek Atropatena'ya gelen Heraklios, II. Hüsrev üzerine yürümüştür.²⁰⁵ Sâsâni komutanı Şahrîbârâz,²⁰⁶ Anadolu'dan ilerleyerek Chalcedon'u (Kadıköy) ele geçirdikten sonra ordusunu Boğaziçi'ne yöneltmiştir. Bu dönemde Avarlar hâkimiyetinde bulunan Bulgarlar ve Slavlar, Konstantinopolis'i kuşatarak Şahrîbârâz'a destek vermiştir. İki taraftan kuşatılan Konstantinopolis iki kez kuşatılmış olsa bile devletin içerisindeki surlar ülkeyi korumuştur. Neticesinde Şahrîbârâz da Suriye'ye gitmek durumunda kalmıştır. Bu tehlike karşısında Heraklios, Hazarlar'ın hakanı Ziebel ile işbirliği yaparak Lazika'dan Rioni Nehri üzerinden Albanya düzlüğüne gelip burada birliğini cesaretlendirerek Sâsânîlere bir kez daha yürümüştür.²⁰⁷ 627 yılında Hazarlar'ın göndermiş olduğu takviye ordusu ile Bizanslılar Mezopotamya'ya doğru ilerleyerek Ktesiphon yakınlarında bulunan Ninova şehrinde karşı karşıya geldiler. Muharebede Sâsâni ordusu yenilgiye uğratıldı ve Bizans'ın ilerleyişleri devam etti. II. Hüsrev ağır yenilgiler neticesinde başarısızlığa uğramış ordusundan kaçanları ise cezalandırma eğilimine girerek idam cezasına çarptırmıştır. Şahrîbârâz bunu işittiğinde Bizans İmparatoru ile işbirliği yoluna giderek ülkesinin tahtına oturabilmek için II. Hüsrev'e karşı gelmiştir. Bu esnada Bizans Devleti Sâsânîlerin önemli şehri olan Destegerd'i ele geçirmiştir.²⁰⁸

627 yılında Hazarlar Albanya üzerine seferlerine tekrar başlamıştır. Albanlar Hazarlar'a karşı dirense de onlar Alban halkını acımasızca davranıp öldürüyorlardı. Sâsânîler tarafından Albanya sınırlarında yapılmış duvar da aynı yıl sel nedeniyle yıkılması üzerine Albanlar'ı daha da güçsüz bırakmıştır. Hazarlar'ın Albanya'ya saldırılarından sonra Gürcistan'ın Tiflis şehrine de vararak burada yeni bir savaşı başlatmasına neden olmuşlardır. Bunu fırsat bilen Heraklios, ordusuyla müttefiki olan Hazarlar ile birleşmiş onların bu yardımından dolayı kızı Eudocia'yı Hazar hakanı ile

---

²⁰⁴ Theophanes, *The Chronicle of Theophane Confessor*, 440; Kamaluddin Faizi, "II. Hüsrev Perviz Döneminde İran (M.S.590-628)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 74.

²⁰⁵ Abbas Gurbanov, "Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 24-25.

²⁰⁶ Ahmet Altungök, "M.S.616-619 Sâsâni-Bizans Savaşlarında Üsküdar'ın Konumu ve Önemi", editör Coşkun Yılmaz-Cengiz Tomar-Uğur Demir, Uluslararası Üsküdar Sempozyumu, (İstanbul: Dörtbudak Yayınları, 2015): 72.

²⁰⁷ Theophanes, *The Chronicle of Theophane Confessor*, 385; Marie Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, 191.

²⁰⁸ Theophanes, *The Chronicle of Theophane Confessor*, 440-441; Faizi, "II. Hüsrev Perviz Döneminde İran (M.S.590-628)", 74-76.

evlendirme kararı almıştır. Hazar kumandanı Çarpan Tarhan ve Heraklios elde ettikleri ganimet ve şehirler dolayısıyla memnun kalmışlardır. Bizans ve Hazarlar'ın birlikte yürütmüş olduğu saldırılar, Sâsâniler için kabul edilebilir bir durum olmasa bile yine de kaybettikleri birçok şehri tekrar geri alma mücadelesine girmişler, Hazarlar ise bu ittifaktan karlı çıkarak Bizanslılar'ın gözde müttefiki olmuşlardır.²⁰⁹

Bu tarihte Sâsâniler'in başkenti olan Tisfun'a doğru seferde bulunan Herakleios, Destegerd'de bulunan hükümdarın sarayını yağmalayarak II. Hüsrev'i yenilgiye uğratıp Ktesiphon'a gitmiştir. Burada bulunan halk Heraklios'un burayı bozguna uğratacağı korkusu ile Bizanslılar'la antlaşma imzalamak istemişler fakat imparator bu teklifi reddetmiştir. II. Hüsrev, Bizanslılar'la barış antlaşması imzalamayı kendi gururuna yedirememiştir. Yirmi altı yıl boyunca ülkesinde devam eden savaşların neticesinde halkında hoşnutsuzluğu giderek artmıştır. Sâsânî ileri gelenleri tarafından tahtan indirilmiştir. Bazı kaynaklar oğlu Şireveyh'in babasını öldürerek II. Kubâd lakabıyla Sâsânî tahtına oturduğu bilgisine yer vermiştir. Şireveyh (628-628) devletin kötü döneminde tahta çıkmış fakat aynı yıl hayatını kaybetmiştir.²¹⁰ Bu yıllar içerisinde Cebu Hakan önderliğinde Hazar Türkleri Tiflis'i ele geçirmiş, oğlu Şad'ı ise Albanya'ya göndermiştir. Bu durum Hazarlar'ın Albanya üzerindeki emellerinin bitmediğini açıkça göstermektedir.²¹¹

II. Hüsrev'den sonra Sâsâniler, içine düşmüş olduğu siyasi buhranlardan dolayı 629 ile 632 yılları arasındaki bu üç yıl içerisinde Sâsânî tahtı on bir hükümdar arasında el değiştirmiştir. Bu üç yıl boyunca Sâsânî sarayı ordu kumandanları ve soyluların kontrolü altında olmuştur. Bu dönemde hükümdarların birçoğunu kendileri belirleyerek

---

²⁰⁹ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 158-160; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, 22; Taşağıl, *Köktengri'nin Çocukları*, 275; Tekin, "Abbâsiler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sistemin Kurulması", 51; Mehmet Ertan Bamyacı, *Bizans İmparatorluğu'nda Ticaret (VIII-X.Yüzyıllar)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 24.; Altungök, "(IV. ve VIII. Yüzyıllar Arası) Sasaniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri", 210-211; Kübra Koç, "Müttefiklikten Düşmanlığa Kafkasya ve Doğu Avrupa'da Hazar-Doğu Roma İlişkileri", *ASEAD*, 5/8, (2018): 164; Abdülhalik Bakır- Feridin Şenol, "Ortaçağ Gürcistan'nının Meşhur Şehri: Tiflis (Şehrin Siyasi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Tarihine Genel Bir Bakış)", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, IV/2, (2020): 17-18.

²¹⁰ Zerrinküb, *Sâsânilerin Siyasi Tarihi*, 159.

²¹¹ Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, 44; Azerbaycan Tarixi, I, (Bakı: Apostroff, 2014), 215; Umut Üren, "Alban Tarihi" Adlı Kaynaktaki Batı Köktürk Yöneticileri: "Kuzey Hükümdarı", "Cebu Hakan" ve "Şad"Hakkında Değerlendirme", 3; Zerrinküb, *Sâsânilerin Siyasi Tarihi*, 156.

işlerine gelmeyi ortadan kaldırmış ve başka birisini tahta geçirmişlerdir. Bu zaman zarfında Sâsânî ülkesinin bütün şehirlerinde ayaklanmalar ve katliamlar başlamıştır.²¹²

603 yılında II. Hüsrev'in Bizans'a karşı başlatmış olduğu seferler Heraklios'un tahta kaldığı 628 yıllarına kadar devam etmiştir. Güney Kafkasya'yı ele geçirmek isteyen bu iki devletin arasındaki savaşlar sadece siyasi nedenlerle değil iktisadi ve ticari etkileri de büyüktü. Bizans Devleti'nin müttefiki olan Hazarlar da bu bölgeye hâkim olmak istiyorlardı. Bu tarihlerden sonra bu bölgeye Müslüman Arapların da etkin rol oynaması tüm dengeleri değiştirecektir. Sâsânî Devleti eski gücünü yitirip tarih sahnesinden silinecek, Bizans Devleti ise bu bölgede hâkimiyetini kaybetmiş olup Hazarlar da çıkarlarını korumak amacıyla direnmeye devam edecektir.²¹³ 630 yılının Nisan ayında Hazarlar Albanya'ya tekrar sefer düzenleyerek istila etmişlerdir. Bunun neticesinde Albanya halkı Hazarlar'a vergi vermek zorunda kalmıştır. Fakat bu durum kısa sürmüştür. Bizans ve Sâsânî arasında yaşanan savaşlarında iki tarafın gücünü zayıflatması ile Alban Devleti tekrar siyasi bağımsızlığa kavuşmuştur.²¹⁴

2.11. Alban Devleti'ne Mehraniler Sülalesinin Egemen Olması

Albanya'nın yönetiminde bulunan Mehraniler sülalesinden önce Aran ve Arsak sülaleleri Türk kökenliken, Mehraniler sülalesi ise Sâsânî kökenine sahiptir.²¹⁵ Sâsânî tahtına geçen IV. Hüzmüz'ün yönetiminde olduğu 579-590 yılları arasında Bizanslılar ile mücadeleler devam etmiş hükümdar devletin istikbali için sürekli başkentte kalmış, doğuda bulunan ordusunun başına ise Behrâm Çubin'i tayin ederek sınırların güvenliği kontrol altında tutmuştur. Firdevsî *Şeynâme*'sinde onun Sâsânî ordu kumandanı olmasıyla birlikte çok sayıda kişiyi öldürüp her yeri kana buladığını bildirmektedir.²¹⁶ Behrâm Çubin Belh'e ilerleyip ele geçirdikten sonra Ceyhun Nehri'ni geçerek Türkleri yenilgiye uğratmış ve elde ettiği birçok ganimetle topraklarına geri dönmüştür.

²¹² Ahmet Altungök, "Siyâsi, İdâri, İktisâdî, Sosyal ve Kültürel Açıdan Sâsânî Devleti (M.S. 226-652)", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 94.

²¹³ Tekin, "Abbâsiler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sistemin Kurulması", 51; Bamyacı, "Bizans İmparatorluğu'nda Ticaret (VIII-X.Yüzyıllar)", 23.

²¹⁴ Ali İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, (Erzurum: Zafer Yayınevi, 2017), 43-44. İpek, *Azerbaycan Tarihine Giriş*, 57.

²¹⁵ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 128; Kalankath, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 171. Elnur İsmayılov, XIV -XVI. Yüzyıllarda Şirvanşahlar Devleti (Derbendiler Hânedânı), 58.

²¹⁶ Şirin Beyânî, *Eşkânilerin (Partların) Düşüşü ve Sâsânîlerin Yükselişi*, Farsçadan çeviren. Ali Hüseyin Toğay, (İstanbul: Selenge Yayınevi, 2020), 70.

Behrâm'ın bu başarıları, devletin içerisinde IV. Hürmüz'e karşı muhalif olan kişiler tarafından büyük bir başarı olarak gösterilip bu haber hükümdara farklı aksettirilmiştir. Behram'ın savaşta kazandığı ganimetleri hükümdardan kaçırdığını ve böylelikle hükümdarında Behram'a karşı kin beslemesine sebep olmuşlardır. IV. Hürmüz başarılarının kendisine sorun teşkil ettiği düşüncesiyle Behrâm Çubin'e yeni görev yeri vererek Lazika bölgesine ve buradan da Gürcistan'a girmesini emretmiştir. Hükümdarın Behrâm Çubin'i bu bölgelere göndermesinin sebebi Bizans'a karşı yeni cephe açarak Maurice'nin Dicle kuşatmasını engellemektir. Behrâm Çubin, başta her ne kadar Bizans Devleti'ne karşı zafer kazansa da daha sonra Aras Nehri civarında Bizans Devleti karşısında savunmasız kalmıştır. 590 yılında Albanya'nın Araz Nehri kıyısında Bizanslılar tarafından bozguna uğratılmıştır.²¹⁷ Bunu fırsat bilen IV. Hürmüz Behrâm'ın yenilgisini kendisine karşılık gerçekleştirdiğini fırsat bilerek ona küçümseyici şekilde kadın giysileri gönderip sonunda azletmek istemiştir. Buna karşılık Behrâm hükümdara bu davranışından dolayı isyan etmiş ve aralarında mücadele başlamıştır.²¹⁸ Behrâm IV. Hürmüz'ü tahtan indirmek için ordusuyla Rey'e ulaşmış ve buraya ulaştığında ise Hürmüz'ün oğlu Hüsrev adına sikke bastırılmasını emretmiştir. Düşünmüş olduğu akıllı siyaseti gereğince, Sâsâni Devleti'nin başına geçmeyi hedeflemiştir. Sâsâni Hükümdarı IV. Hürmüz kışkırtmaları nedeniyle Behrâm'ın kendisinden intikam alacağı korkusu ile bu topraklardan firar etmiştir. Behrâm ise ordularını toplayarak Sâsânilerin başkenti olan Tîsfün'a varıp Hüsrev'in dayısı olan Bistam ve Bindoy'u Hürmüz'e karşı kışkırtmıştır.²¹⁹ Neticesinde IV. Hürmüz'ü öldürüp yiğenleri Hüsrev ile birlikte, Behrâm'ın kendilerine de bir şey yapacağı korkusuyla tedirgin olup Bizans İmparatoru Mavrikios'un yanına gelerek yardım istemişlerdir. Mavrikios görüşmeler sonrasında Hüsrev'i kızı ile evlendirip Sâsâni Devleti'ne hükümdar tayin etmiştir. Hüsrev döneminde Sâsâniler içerisinde yaşanan siyasi neticelerde başarısızlığa uğrayan Mehran (570-590) öldürülmek korkusu ile kendisi ile gelen otuz bin aile ile Berde şehrinin

---

²¹⁷Marie Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, 187; İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 128; Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 171. Elnur İsmayilov, XIV -XVI. Yüzyıllarda Şirvanşahlar Devleti (Derbendiler Hânedânı), 58.

²¹⁸Zerrînkûb, *Sâsânilerin Siyasi Tarihi*, 142-144; Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi: (ən qədim dövrlərdən zəmanəmizə dək)*, 43; Z.M.Bünyadov-Y.B.Yusifov, *Azərbaycan Tarihi (En kadim devirden XX. yüzylın Başlangıcına Kadar)*, 205; Muzaffer Duran, "Eski İran'da (Persler, Parthlar, Sâsâniler) Veraset İdeolojisi", *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, (2021): 347.

²¹⁹Theophanes, *The Chronicle of Theophane Confessor*, 386.

yakınındaki Uti vilayetine giderek Hazarlar'ın gücünden istifade edip kendi çıkarları doğrultusunda Sâsânilere karşı Hazarlar'ın yanlarında durmuştur. Mehran Hüsrev'in akrabası olduğu için Sâsânilerin ileri gelenleri Mehran'a sahip çıkmadığı için Hazarlar ile iş birliği yaptığı konusunda hükümdarı uyarmışlardır. Bunun neticesinde Hüsrev Mehran'a mektup göndererek kendisine sahip çıkacağına ve Alban topraklarının idaresini ona vereceğine dair söz vermiştir. Mehran bu mektuba sevinerek bahar aylarında Girdiman'a gidip bu şehre sahip olmuştur. Onun tahta bulunduğu yıllarda ülkesinde yaşanmış olan herhangi bir siyasi olay gerçekleşmemiş olup bir süre sonra vefat etmiştir. Onun Armayel adında bir oğlu vardı fakat hakkında bilgi sahibi değiliz, Armayel'in sadece Vard adında bir oğlu olduğu ve onunda cesur olarak tanınan Vardan (600-615) adında bir oğlu olduğunu bilmekteyiz. Cesur Vardan, Alban ülkesinde bir ziyafet verdirerek gelen altmışa yakın misafiri zehirleyip ülkeye sahip olduğu bilgisini dönemin en güvenilir kaynağının müellifi olan Moisey Kalankatuklu eserinde yer vermiştir.²²⁰ Vardan Alban Devleti hükümdarı olduktan sonra herhangi bir siyasi olaya karışmamıştır. Vard ve Varazman adında oğulları doğmuştur. Varazman'ın sadece Varaz Grigor adında bir oğlu olduğu ve Albanya'nın hâkimiyetini ele aldığına dair bilgi bulunmaktadır.²²¹

2.11.1.Varaz Grigor Dönemi (630-642)

Varaz Grigor'un hayatı hakkında eserlerde bilgilere yer verilmemiştir. Heraklios 622 yılında Sâsâniler ile mücadelesinin ardından gelecek kış ayını Albanya'da geçirmesi neticesinde Varaz Grigor ile görüşme sağlamış, Varaz Grigor Heraklios'un inandığı Diofizitlik²²² düşüncesinden etkilenip bu dini görüşü benimsemeye başlamıştır.²²³ Hazarlar'ın Bizanslılar ile siyasi birlik oluşturup Sâsânilere karşı

²²⁰ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 171-172; Zerrînkûb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, 142-144. Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi: (ən qədim dövrlərdən zamanəmizə dək, 43. Z.M.Bünyadov-Y.B.Yusifov, Azərbaycan Tarihi (En kadim devirden XX. yüzylın Başlangıcına Kadar)*, 205.

²²¹ İsmail, Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaijan Tarihi*, 128; Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 171-172; Kemale Şakirova, "Azerbaycan'da Halk İnançları ile İlgili Literatürler (Sovyet Dönemi)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 15; Marie Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, 187.

²²² **Diofizitlik:** İsa'nın Hz. Meryem'den doğduğu için insan olduğu, 30. yaşında kelamın indiği ve tanrılık sıfatının bundan sonra oluştuğunu savunan inanç sistemidir. "Diofizit", (Erişim Tarihi 20.12.2022) <https://feeddi.com/diofizit-nedir>

²²³ Efendiyevev, "Azerbaycan'da Alban Kilisesi (Tarihi, Siyasi ve Dini Durum)", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 70.

mücadele ettiği esnada Varaz Grigor, Alban Devleti'ne Sâsâni hükümdarı II. Hüsrev (590-628) tarafından hükümdar olarak tayin edilmiştir.²²⁴ Dini inançları Alban Hristiyanlığından farklı olduğu için 630 yılında Hristiyanlığın Monofizit²²⁵ dini görüşüne geri dönmüştür.²²⁶ Viroy tarafından vaftiz olmuştur. Varaz Grigor'un; Varaz Peroz/Feroc, Cavanşir, Herzut/Hüsrev ve Varazman adlı dört oğlu bulunmaktadır.²²⁷

Albanya'da Mehraniler sülalesinin hükümdarları sırasıyla; Mehr, Aramel, Vard, Cesur Vardan, Vard, Varasman, Varaz Grigor, Varaz Peroz, Cavanşir, Hüsrev ve Varasman'dan oluşmaktadır.²²⁸ Kaynakların bu yıllar hakkında yeterli bilgiye yer vermemesinden dolayı çoğunun hayatları hakkında bilgi sahibi değiliz. Muhtemelen devlet idaresinde etkin rollerinin olmamasından kaynaklı Albanlar'ın yaşadığı coğrafyadaki siyasi hayata bizzat hâkim olan Kalankatuklu'nun da dikkatini çekmemiş ve bundan dolayı eserinde yer verme gereği duymamıştır.

2.11.2.Cavanşir Dönemi (636/642-680)

Varaz Grigor'un Cavanşir adında bir oğlu olmakla birlikte Alban tarihinin en önemli şahsiyeti olarak adından oldukça övgülerle bahsedilmiştir. Varaz Grigor, Sâsânilerle iyi ilişkiler kurabilmek için III. Yezdigerd (636-651) ile görüşme yapmak istemiştir. Oğlu Cavanşir'in cesur ve her daim savaşa hazır olduğu ve kendisini hükümdarın karşısında iyi bir şekilde temsil edeceğini düşündüğü için Sâsâni sarayına göndertmiştir. Cavanşir babasının ordu birliklerinin bir kısmını yanına alarak Sâsâni başkentinde yapılacak olan bir törene Sünik prensi Grigor ve Ermeni kumandanı Muşeg Mamikonyan'dan önce gelip, özenli bir şekilde karşılanmıştır. Sâsâni ordusunda bulunan askeri birlikler, Hükümdar Yezdigerd'in huzuruna Cavanşir'i çıkartmış, Cavanşir'in genç ve yetenekli olduğu düşüncesiyle onu Albanya'ya kumandan olarak tayin etmiştir. Daha babasının sağlığında Alban ordularının başkomutanı görevine atanan Cavanşir, Müslüman Arap ve Sâsâni savaşlarında Sâsâniler'in safında olup etkin

²²⁴ Vesile Şemşek, "Araplar Döneminde Azerbaycan'ın Siyasi Durumu Üzerine Bazı İncelemeler (Yerel Kaynaklara Göre)", *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/24, (2020);70.

²²⁵ **Monofizitlik**: İsa'nın tanrı ve insan vasıflarının tek bir tabiat altında toplandığı, tanrı vasfının doğuştan geldiğine inanılan bir inanç biçimidir. "Monofizitlik", (Erişim Tarihi 20.12.2022), <https://www.turkcebilgi.com/monofizit>

²²⁶ İsmayıl Məmmədov, *Azərbaycan Tarixi*, 62.

²²⁷ Marie Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, 187.

²²⁸ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 129; Z.M.Bünyadov-Y.B.Yusifov, *Azerbaycan Tarihi (En kadim devirden XX. yüzyılın Başlangıcına Kadar)*, 207.

rol oynamıştır.²²⁹ Araplar tarafından yiğit ve cesaretli bir savaşçı olarak tanınan Cavanşir 21 yaşında Albanya'yı idare edip aynı zamanda siyasi vazifelerde de önemli rol oynamıştır.²³⁰ Dönemin siyasi olaylarının doğru sıralama ile aktarılabilmesi için Müslüman Arapların Albanya'ya yapmış olduğu seferler olarak ayrı bir başlık içerisinde alıp kronolojik sıralamasının bozulmamasını ön gördük.

2.12.Müslümanların Albanya'ya (Ârran) Düzenlemiş Oldukları Fetihler

Müslüman Araplar Sâsânilerin eski gücünü yitirmesiyle birlikte yönünü Sâsâni Devleti'nin topraklarına ve bu tarihlerde Azerbaycan'da kadim topraklar olan Albanya/Ârran üzerine çevirmiştir. Bu coğrafyanın zenginliği ve elverişliliği neticesinde Bizans, Sâsâniler ve Hazarların elde etme arzusunun yanında Müslüman Araplarında gözleri bu topraklar üzerine dikilmiştir. Müslüman Araplar bu bölgeye hem sahip olup coğrafi sınırlarını genişletmek hem de İslamiyet'i bu topraklara yayma amacı gütmüştür.²³¹ Bu yıllarda Bizans ve Hazar Devleti'nin Sâsânilere karşı işbirliği halinde olması Sâsâni Devleti'ne ağır bir darbe yaratmış olsa da asıl Müslümanların bu topraklara gelişi onlara daha büyük bir etki yaratmıştır. Çünkü Müslüman Araplar askeri açıdan güçlü durumda olmasıyla birlikte ulaştıkları topraklara Müslümanlığı yaymaya başlamış ve tüm coğrafya üzerinde kendi dinlerini hâkim kılmaya başlamışlardır.²³²

2.12.1. Dört Halife Dönemi'nde Albanya'da Yaşanan Siyasi Faaliyetler

Hız Muhammed'e 610 yılında ilk vahiy gelmesi ile birlikte insanları İslam'a yönlendirme görevini üstlenmiş fakat bazı Mekkeli müşrikler tarafından bu din kabul edilmeyerek kargaşalar çıkmasına neden olmuştur. Bu işkencelerin yayılmasının yanı sıra İslamiyet'in artık Mekke dışında da farklı toplumlara ulaşmasının istenmesi neticesinde Hz. Muhammed ve Mekke'de İslam'a inanan Müslümanlar Medine'ye

---

²²⁹Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 193-194; İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 129; Teymur Bünyadov, Cavanşir, (Bakı: Genclik, 1993), 3-4.

²³⁰ Z.M.Bünyadov-Y.B.Yusifov, *Azerbaycan Tarihi (En kadim devirden XX. yüzyılın Başlangıcına Kadar)*, 252; Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi: (ən qədim dövrlərdən zəmanəmizə dək)*, 47.

²³¹Giyaseddin Geybullayev, *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden*, (Bakı: Azərneşr, 1994), 205. Araz Aslanlı, *Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu*, (Ankara: EkoAvrasya Yayınları, 2013), 37.

²³² Vüsale İslamova, "VII-X. Yüzyıllarda Azerbaycan ve Kafkasya'da İslamiyet", 11.

doğru göç etmişlerdir.²³³ İslamiyet'e inanıp Hz. Muhammed'in yanında bulunan Müslümanlar Medine topraklarına vararak burada İslam dinini tebliğ etmiş ve 630 yılında Medine topraklarını büyük çabalar sonucunda ele geçirmişlerdir. 632 yılında Hz. Muhammed'in vefat etmesi ile birlikte İslam devletinin birliğinin bozulmaması için yeni bir yönetim sistemi uygulanmış ve ismine de halifelik sistemi denilmiştir.²³⁴

636 yılının Ağustos ayında Bizanslılar ile Yermük'te karşılaşan Müslüman Arap ordusu, onların ağır bir hezimete uğramasını sağlamıştır.²³⁵ Bizanslılar'ın Yermük'te vermiş olduğu mücadele esnasında Heraklios'da Hıms/Humus şehrinde olduğu için savaşa katılamamış, Bizans ordusunun bu savaşı kazanabilmeleri için talimatlar göndermiştir.²³⁶

İlk halife olan Hz. Ebubekir döneminde Müslüman Arapların fetihleri Arap yarımadasının dışında farklı bölgelere de yayılmaya başlamıştır. Azerbaycan topraklarına Hz Ebubekir döneminde doğrudan bir fetih hareketi olmasa da, İran ve Kafkasya topraklarına hâkim olabilmek için Irak'ın fethedilmesi emri ilk olarak Hz. Ebubekir tarafından verilmiştir.²³⁷

2.12.2. Hz. Ebubekir Dönemi İlk Fetih Hareketleri (632-634)

Hz. Ebubekir'in fetih hareketlerini Irak'a yöneltmesinin amacı; Asya, Avrupa ve Afrika arasında Irak'ın köprü rolü oynaması, İpek yolunun geçtiği güzergâh ve ticaret kervanlarının bulunması ve kuzeyde Ermeniyye ve Azerbaycan dağlarına yakın bir coğrafya da kurulmasıdır. Bunun neticesinde de buralara daha rahat ulaşım İslami

²³³ İlhami Ayrancı, "Hz. Peygamberin Medine'ye Hicreti ve Bu Dönemde Uyguladığı Stratejiler Üzerine Bir Deneme", *Kalemname*, 3/6, (2018); 47. Ahmet Önkal, "Hicret" *DİA*, 17, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 462; Mustafa Ağırman, "Hz. Peygamber'in Medine'yi İslamlaştırması ve Hicret Projesi", *Ekev Akademi Dergisi*, 1/2, (1998), 57.

²³⁴ Casim Avcı, "Hilâfet", *DİA*, 17, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 546; A.S.Sumbatzade, *Azerbaydžantsı Etnogenezi: Formirovanie Naroda*, (Bakü, Elm Neşriyatı, 1990), 92-93. Süleyman Uludağ, "Halife", *DİA*, 15, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997): 299.

²³⁵ el-Belâzûri, *Fütûhu'l Büldan*, 192-197; Mustafa Fayda, "Yermük Savaşı", *DİA*, 43, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 485; Mehmet Akbaş, "Seyfullah" Lakabının Halid B.Velid'in Cihadına Yansıması", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2, (2012): 103.

²³⁶ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2016), 359. İbn Kesir, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, C.7, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2017), 13.

²³⁷ Mustafa Fayda, "Ebû Bekir", *DİA*, 10, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 101-102; Eşref Duman, "Azerbaycan'a Yönelik İlk İslâmi Fetihler", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 26; Mevlüt Koyuncu, "İlk İslâm Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslâmlaşma Süreci", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, (2008), 132; Abbas Gurbanov, "Abbâsiler Dönemine Kadar Azerbaycan'ın Siyasî Tarihine Genel Bir Bakış (10-132/632-750)", *İstem*, 5/9, (2007); 124; Gurbanov, "Abbâsiler Döneminin İlk Asırlarında Azerbaycan (132-232/750-847)", 43-44.

fetihlerde kalıcı ve olumlu gelişmelerin yaşanacağını düşünmektedir. Müslüman Arapların topraklarına Irak'ın dâhil olması, Kâdisiye ve Nihavent savaşlarından iyi bir netice alınıp Azerbaycan topraklarına varılıp bu bölgeye hâkim olma anlamına da gelmekteydi.²³⁸ Böylece Irak'ın fethi için Hz. Ebubekir tarafından ordunun başına görevlendirilen önemli kumandanlardan olan Müsennâ b. Harise, Halid b. Velid ile birleşerek Irak'ta kalıcı fetihler yapmışlardır.²³⁹

Irak'a varan Müsenna b. Harise, Sâsâni himayesinde bulunan bölgeye girerek burada İslamiyetten dönenleri cezalandırmıştır. 632 yılında ise Medine'ye dönüp Sâsânilerle çarpışmak için Hz.Ebubekir'den izin alıp, İran üzerine yürümüştür. Hz. Ebubekir Müsenna'nın Sâsânilere karşı başlatmış olduğu savaşta tek başına zorluk çekeceği düşüncesi ile Halid b. Velid'i Müsenna'nın yardımına göndermiş bununla birlikte iki kumandan Sâsânilere karşı fetihlerde birlikte hareket etmişlerdir. Halid b. Velid ve Müsenna b. Harise, Hz. Ebubekir'in emri ile buluşarak, öncelikle Müsenna'nın Übüllü de İranlara karşı fetih hareketlerinde bulunan amcasının oğlu Süveyd b. Kutbe'ye yardım etmek üzere Hire'ye doğru yola çıkmışlardır.²⁴⁰ Hire'nin alınması için birlikte mücadele veren iki komutanın asıl hedefi Medain ve İran'a doğru giderek fetih hareketlerinin hızlanmasıdır. Bu dönemde Halid b. Velid ayrıca valilere tehdit içeren mektuplar göndermiştir. Bu mektuplar sayesinde pek çok şehrin hâkimiyetini ele almış ayrıca Kâdisiye savaşında Rüstem ve Mihran'ın İran, Azerbaycan, Ermeniyye ordularının başında bulunması gerektiği de bildirilmiştir. Halid b. Velid, böylelikle İslam fetihlerinin başlayacağını bu mektuplarla duyurarak, Sâsânilerin güneyde bulunan

---

²³⁸ Ali İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, (Erzurum: Zafer Yayınevi, 2017), 50-52; Gurbanov, "Abbasiler Dönemine Kadar Azerbaycan'ın Siyasî Tarihine Genel Bir Bakış (10-132/632-750)", 124; Âdem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (2)*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 78-82.

²³⁹ İbn Kesir, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslam Tarihi*, 84; Mahmut Kelpetin, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri", *Ekev Akademi Dergisi*, 14/43, (2010): 269-270; Abbas Qurbanov, *İslam Tarixi-II*, (Bakı: Azerbaycan Respublikası Bakı İslam Universitetinin Zaqatala Şöbesi, 2009), 21-22.

²⁴⁰ İsrail Balcı, "Müsennâ b. Hârise", *DİA*, 32, (İstanbul, TDV Yayınları, 2006), 89-90. Hüseyin Ali ed-Dâkûkî, "Hire", *DİA*, 18, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 123. Fatma Kızıl Karaca, "İslam'da Kurumsallaşma Süreci: Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer Dönemi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 52. Sümeyye Karman, "Müsennâ b. Hârise'nin Hayatı ve İslam Tarihindeki Yeri", (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 20-22; Zerrînkûb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, 162.

hâkimiyet kurduğu Irak'ın fethini başlatarak Azerbaycan fetihlerine de zemin hazırlamıştır.²⁴¹

2.13. Hz. Ömer Dönemi Albanya'ya (Ârran) Fetihler (634-644)

Irak'ın fethedilip Azerbaycan topraklarının üzerine Hz. Ömer'in kumandanı olan Ebu Ubeyd b. Mesud es Sakafi'nin gönderilmesi ile başlayan fetihler İslam tarihi açısından yeni toprakların elde edilmesi hususunda son derece önemlidir.²⁴² Böylelikle Hz. Ömer'in bugünkü Azerbaycan topraklarının üzerinde bulunan kadim Albanya'ya hazırlamış olduğu üç orduyu göndermesi, fetih hareketlerini başlatmış olacaktır.²⁴³ Hz. Ömer ordularını hazırlaması sırasında Hz. Ebubekir ve kumandan Müsenna b. Harise'nin yardım ve tavsiyelerinden faydalanmıştır. 633 yılında Sâsânilerin tahtına III. Yezdigerd'in (632-651) geçmesi ve yönetimde tecrübesiz olduğu düşüncesi Müslüman Arapların bu topraklara düzenleyecekleri fetihlerin kolay olacağını düşünmüşlerdir.²⁴⁴

635 yılında, Sâsâni ordu komutanı Rüstem, tüm vilayetlere haber gönderip Müslümanlara karşı savaş hazırlığı yaptığını bildirmiştir.²⁴⁵ Namarik adı verilen bu savaşta Sâsâni ordusu Müslüman Araplara bir kez daha yenilmiştir. Bu savaştan sonra İslam topraklarına Sakatiye, Kesker, Barusma ve Bakisya şehirleri katılmış ve Müslüman Araplar istedikleri emellerine bir kez daha yakınlaşmıştır. Sâsânilerin Müslüman Arapları karşısında yenilgileri III. Yezdigerd ve Rüstem'in yeni bir savaş hazırlığı yapmasına neden olmuştur.²⁴⁶

²⁴¹ İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 54-55; İsrail Balcı, "İran Sömürgesine Karşı Arap Aşiretleri Direnişinin Önderi: Müsennâ b. Hârise ve Siyasi Faliyetleri", *Ekev Akademi Dergisi*, 8/19, (2004): 187-188.

²⁴² Duman, "Azerbaycan'a Yönelik İlk İslâmî Fetihler", 27; İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 54-55; Asri Çubukçu, "Ebû Ubeyd es-Sekafi, *DİA*, 10, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 249; Qoşgar Selimli, "Hz. Ömer Devrinde Azerbaycan", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlim Mecmuası*, 12, (2009), 78; Bakıhanov, *Gülüstan-ı İrem*, 52; Gurbanov, "Abbâsîler Dönemine Kadar Azerbaycan'ın Siyasî Tarihine Genel Bir Bakış (10-132/632-750)", 125; Gurbanov, "Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)", 44.

²⁴³ Cahangir Zeyneloğlu, *Muhteser Azerbaycan Tarihi*, (Bakü: Azerbaycan Devlet Kitap Palatası, 1992), 12-13.

²⁴⁴ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't- Tarih*, 388; İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 56; Zerrinküb, *Sâsânîlerin Siyasî Tarihi*, 161; Vesile Şemşek, *Yerel Kaynaklar Işığında Orta Çağ Azerbaycan Tarihi I Araplar Dönemi*, (Ankara: Nobel Bilimsel Eserler, 2020), 29.

²⁴⁵ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't- Tarih*, 376.

²⁴⁶ İbn Kesir, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslam Tarihi*, 47-48; Mehmet Akbaş, "Hz. Ömer Dönemi Fetihleri", Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu, editör Ali Aksu, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), 437; İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 56. Sümeyye Karman, "Müsennâ b. Hârise'nin Hayatı ve İslam Tarihindeki Yeri", 45.

2.13.1. Kâdisiye Savaşı ve Cavanşir'in Faaliyetleri

Sâsâniler, Müslüman Araplara karşı yenilmesi sonrasında tekrar savaş yapmaya karar verip bunun neticesinde kaybetmiş oldukları toprakları tekrar kazanma amacı gütmüştür. Müslüman Araplar ise bir yandan topraklarını genişletmek bir yandan da Sevâd halkının başına buyruk bir şekilde hareket ettiği gerekçesi ile bu bölgeye rahat bir şekilde ulaşabilmeleri için Sâsânilerin buralardaki hâkimiyetini kırmak istemesi savaşın yapılma sebeplerindendir.²⁴⁷ Rüstem'in komutasında birliklerin oluşturması için Sâsânî hükümdarı III. Yezdigerd tarafından tüm eyalet mensupları olan ustandar²⁴⁸ olarak bilinen toprak ve malikâne görevlilerine mektup gönderilip savaş hazırlığı yapılması emredilmiştir.²⁴⁹ Kâdisiye'de savaş yapılması için böylece hazırlıklar birer birer tamamlanmış olup, Rüstem'in ordusunda Albanya'dan destek için gelen savaşçı birliklerde yer almıştır. Bu savaşla birlikte Sâsânî ordusunda yer alan Albanların da Müslüman Araplarla ilk karşılaşmaları 636-637 yıllarına denk gelmektedir.²⁵⁰ Rüstem Müslüman Arapların Sâsâniler üzerindeki emellerinin sorun teşkil ettiği ve bu durumdan kurtulmanın yollarını aramak üzere tüm ülkelere haber gönderip savaşta birlik olmak için yollar aramıştır. Alban Devleti'nin hükümdarı Cavanşir'de bu haberi alarak Sâsânilere destek üzere yola çıkıp Kâdisiye'ye varmıştır.²⁵¹

Ordunun kumandanlığı görevini üstlenen Müsenna b. Harise, gelişmeleri Hz. Ömer'e bildirmiş ve halifenin kararı ile savaş bizzat başlamıştır. Hz. Ömer savaşa katılmak istediye de bu durum ashâbı tarafından uygun görülmemiş olup Sa'd b. Ebû Vakkâs'da (ö.55/675)²⁵² ordularının başında durup savaşı yönlendirilmesi için bölgeye gönderilmiştir.²⁵³ Sa'd emrinde bulunan birlikleri ile birlikte bahar ayında Kâdisiye'ye

²⁴⁷ Hayrettin Yücesoy, “Kadisiye Savaşı”, *DİA*, 24, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 136; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi* (2), 126.

²⁴⁸ Said Nefisi, *Tarihi Temeddün-i İran-i Sasani*, (Tahran: Danişgah-i Tahran, 1952), 286.

²⁴⁹ İbn Kesir, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslam Tarihi*, 65; el Belâzurî, *Fütuhü'l Büldân*, 364; Zerrînkûb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, 163.

²⁵⁰ Gurbanov, “Abbâsiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132–232/750–847)”, 45-46; Efendiyev, “Azerbaycan da Alban Kilisesi (Tarihi, Siyasi ve Dini Durumu)”, 28; Gurbanov, “Abbâsiler Dönemine Kadar Azerbaycan'ın Siyasî Tarihine Genel Bir Bakış (10-132/632-750)”, 125; Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi: (ən qədim dövrlərdən zəmanəmizə dək)*, 47.

²⁵¹ Reşat Mustafa, “İslam Fütuhâtı ve Azerbaycan” Konusu Sovyet Dönemi Azerbaycanlı Oryantalistlerin Çalışmalarında (Ziya Bünyadov ve Naile Velihanlı Örneğinde)”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, II/2, (2018); 118; Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti Və Azərbaycan*, 15.

²⁵² İbrahim Hatipoğlu, “Sa'd b. Ebû Vakkâs”, *DİA*, 35, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 372.

²⁵³ İbnül'l Esir, *el-Kâmil fi't- Tarih*, 391-392; İbn Cerîr Et-Taberî, *Tarihu't Taberî*, (Ankara: Ankara Okulu, 2019), 494-495; Halîfe B. Hayyat, *et-Tarih*, çev. Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu, (Ankara: Ankara Okulu, 2019), 110; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi* (2), 127; Rukiye Tosun, “Belâzürî Ve İbn

varmıştır. Bu savaşta Müslüman Arapların ordularının 60.000-70.000 arasında olduğu, Sâsânilerin ise 25.000-30.000 arasında olup ordularında otuz üç kadar fil bulunmaktadır. Filler Rüstem'in komutlarına alıştı. Fillerin on sekizini ordunun ortasına, sağ ve sol taraflara da on beş fil yerleştirmiştir.²⁵⁴ Savaşın seyrini Hz. Ömer'e sürekli bildiren Sa'd Ebû Vakkâs, kendine tabi olan bir heyeti de III. Yezdigerd'in huzuruna göndererek, hükümdarı hem İslam dinine hem de kendilerine cizye ödemeye ikna etmeleri için göndermiş fakat III. Yezdigerd gelen heyetin bu isteğini alaya almıştır. Sa'd'ın savaş meydanına gelip Rüstem ile görüşmek istemesi yanıtız kalınca savaş fiilen başlamıştır.²⁵⁵ Dönemin kaynaklarında Kâdisiye Savaşı'nın tam olarak hangi tarihlerde olduğu farklılıklara yol açmış olmakla birlikte İslam tarihi müellifi olan İbnü'l Esir savaşın başlama tarihlerini 25 Şubat 635- 13 Şubat 636 olarak eserinde yer verirken, Belazuri bu savaşın 637 yılının sonlarında gerçekleştiğine dair eserinde yer vermiştir. Yine İslam tarihçilerinden Taberî ise; savaşın başlamasını 635 yılı 1 Muharrem Pazartesi günü olarak tarihlendirmiştir.²⁵⁶ Cavanşir'in yaşamış olduğu döneme bizzat şahitlik eden Moisey Kalankatuklu ise eserinde, savaşın gerçekleşme yılının 638 olduğunu göstererek 6 Ocak olarak belirtmektedir.²⁵⁷

Sâsâni Devleti ve yanında bulunan yardımcı kuvvetlerin Müslüman Araplar üzerine yürümesi ile birlikte savaş başlamıştır.²⁵⁸ III. Yezdigerd'in yardımına Albanya'dan gelen Cavanşir, Araplara karşı ciddi bir mücadele göstermiştir.²⁵⁹

A'sem'e Göre Hz. Ömer Dönemi Fetihlerinin Değerlendirilmesi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 35; Ulaş Töre Sivrioğlu, "İlk İslâm Fetihleri ve Sâsâni Devleti'nin Çöküşü", *Turkish Studies International Periodical for the Languages*, 10/9, (2015); 409; Akbaş, "Hz. Ömer Dönemi Fetihleri", 440. Dadash Mutallimov, "Hz. Ömer Döneminde Azerbaycan Topraklarına Düzenlenen Fetih Hareketleri ve Meşhur Komutanları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14/79, (2021); 23; Ahmet Yılmaz, "Ortaçağ Boyunca Güney Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 16; Abbas Qurbanov, "İslami Fethîler Baxımından Azêrbaycan", S.10, (Bakı: Sentyabr, 2008); 314.

²⁵⁴ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't- Tarih*, 401; İbn Kesir, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslam Tarihi*, 66; İbn Cerîr et Taberî, *Tarihu't Taberî*, 532.

²⁵⁵ Yücesoy, "Kadisiye Savaşı", 136-137; Yasemin Barlak, "Cerîr b. Abdullah El-Beceli'nin Askerî ve Siyasi Faaliyetleri (633-674)", *Ondokuz Mayıs Üniveristesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.52, (2022), 271-272.

²⁵⁶ Rukiye Tosun, "Belâzûri Ve İbn A'sem'e Göre Hz. Ömer Dönemi Fetihlerinin Değerlendirilmesi", 35.

²⁵⁷ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 194; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't- Tarih*, 390.

²⁵⁸ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 194-196; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX yüzyıl Eserlerinde*, 92; Duman, "Azerbaycan'a Yönelik İlk İslâmî Fetihler", 35; Teymür Bünyadov, *Cavanşir*, 4-5; Qurbanov, "Abbasiler Dönemine Kadar Azerbaycan'ın Siyasi Tarihine Genel Bir Bakış (10-132/632-750)", 126.

Kalanakatuklu (2019) eserinde Cavanşir'in faaliyetlerini şu şekilde yer vermiştir;

Albanya kumandanı Cavanşir yiğit savaşçılarıyla onların arasına sokulup düşmanlarından ikisini yere serdi, kendisi üç ağır yara aldı, atı ise dört yerden yaralandı. Düşman onu kuduz bir kinle Fırat nehrine dek takip etti. O hamleleri savuşturup nehri yüzerek geçti. Üstü başı kan, silahı çamur içindeydi. Bütün İran ordusunun ileri gelenlerinin ot gibi biçilip kırıldığını görünce, hızla şah sarayına yollandı. Burada onu çok samimiyetle karşıladılar. Şaha Cavanşir'in kahramanlığından ve aldığı ağır yaralardan söz edilince, şah onu deblebeyle kabul etti, ona şah sarayında yer verilmesini ve kendi hekimlerinin yanına gönderilmesini emretti. (s.195)²⁶⁰

Kendisinin savaşta yeteneği ve cengâverliği sayesinde sadece kendi ülkesinin değil aynı zaman da Rüstem Zal ile birlikte Sâsâni ordularının başkomutanlarından da biri olmuştur.²⁶¹ Cavanşir'in Kâdisiye Savaşı'nda üstün mücadeleleri neticesinde Müslüman Arapları mağlup etmeye çalıştığı esnada kendisi ve atı yaralanmış fakat savaşa ara vermeyerek göstermiş olduğu savaş taktikleri neticesinde onları hezimete uğratıp Sâsâni ordularının yanına geri dönmüştür. Sağlık durumunun iyi olmadığını düşünen Sâsâni birlikleri Cavanşir'i Yezdigerd'in sarayına götürdüler. Cavanşir'in bu savaşta yapmış olduğu cesaret ve kahramanlığı Sâsâni hükümdarı Yezdigerd tarafından takdirle karşılanmıştır. Yaralarının iyileşmesi için hükümdar tarafından hekimler gönderip iyileştikten sonra hükümdarın huzuruna çıkarılmış, Yezdigerd Cavanşir'in Kâdisiye Savaşı'nda ki başarılarını kıymetli armağanlar ile mükâfatlandırmıştır. Kalankatuklu Cavanşir'e takdim edilen hediyeler içerisinde kıymetli armağanlar ve diğer kumandanlardan onu ayıracak iki kalkan verdiğini belirtmiştir. Ayrıca, beline inciyle işlenmiş altın kemer, altın kılıç ve mücevherli bir tacı başına koymuştur. Hediyeleri bunlarla da sınırlı kalmayıp boynuna ağır incili mücevherler sırtına taftadan dikilmiş giysi, köyler ve balıklarla dolu nehirler de bahşetmiştir. Cavanşir tüm bu

---

²⁵⁹ Aydın Balayev, *Azerbaycan Tarihi*, (Bakü: İlm Neşriyyat, 1993), 121; Duman, “Azerbaycan’a Yönelik İlk İslâmî Fetihler”, 28; İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 59. Sumbatzade, *Azerbaydjansı Etnogenez: Formirovanie Naroda*, 93.

²⁶⁰ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 195.

²⁶¹ Şemşek, “Yerel Kaynaklar Işığında Orta Çağ Azerbaycan Tarihi 1 Araplar Dönemi”, 29; Şemşek, “Araplar Döneminde Azerbaycan’ın Siyasi Durumu Üzerine Bazı İncelemeler (Yerel Kaynaklara Göre)”, 70.

hediyelerle birlikte şanı yükselmiş şekilde kendi birliği ve Sâsâni ordusunu da yanına alarak Albanya'ya geri dönmüştür.²⁶²

Sâsâni ordularının yanında getirdikleri filler nedeniyle Müslüman Arapların atları ürkmüş, rahatça hareket edememişlerdir.²⁶³ Savaşın ikinci günü ise birliklerini kendilerini toplayarak tekrar Sâsâniler üzerine hücumla geçmişlerdir. Üçüncü günde de savaş hızla devam etmiş ve bu sefer Sâsâniler ağır kayıplar vermeye başlamıştır. Savaşın son günü ordu kumandanı Rüstem'in öldürülmesiyle birlikte Sâsânilerin ordusu dağıtılmış olup büyük bir hezimete uğramışlardır. Müslüman Arapların bu zaferi Hz. Ömer'e ²⁶⁴ Sa'd tarafından müjdelendirilmiştir. İki ordunun da çok sayıda askerlerinin öldüğü bu savaşta, Müslümanlar hem Sâsânilerin önemli sınırı olan Kâdisiye topraklarını ele geçirerek çok sayıda ganimet elde etmişler hemde bu zafer sayesinde Azerbaycan ve Kafkasya fetihlerine yönelmişlerdir. Sâsâniler bu savaştan sonra memleket ve payitahtlarını terk etmek zorunda kalmıştır. Kâdisiye Savaşı'ndan sonra gerçekleşecek Celula savaşı ile Sâsânilerin batı toprakları da Müslüman Arapların eline geçmiş ve onların artık emelleri Azerbaycan ve Azerbaycan topraklarında yer alan Alban/Ârrân toprakları üzerine olmuştur.²⁶⁵

2.13.2. Nihavent Savaşı

Sâsâni orduları almış oldukları yenilgiyle birlikte Medain topraklarına varmışlardır. Kâdisiye'de zafer kazanan Müslüman Araplar, Sâsâni hükümdarının birliklerin peşinden gitmek üzere Dicle Nehri'nin karşı tarafına geçip Sâsâni ordularını

²⁶²Kalankathı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 194-196. Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX yüzyıl Eserlerinde*, 92; Duman, *Azerbaycan'a Yönelik İlk İslâmî Fetihler*, 35; Teymür Bünyadov, *Cavanşir*, 4-5; Gurbanov, "Abbasîler Dönemine Kadar Azerbaycan'ın Siyasî Tarihine Genel Bir Bakış (10-132/632-750)", 126; Şahin Aliyev, *Heyder Aliyev ve Azerbaycan Tarihi*, (Bakı: Elm ve Tehsil, 2016), 30-31; Şemşek, "Araplar Döneminde Azerbaycan'ın Siyasi Durumu Üzerine Bazı İncelemeler (Yerel Kaynaklara Göre)", 71; Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti Və Azərbaycan*, 15; Qurbanov, "İslami Fəthlər Baxımından Azərbaycan", 314; Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX yüzyıl Eserlerinde*, 92.

²⁶³İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't- Tarih*, 410; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (2)*, 129-130.

²⁶⁴İbn Kesir, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslam Tarihi*, 74.; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (2)*, 130-131.

²⁶⁵İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't- Tarih*, 419; Yücesoy, "Kadisiye Savaşı", 136-137; İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 61; İntigam Mammadov, "Ortaçağ Azerbaycanlı Arap Bilimcileri ve Eserleri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü), 2021, 18; Halil Altay Göde, "Zeyneloğlu

Cihangir'in Muhtasar Azerbaycan Tarihi Adlı Eserinin Çeviri ve İncelenmesi" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), 1993, 31.

kuşatma altına almışlardır.²⁶⁶ Cavaşir ve orduları bu haberi işitmesiyle birlikte bu bölgeye gelerek Müslüman Arapları bu topraklardan kovmak üzere mücadelelere girişmiş ve başarılı olmuştur. Sâsâni hükümdarı III. Yezdigerd'le birlikte Dastakert'e gittiği zamanlarda Müslümanlar yenilgiyi hazmedemeyerek güçlerini toplayarak Cavaşir'in üzerine yürümüşlerdir. Cavaşir, Müslüman Arapların kendisine doğru yürümesinin karşısında Sâsâni hükümdarını Beklal kalesine göndermiştir. Müslüman Arapların hücumları karşısında Alban orduları da karşılıksız kalmayarak mücadelelerini sürdürmüştür.²⁶⁷ Beklal da bulunan III. Yezdigerd ise ülkesinin kaderini Müslüman Araplara terk etmemek için tekrar savaş nizamı alarak savaşlarda harap olmuş birliklerinin yerine daha güçlü bir ordu kurmak amacıyla Bâbu'l-Ebvâb, Horasan ve Hülvân'a haber göndererek burada bulunan askerlerin kendine gönderilmesini emretmiştir. Birlikler toplanınca da savaşın düzeni sağlanıp Nihâvent'e ulaşılarak Müslüman Arapların karşısına çıkmıştır.²⁶⁸ Ordusunu toplayan Yezdigerd, kumandan olarak Fîrûzân'ı tayin etmiş ve yine ordusunda fillere de yer vermiştir. Hz. Ömer Sâsânilerin ordularının hazırlıkları hakkında bilgileri Sâ'd Ebû Vakkâs'dan öğrenerek kendi birliklerini ve Medineden gelen takviye birlikleri Nihâvent'e doğru yola çıkarmıştır. Bu ordularının başına Nu'mân b. Mukarri'ni gönderdi. Aralarında İslam ahalisinde önemli vazifeleri olan Hz. Muhammed'in sırdaşı Huzeyfe b. Yemân, (ö.36/656)²⁶⁹ İslam ordusunun komutanlarından Cerîr b. Abdullah(ö. 51/671)²⁷⁰ Emevi devlet adamı Mugire b. Şu'be, (ö.50/670)²⁷¹ Eş'as b. Kays, (ö.40/661)²⁷² Hz. Ömer'in oğlu Abdullah b. Ömer b. Hattâb, (ö.73/693)²⁷³ halifeler döneminin ünlü komutanlarından olan Ka'kâ b. Amr, (ö.40/660?)²⁷⁴ savaş şairi olan Amr b. Ma'dikerib, (ö.21/641-642)²⁷⁵ kumandan Tuleyha b. Huveylid, (ö.21/642) Kays b. Mekşüh

²⁶⁶ Tekin, "Abbâsîler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sistemin Kurulması", 60.

²⁶⁷ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 196-197.

²⁶⁸ Tekin, "Abbâsîler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sistemin Kurulması" 61; İbn Fazlân, *Seyahatname*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995), 195.

²⁶⁹ Selman Başaran, "Huzeyfe b. Yemân", *DİA*, 18, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 434.

²⁷⁰ Mustafa Fayda, "Cerîr b. Abdullah", *DİA*, 7, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 410.

²⁷¹ İrfan Aycan, "Mugîre b. Şu'be", *DİA*, 30, (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 375.

²⁷² Asri Çubukçu, "Eş'as b. Kays", *DİA*, 11, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 455-456.

²⁷³ M.Yaşar Kandemir, "Abdullah b. Ömer b. Hattâb", *DİA*, 1, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 126.

²⁷⁴ Hayrettin Yücesoy, "Ka'kâ' b. Amr", *DİA*, 24, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 216.

²⁷⁵ H.Ahmet Sezikli, "Amr b. Ma'dikerib", *DİA*, 3, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 88.

(ö.37/657)²⁷⁶ gibi kişilerin de bulunduğu İslâm ordusu Nihâvend'e varıp burayı gözetlemeye başlamışlardır. Müslüman Arap orduları savaş taktiklerinden olan geri çekilme ve kaçma şeklini uygulayarak Sâsâni birliklerinin yerlerinden çıkartmayı başarmışlardır. Savaş toplamda üç gün sürmüş Sâsâni birlikleri dağıtılmış ve Müslüman Arapların kumandanı bu savaşta ölümlere uğrayarak yerine Huzeyfe b. Yemân geçirilmiştir. Savaştan mutlu şekilde ayrılan Müslümanlar her yıl vergi verilmesi konusunda Nihâvent valisiyle antlaşma yapmışlardır.²⁷⁷ Fetihlerin fethi “fethu'l fütûh” olarak bilinen bu savaş sadece Sâsâni topraklarına hâkimiyeti değil aynı zaman da Kuzey Azerbaycan topraklarının da fethini tamamen açmış oldu.²⁷⁸ Böylece Nihâvent'in kazanılması ile birlikte artık kalıcı fetihler Kafkas topraklarına doğru şekillenecektir.²⁷⁹

2.13.3. Cavanşir'in Sâsâni Devleti ile Mücadelesi

Müslüman Arap ve Sâsâni orduları arasında süre gelen savaşlarda bi hayli yorgun olan Alban hükümdarı Cavanşir, hem yaşlanmış hem de üst üste toplam da on bir kez yaralanmıştır. Artık kendi ülkesine geri dönmek üzere yola çıkan Cavanşir öncelikle Atropatena'ya uğradı buranın beyleri ile görüşerek onların evlilik ahdi ile akrabalık bağı kurma düşüncelerini reddederek ülke topraklarına geri dönmüştür. Albanya topraklarına vardığında idari işleri kontrol altında tutmaya koyulup babası Grigor ile Berde şehrinden yola çıkarak ülkenin kuzey topraklarına varmıştır.²⁸⁰

Cavanşir ülkesinde yeni bir siyasi amaç güderek artık Sâsânilerin zayıfladığı gerekçesiyle onlara tabi olmak istemediğini duyurmuştur. Fakat bu durum Sâsânilerin ileri gelenleri tarafından kendilerine karşı isyan olarak algılanmıştır. Sâsâniler kendilerini güvence altına almak ve Cavanşir'e karşı harekâta bulunmak üzere Alban topraklarına orduları ile birlikte sokulmaya başlamışlardır.²⁸¹ Cavanşir bu haberi alır almaz ordularını hazırlatarak Sâsânilerin karşısına çıkmıştır. Aralarında yaşanan muharebe sonucu Sâsânilerin orduları bozguna uğratıldı. Cavanşir Sâsânilerin ellerinde

²⁷⁶ Mehmet Salih Sarı, “Tuleyha b. Huveylid”, *DİA*, 41, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 362; Hüseyin Algül, “Kays b. Mekşûh”, *DİA*, EK-2, (İstanbul: TDV Yayınları, 2019), 32.

²⁷⁷ İbrahim Sarıçam, “Nihâvent”, *DİA*, 33, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 98-99.

²⁷⁸ Tekin, “Abbâsîler Zamanında Kafkasya'ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya'da Arap İdari Sistemin Kurulması” 63; Barlak, “Cerîr b. Abdullah El Becerî'nin Askerî ve Siyasi Faaliyetleri (633-674)”, 277.

²⁷⁹ İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 76-77.

²⁸⁰ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 197.

²⁸¹ Duman, “Azerbaycan'a Yönelik İlk İslâmî Fetihler”, 36. ; Mammadov, “Ortaçağ Azerbaycanlı Arap Bilimcileri ve Eserleri”, 18.

bulunan binek hayvanlarını ve ganimetlerini ele geçirmiştir. Lakin Sâsâniler yine de savaştan çekilmedi ve ikinci defa savaş tekrar başlatıldı. Cavanşir ordularını dağlık bir bölgeye konumlandırarak onları kılıçtan geçirdi. Sâsânilerin bir kısım birlikleri Berde'de Alban hükümdarı Cavanşir'in olmamasını fırsat bilerek şehri ve hükümdarın anne ve kız kardeşini esir almıştır.

Cavanşir'in yaşamış olduğu döneme bizzat şahitlik eden Moisey Kalankatuklu (2019) eserinde gördüklerini şu şekilde izâh etmiştir;

Ben gerçeği gizlemiyorum ve söylüyorum: O gün Cavanşir yavrularını yitirmiş dişi ayı gibi çok öfkeleni ve hiddetlendi. Üzgün üzgün, hızla Kambeçan vilayetinde, Kür'ün öbür [kuzey] sahilinde yer alan ata baba mülküne geldi. Burada İranlıların kuvvetlerine kayıtsız kalmayarak savaş için hazırlık gördü, askerlerini çok düzgün bir şekilde düşmanla yüz yüze yerleştirdi. Şiddetli savaşta başından yaralandı. Lakin Allah'ın yardımıyla yine kendine geldi ve düşmanla onlardan hiç biri sağ kalmayınca kadar vuruştı. Bundan sonra şan şöretle Gürcistan tarafına gitti. Kaldığı yerde yanına ülkenin prensi Adarnarseh geldi. O, çok saygıdeğer bir insandı ve Bizans imparatorundan üç hükümdarlık unvanı almıştı. Adarnarseh, Cavanşir'in yaralarını kendi elleriyle sardı ve onun galibiyetleriyle iftihar etti. Onlar burada sarsılmaz barış antlaşması bağladılar. Cavanşir bundan sonra Gürcü ordusuna yardım için hızla Uti vilayetine yürüdü ve orada rastladığı bütün İranlıları kılıçtan geçirdi. Kendi kış ikametgâhı olan Berde şehrini aldığında da İranlıların hepsini kırdı. Şehri alıp öz anasını ve kan [öz] kardaşlarını özgürleştirdi. (s.198-199)²⁸²

2.13.4. Sâsânilerin Antropatena Topraklarına Saldırması, Gürcülerle İlişkiler ve Müslüman Arapların Albanya'ya Fetihleri

Sâsâniler savaşlarda iyi bir netice alamamalarından dolayı Albanya topraklarından şimdilik çekildilerse de yine de bu topraklara hâkim olma fikirleri hiç bitmemiştir. Güçlerini az da olsa toplayarak Atropatena'ya gelip burada bulunan Alban Devleti ordularını hezimete uğratmak istemişlerdir. Cavanşir onların bu topraklara hâkim olma düşüncelerine karşı koyabilmek için tekrar birliklerini toplayıp savaş taktiklerini geliştirip, onların zayıf yönlerini tespit ederek ağır yenilgiye uğratmıştır. Bu yıllarda girdiği her savaşta başarılarla anılan Cavanşir'in ünü komşu devletlere de

²⁸² Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 198-199.

yayılmaya başlamıştır. Gürcü Knezi Atnerseh ile iyi ilişkilerde bulunan Cavanşir onlardan takviye ordu alarak ülkesine geri dönüp Sâsânilerin esir tuttuğu anne ve kız kardeşini kurtarmıştır. Yine bu dönemde Sünikliler Cavanşir ile akrabalık kurmak isteyip Arucan sülalesinden olan prensesle hükümdarı evlendirmişlerdir. Bu siyasi evliliği lehine kullanan Sâsâniler Süniklerin desteğini alarak Cavanşir'i barış görüşmelerinde ikna etmiştir. Aslında bu görüşmelerin altında Sâsânilerin kendilerini toparlama süreci ve Albanlar üzerine tekrar yürümesi amacı bulunmaktaydı. Cavanşir ise Sâsâniler ile yaptığı bu antlaşmayı fırsat bilerek yıpranan ordusunu yeniden toparlamıştır. Fazla sürmeyen bu olumlu ilişkileri Sâsânilerin, Cavanşir'in babası Varaz Grigor'u esir alması ile beraber Cavanşir'e isteklerini zorla kabul ettirmek istemesi üzerine bozulmuştur. Ayrıca Alban topraklarına valiler göndererek tekrar hâkimiyeti ele almak istediler. Cavanşir babasını kurtarabilmek üzere birlikleriyle Berde'ye ulaştı ve böylece Sâsâni ordusu birkez daha bozguna uğratıldı. Alban Devleti'nin Sâsânilerle süregelen savaşları bu savaşla son buldu.²⁸³

Nihavent Savaşı sonrası III. Yezdigerd topraklarını bırakarak Kirman'a oradan da Türklerden destek almak üzere Horasan'a gitmiştir. Burada kendisine 400 birlik katılmış ve birlikte Tûs şehrine ulaşmışlardır. III. Yezdigerd kendini güvende hissetmeyerek Merv'e gitmiş ve Merv'in valisinden Müslüman Araplara karşı kendisini korumasını ve kendisine vergi ödenmesini talep etmiştir. Bu talep üzerine Merv valisi bu durumdan hoşnut olmamış ve şehirde bulunan Tahar isimli kavmi Yezdigerd üzerine göndermiş ve Yezdigerd öldürülmüştür.²⁸⁴ Sâsâni Devleti artık inkıraza uğramıştır. Sâsâniler tarafından sürekli istilalara maruz kalan Alban Devleti bu sefer de Müslüman Arapların akınlarına maruz kalmışlardır.²⁸⁵ Müslüman Araplar 642-643 yıllarında Halid b. Mesleme komutasında Ararat üzerinden Alban topraklarına gelerek

---

²⁸³ T.M.Mehmedov, *Qafqaz Albaniyası İlk Orta Eserlerde*, 260-262; Duman, "Azerbaycan'a Yönelik İlk İslâmi Fetihler", 36-38. Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 198-199. Firidun Ağasıoğlu, *Azer Xalqı*, (Bakı: Çarşıoğlu Neşriyyatı, 2000), 17; Naskali, "Sasaniler", 176. Hasan Pîrniyâ, *Müşîr ed-devle ve Abbas İkbâl Aştîyânî, Devre-i Tarih-i İran, Az Agoz tâ inkiraz-ı Kaçâriye (İran Tarihi Devresi)*, (Tahran: 1968), 236-237.

²⁸⁴ Zerrînkûb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, 167.

²⁸⁵ T.M.Mehmedov, *Qafqaz Albaniyası İlk Orta Eserlerde*, 260-262; Duman, "Azerbaycan'a Yönelik İlk İslâmi Fetihler", 36-38. Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 198-199. Firidun Ağasıoğlu, *Azer Xalqı*, (Bakı: Çarşıoğlu Neşriyyatı, 2000), 17; Naskali, "Sasaniler", 176. Hasan Pîrniyâ, *Müşîr ed-devle ve Abbas İkbâl Aştîyânî, Devre-i Tarih-i İran, Az Agoz tâ inkiraz-ı Kaçâriye (İran Tarihi Devresi)*, (Tahran: 1968), 236-237.

yerleşim yerlerini ele geçirip ülkedeki bazı halkları da esir alarak Şam’a gönderip Hz. Osman dönemine kadar sükûneti sağlamaya çalışmışlardır.²⁸⁶

Hz. Ömer döneminde Alban topraklarına yapılan fetihler neticesinde Albanlar’ın önemli şehirlerinden olan Kabala ve Şeki’ye akınlar düzenleyerek fethetmeye başlamışlardır.²⁸⁷ Müslümanlar bu topraklara hâkim olmakla birlikte halifenin ordusu ülkenin bazı sakinlerini vergiye tabi tutmuş bazı yerli halkları ise kendi topraklarında çeşitli görevlere getirerek vergiden muaf tutup esir almışlardır.²⁸⁸

2.14. Hz. Osman Dönemi Fetihleri (644–656)

Hz. Osman, halifelik makamına gelmesiyle birlikte fetih hareketlerine Suriye ve Irak yanı sıra fetihlerine daha da hız verip Mısır, Kuzey Afrika, Bizans’a kadar ilerleyerek bu toprakların hâkimiyetini ele alma mücadelelerine devam etmiştir. Ayrıca bu dönemin fetihlerinin bir bölümünü de Azerbaycan ve Ermeniyeye oluşturmaktaydı.²⁸⁹

Hz. Osman halifelîğe gelir gelmez ilk olarak 645 yılında Kufe’ye Muğire b. Şu’be yerine Sâ’d b. Ebî Vakkas’ı vali olarak tayin etmiştir Bir buçuk yıl görevde kaldıktan sonra ise onun yerine Velid b. Ukbe b. Ebî Muayt geçmiştir. Kûfe merkezli ilk fetihler onun döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde Hz. Ömer Albanların vergiler konusunda yaptıkları halkın isyanı neticesinde bozulmuştur. 647 yılında Abdullah b. Şibl el-Ahmesî’nin öncülüğünde yeni bir sefer düzenlenerek bu isyan kontrol altına alınarak valiler atandı. Ayrıca bu atanan valiler Azerbaycan genelinde İslamiyet’i yaymak için çaba göstermişlerdir.²⁹⁰

²⁸⁶ İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 106-108. *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, editör C.B.Guliyev, C.1, (Bakü: Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi Kurulu,1976), 404.

²⁸⁷ el Belâzurî, *Fütuhü’l Büldân*, 286; Cihat Aydoğmuşoğlu, “İslâm Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/38, (2015): 335; Bayram Arif Köse, “10.Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan’da Coğrafî, İdari ve İktisadi Durum”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13/34, (2016): 432.

²⁸⁸ Efendiyevev, “Azerbaycan’da Alban Kilisesi (Tarihi, Siyasi ve Dini Durum)”, 30; Chantal Lemercier-Ouelquejay, çev. Nursel İçöz, *Azerbaycan’da İslamiyetin Durumu*, (Ankara: O.D.T.Ü. Asya Afrika Araştırmaları Grubu, 1986), 1-2.

²⁸⁹ İsmail Yiğit, Osman, *DİA*, 33, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 439; İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*,108-110; Adnan Adıgüzel, “Hz. Osman Döneminde (24-35/644-656) Fetihler”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 3/11, (2019): 1193; Vüsale İslamova, “VII-X. Yüzyıllarda Azerbaycan ve Kafkasya’da İslamiyet”, 14; Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti Və Azərbaycan*, 23; Yusuf Canpolat, “Sâsânilerin Kuruluşundan Hz. Muhammed Döneminin Sonuna Kadar Arap-Sâsâni İlişkileri”, (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Kafkasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 19; Naskali, “Sâsâniler”, 175. Heribert Busse, “Dört Raşit Halife ve İlk Fetih Dalgası”, *İstem*, 3/6, (2005): 292.

²⁹⁰ Halife b. Hayyât, *et-Târih*, 130; Âdem Apak, “Hz. Osman Dönemi Fetihleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/9, (2000), 438.

Hazarlar bu yıllar içerisinde Kırım'dan Hazar Deniz'ine doğru yayılmaya başlamış ve bunun neticesinde Müslüman Arapların Kafkasya'ya açılmalarına engel teşkil etmişlerdir. Bundan dolayı İslam ordularının Güney Kafkasya'da bile tam hâkimiyete kavuşması İlk Emevi halifesi Muâviye b. Ebû Süfyân (660-680)²⁹¹ döneminde gerçekleşmiştir. Hz. Osman döneminde Ârran/Albanya bölgesinin alınabilinmesi için öncelikle Ermeniyeye topraklarına seferler düzenlenerek buranın alınması büyük bir önem arz ediyordu. Bu toprakların fethi için Halife, Habib b. Mesleme'yi görevlendirmiştir. Ermeniyeye'nin başkenti Dvin üzerine ordugâhını kurarak birliklerini savaşa hazır hale getiren Habib b. Mesleme, Hazar ve Alanların katıldığı savaşta Bizans ordusunu hezimete uğratıp Ermeniyeye'yi ele geçirmiştir. Buranın idaresini ise Abdullah b. Hatim'e vererek güvenliğini de sağlamıştır. Fethin tamamlanmasıyla birlikte Habib b. Mesleme yönünü Nahçıvan'a çevirmiştir. Bu arada Selman b. Rebîa da Bizanslılarla savaş yapmaktadır. Hz. Osman onu Habib b. Mesleme'nin yardımına göndertmiş fakat Selman b. Rebîa'nın Bizanslılarla yapmış olduğu savaşta ganimet paylaşma konusunda sorunlar yaşamış bundan dolayı savaşa yetişememiştir. Halife Osman ise ganimetin Şam ordusunun hakkı olduğunu bildirerek Selman'ı Arrân/Alban fetihleri için görevlendirmiştir. Habib b. Mesleme ise Nahçıvan topraklarını işgal ederek buradan birçok çocuğu ve kadını esir alıp burayı da İslam topraklarına katmıştır.²⁹²

Hz. Osman dönemi ile birlikte Ârran/Albanya'ya fetihler artmış ve bu fetihleri Selmân b. Rebîa (ö.32/652/53) ve Habib b. Mesleme (ö.42/662) komuta etmiştir.²⁹³ Selmân b. Rebîa, Habib b. Mesleme'nin yanından ayrılarak Sünik vilayetine ordularıyla gelerek buradan da Albanya'nın kadim şehirlerinden olan Beylekan'a geçmiştir.²⁹⁴ Beylekan ahalisi Müslüman Arapların kendilerine zulmedeceklerinden tedirgin oldukları için antlaşma yapmak istemiş bunun sonucunda Müslüman Araplara hediyeler

²⁹¹ İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", *DİA*, 30, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 332.

²⁹² İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 115-116. Duman, "Azerbaycan'a Yönelik İlk İslâmî Fetihler", 39-40.

²⁹³ **Habib İbn Mesleme:** Anadolu ve Suriye fetihlerine katılan ünlü komutandır. Asri Çubukçu, "Habib İbn Mesleme", *DİA* 14, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 373.

Selman B. Rabia: Kûfe kadısı ve komutanıdır. Abdülkadir Şenel, "Selmân b. Rebîa", *DİA*, 36, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 443; İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 108-112; Mücahit Yüksel, "Selmân b. Rebîa'nın Hayatı ve Faaliyetleri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/43, (2021), 117-118; Aydoğmuşoğlu, "İslam Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan", 336.

²⁹⁴ Duman, "Azerbaycan'a Yönelik İlk İslâmî Fetihler", 40.

vererek onlara bağılılıklarını bildirmişlerdir. Neticede Beylekanlılar Müslüman Araplara vergi ödeyecek bunun neticesinde Müslüman Araplar ise bu antlaşma gereği onların canlarına ve mallarına dokunmayacaktır. Antlaşmayla birlikte Beylekan şehrinin hâkimiyeti mücadelesiz bir şekilde Müslüman Araplar' geçmiştir.²⁹⁵ Selmân b. Rebîa kuzey yönüne doğru ordularıyla ilerleyerek Terter Nehri'ne ulaşp burada konaklamıştır. Buradan Berde üzerine yürüyerek şehri kuşatmış ve Beylekan ile antlaşmaya benzer bir antlaşma düzenleyerek şehrin hâkimiyetini kolayca ele geçirmek için halkı zorlamıştır. Berde bu şekilde İslam topraklarına katılmış Selmân ise yeni şehirleri fethetmek üzere Albanya'nın Uti, Sakasena gibi kuzeyde bulunan şehirlerine ulaşp Albanların neredeyse yarısının topraklarını ele geçirmiştir.²⁹⁶ Selmân b. Rebîa bu şehirleri fethetmesiyle birlikte buradan topladığı ganimeti birliklerine paylaşmış ve kuzeybatıya doğru ilerleyerek Albanya'nın diğer şehirlerini de fethetme gayesi içerisine girmiştir.²⁹⁷

Alban topraklarına gelen Selmân b. Rebîa, fetih hareketlerine daha sonra Albanya'nın başkenti ve önemli ticaret yollarının geçtiği Kabala şehrinden başlamıştır. Kür Nehri civarında inşa edilen köprüyü tamir ettirerek şehre ulaşp fetih hareketlerinde bulunup buradan Şeki'ye geçmiştir. Böylece 646 yılında fethedilen Kabala şehri Müslüman Araplar tarafından birlikler yerleştirilerek askeri üs olarak kullanılmıştır. Albanya'nın kadim şehirlerinde yer alan ahali, Müslüman Arapların fetihlerinden kurtulamayacaklarını anlayıp onlarla bir antlaşma yapmak isteyip vergi ödemeyi teklif ederek şehirlerini teslim etmişlerdir. Kumandan Selmân b. Rebîa ise Kabala'nın fethi ile İslam topraklarına önemli bir şehir daha kazandırmıştır.²⁹⁸

---

²⁹⁵ İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 119; T.M.Memmedov, *Qafqaz Albaniyası İlk ve Orta Asırlarda*, 264. Bayram Arif Köse, "İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", *Vakanüvist Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/Kafkasya Özel Sayısı, (2017), 314. Mammadov, "Ortaçağ Azerbaycanlı Arap Bilimcileri ve Eserleri", 20. Muhittin Kapanşahin, "Azerabayan Müslüman Kimliğinin Oluşmasında Emevilerin Rolü", *21.Ci Əsrin Pəncərəsindən Mədəniyyət və Kimlik Beynəlxalq Simpoziumun Materialları*, editör Vurğun Əyyub, Elza Səmədli, (Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2016), 117. Elnur İsmayilov, XIV. – XVI. Yüzyıllarda Şirvanşahlar Devleti (Derbendiler Hânedânı), 54; Toksoy "Tarih Süreci İçinde Beylekan", 230.

²⁹⁶ Duman, "Azerbaycan'a Yönelik İlk İslâmî Fetihler", 40.

²⁹⁷ İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 120-126. Mevlüt Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye ile Olan Müsabebetleri", 9.

²⁹⁸ Efendiyev, "Azerbaycan da Alban Kilisesi (Tarihi, Siyasi ve Dini Durumu)", 31-32; Elnur İsmayilov, XIV. – XVI. Yüzyıllarda Şirvanşahlar Devleti (Derbendiler Hânedânı), 44.

Bu yıllar içerisinde Alban orduları Hazarlarla mücadele halindeydi. İki taraftan da savaşmanın zor olacağı düşüncesi ile mecburi olarak Müslüman Araplar ile barış imzalayarak gelebilecek tehlikelere karşı anlaşmak zorunda kalmışlardır.²⁹⁹ Belencer Hazarlar'ın ünlü şehri ve başkenti olarak geçmektedir.³⁰⁰ 650 ve 651 yıllarında Selmân'ın orduları Belencer şehri önlerinde mücadele verse de hezimete uğrayarak savaşta kendisi ve 4000 birliği ölmüştür. Selman b. Rebîa'dan sonra Habib b. Mesleme, Hz. Osman tarafından Ermeniye valisi olarak atanmıştır. Bu savaşların iki yıl sonrasında halife Habib İbn Mesleme'yi Kafkasya'ya tekrar göndermiştir. Müslüman Arapların hâkimiyete aldığı tüm vilayetlere haber gönderilerek Habib b. Mesleme'ye karşı itaatte bulunmalarını emretmiştir. Bir süre sonra Mesleme yerine Azerbaycan ve Ermeniyeye vilayetlerine Huzeyfe b. El Yemin'i tayin edilmiş neticesinde kuzey toprakların iyi bir şekilde idare edilebilmesi üzere başkent Berde'ye taşınmıştır.³⁰¹

2.15. Hz. Ali Dönemi Fetihleri (656-661)

Hz. Ali döneminin ilk icraatı Hz. Osman döneminde vilayetlerde bulunan valileri değiştirmek olmuştur. Hz. Ali dönemiyle birlikte bu topraklarda artık yeni fetihlerden çok İslamiyetin yayılması ve öğrenilmesine hız verilecek olup, bu bölgede yaşanacak savaşlar daha çok Bizans ve Hazarlar arasında görülmüştür. Hz. Osman'ın şehit edilmesi ile başlayan siyasi karışıklıklar ile birlikte Müslüman Arapların bölgelerde yapmış olduğu fetihler kısa süreliğine durmuştur. Müslümanlar arasındaki bu kargaşadan etkilenen yerler arasında en çok Ermeniyeye ve Azerbaycan bulunmaktadır. Habib b. Mesleme'nin ordusunda bulunan askeri birlikler bu bölgeden çekilmesiyle bu durumdan Bizans istifada etmiş, 657 yılında Gürcistan'ın ve Kafkasya'nın birçok yerini yeniden ele geçirmişlerdir.³⁰²

²⁹⁹ Duman, "Azerbaycan'a Yönelik İlk İslâmî Fetihler", 40-41; İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 136-137.

³⁰⁰ Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, 30; Taşağıl, *Köktengri'nin Çocukları*, 276.

³⁰¹ Duman, "Azerbaycan'a Yönelik İlk İslâmî Fetihler", 40-41; İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 136-137; Hüseyin Ali Dakuki, "Dört Halife Devrinde Araplar ve Hazarlar", 93-94; Fatih Güzel, "Ermeniyeye Fatih Habib b. Mesleme el-Fihri'nin Hayatı ve Askeri Faaliyetleri", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2/2, (2018), 215; Elnur İsmayilov, "XIV. – XVI. Yüzyıllarda Şirvanşahlar Devleti (Derbendiler Hânedânı)", 36.

³⁰² İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 143-145. Qoşqar Səlimli, "Hz. Əli (M. 656-661) Dövründə Azərbaycan", S.14, (2010), 39. Adnan Demircan, "Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2, (2013), 173.

Bu yıllarda Albanya, İbery ve Ermeniye Müslüman Araplar karşısında ittifak kurmuşlardır. Bu ittifak haberi halifeye ulaşınca Müslüman Araplar bu bölgelere yavaş yavaş gelmeye başlamıştır. Ermeni komutan Teodoros Rştuni Arapların bu ilerleyişlerini durdurmak üzere orduların hazır bulunması gerektiği ile ilgili haber göndermiştir. 652 yılına gelindiğinde uzun süren savaşların bölgenin sosyal ve ekonomik olarak vermiş olduğu tahribatı toparlamak amacı ile Müslüman Araplarla anlaşma yoluna gitmiştir. Teodoros Rştuni, 662 yılında Emeviler Devleti'nin hükümdarı Halife Muâviye b. Ebû Süfyân'ın huzuruna çıkarak kendileriyle barış yapması konusunda görüşüp ikna etmiştir. Fakat Teodoros Rştuni'nin düşündüğü gibi bir anlaşma gerçekleştirmemiştir. Albanlar üzerinde hilafetin ısrarı da son bulmamıştır.³⁰³ Alban hükümdarı Cavanşir bu durum karşısında Kür Nehri'ni geçerek onlarla mücadeleye girişmiş fakat babası Varaz Grigor ise Müslüman Araplarla iyi ilişkiler kurduğundan dolayı Cavanşir'in mücadelesini bitirmesini istemiştir.³⁰⁴ Bu yıllarda hem Bizanslılar hem Müslüman Araplar ile iki ayrı cephede savaşan Cavanşir farklı bir siyaset izleyerek 654 yılında Bizans İmparatoru olan II. Konstans ile görüşme talep etmiş neticesinde hükümdara ülkece bağlılıklarını bildirmek istemiştir.³⁰⁵

Kalankatuklu (2019) Cavanşir'in II. Konstans'a yazmış olduğu mektubu eserinde şu şekilde vermiştir;

Bizanslıların herşeye galip gelen büyük ve merhametli imparatoru, denizlerin ve karaların Allah tarafından tayin olunmuş Konstantin Avgust'u; Albanya'nın sipehsaları ve prensi Cavanşir, sana bağlı olan Doğu ülkesiyle birlikte itaatkârlık selamlarını gönderiyor. Senden uzakta olan bir halkı himayene alma teklifimiz, senin gibi İsa'nın sevgilisi bir hükümdar için mutluluk kaynağı olsun

³⁰³ L.N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, (İstanbul: Selenge, 2003), 70; Efendiye, "Azerbaycan'da Alban Kilisesi (Tarihi, Siyasi ve Dini Durum)", 41-42; Mammadov, "Ortaçağ Azerbaycanlı Arap Bilimcileri ve Eserleri", 21.

³⁰⁴ Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX yüzyıl Eserlerinde*, 95; Kerem Alicanov, "İslâm'ın İlk Dönemlerinde Arrân", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü", 2019), 71.

³⁰⁵ Kalankatli, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 209; İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 130; Reşat Mustafa, "İslam Fütuhâtı ve Azerbaycan" Konusu Sovyet Dönemi Azerbaycanlı Oryantalistlerin Çalışmalarında (Ziya Bünyadov ve Naile Velihanlı Örneğinde)", 122; Gurbanov, "Abbâsiler Dönemine Kadar Azerbaycan'ın Siyasî Tarihine Genel Bir Bakış (10-132/632-750)", 124; Mammadov, "Ortaçağ Azerbaycanlı Arap Bilimcileri ve Eserleri", 21. Z.M.Bünyadov-Y.B.Yusifov, *Azerbaycan Tarihi (En kadim devirden XX. yüzyılın Başlangıcına Kadar)*, 253; Alicanov, "İslâm'ın İlk Dönemlerinde Arrân", 71.

*ki, senin büyük şöhretinden ve sana itaatimizden ötürü senin ilah lütfundan bize de pay düşsün.(s. 209)*³⁰⁶

Bizans İmparatoru Cavanşir'in bu teklifini kendi topraklarına girmekte olan Müslüman Arapların doğu sınırlarına olan hücumlarından tedirgin olduğu için olumlu olarak değerlendirip Cavanşir'e armağanlar ve dini bir merteye olan patriklik unvanı vermiştir.³⁰⁷

Yine Kalankatuklu'nun (2019) kaleme almış olduğu eserde II. Konstans'ın Cavanşir'e gönderdiği mektup metni şu şekildedir;

*Sana, hükümdar Cavanşir'e Girdiman sahibine ve Albanya prensine, apoipata ve proton patriğe ve Doğunun hükümdarına; kurtarıcı haçın ilahi kuvvetinden merhamet ve hayır, bizim imparator şahsımızdan selam ve sevgilerimizle... Senin Allah'a sevgi ve itaatle dolu kutlama mektubunu aldık; sen ve senin Doğu memletinin bize tabi olmasına onay vermenize memnun olduk. Bu nedenle biz ve bizim oğullarımız ebedi olarak size, sana ve senin oğuldan oğula geçen nesillerinize sevgi, samimiyet, sarsılmaz muhabbet ve ilgi besleyeceğiz.(s.210)*³⁰⁸

Cavanşir, barış ittifakı neticesinde Bizans imparatoru II. Konstans ve Ermeni komutanı Theodoros ile yakınlık kurmuştur. İki taraftan da uzun yıllar süre gelen savaşlardan dolayı yıpranan Cavanşir, Bizanslıların Müslüman Araplara karşı kendilerini savunmada zayıf olduğunu düşünerek hilafet ordusuna boyun eğmek durumunda kalmıştır.³⁰⁹

659 ve 660 yıllarında Alban hükümdarı ile Konstans arasında yeni bir görüşme sağlayarak ilişkilerini güçlendirmişlerdir.³¹⁰ Bu yıllarda, Hz. Ali ve Muâviye arasında yaşanan siyasi ilişkiler nedeni ile bu durumdan faydalanmak isteyen Hazarlar ise, Cavanşir'e hediye göndererek işbirliği yapmak istemişlerdir. Bu işbirliğinin altında yatan sebep Cavanşir'in Konstans ile anlaşmasından kaynaklanmıştır. Zira daha önce Hazarlar da Bizans Devleti ile yapmış oldukları anlaşmayı sürdürmeyi hedeflemişlerdir.

³⁰⁶ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 209.

³⁰⁷Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX yüzyıl Eserlerinde*, 95; Valişov, "Bir İslâm Şehri Bakü (Kuruluşundan XVI. Y.Y. Başına Kadar", 20.

³⁰⁸ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 210.

³⁰⁹ Gurbanov "Abbâsiler Dönemine Kadar Azerbaycan'ın Siyasî Tarihine Genel Bir Bakış (10–132/632–750)", 127-128. Mammadov, "Ortaçağ Azerbaycanlı Arap Bilimcileri ve Eserleri",21.

³¹⁰ Duman, "Azerbaycan'a Yönelik İlk İslâmi Fetihler",43.

Dönemin müellifleri Cavanşir'in cevabı hakkında her hangi bir bilgiye yer vermemiştir. Fakat Hazarların Alban ülkesine yapmış olduğu akınlar Cavanşir'in onlarla anlaşmasına sebep olmuştur.³¹¹

2.16. Hazarların Albanya'ya Fetihleri (662) Cavanşir'in Muâviye b. Ebû Süfyân ile Görüşmeleri

662'de Hazarlar tekrar istilalara başlayarak önce Belencer'in bulunduğu topraklarda Müslüman Araplara karşı fetihlerde bulunmuşlar daha sonra Alban topraklarına geçmişlerdir. Kür Nehri'nin kuzeyine geçen Hazarlara karşı Cavanşir ordusu ile karşı gelerek onları mağlup etmiştir.³¹² Bu savaştan iki yıl sonra Hazarlar bu kez de 21 Aralık 664 de Kür Nehri'nin güneyine geçerek Aras Nehri'nin kıyılarına kadar ilerleyerek burada Albanların ve Sünüklerin hayvan sürülerini ve bölge halkından 1200 kişiyi ele geçirmişlerdir. Cavanşir onların tahribatı karşısında Hazar hakanı ile görüşme yaparak sürülerini ve esir ettikleri insanları geri göndermesi konusunda antlaşma yapmıştır.³¹³ Sadece iki yıl süren sükûnet devri ile birlikte Hazarlar anlaşmalarını bozarak Albanya'ya tekrar saldırmış ve tekrar ahaliyi ve hayvanlarını tutsak etmişlerdir. Hazar hakanı, öz kardeşlerini Cavanşir'e göndererek yeni bir antlaşma yapmış onlardan bir kız alarak evlilik yoluyla siyasi ilişkilerini güçlendirme amacı gütmüş ve başarılı olmuştur.³¹⁴

Bizanslılarla daha önceki yıllarda antlaşma imzalayan Cavanşir, onların Müslüman Araplar ile aralarının bozulmasından doğacak sorunlardan ötürü yönünü 661 yılında Hz. Ali'den sonra siyasi değişiklikler neticesinde kurulan Emevi Devleti'nin halifesi olan Muâviye b. Ebû Süfyân'a (660-680) döndürmüştür. Muâviye b. Ebû Süfyân, Cavanşir ile 667 yılında görüşmek istemiş ve devletin ileri gelenlerine Cavanşir'i özenli bir şekilde karşılamalarını emretmiştir. Cavanşir ile görüşmelerinde, dostluk konuşmaları yapılmıştır.³¹⁵ Şam'ın başkenti Dimaşk'ta halife ile görüşen

³¹¹ Alicantov, "İslâm'ın İlk Dönemlerinde Arrân", 77-78.

³¹² Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 215. Mustafa, "Hazarların Güney Sınırları", 655; Aliyev, *Heyder Aliyev ve Azerbaycan Tarihi*, 31; Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti Və Azərbaycan*, 24.

³¹³ Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX yüzyl Eserlerde*, 97; Teymür Bünyadov, *Cavanşir*, 6.

³¹⁴ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 215-219; Reşat Mustafa, "İslam Fütuhâtı ve Azerbaycan" Konusu Sovyet Dönemi Azerbaycanlı Oryantalistlerin Çalışmalarında (Ziya Bünyadov ve Naile Velihanlı Örneğinde)", 122; Vesile Şemşek, "Araplar Döneminde Azerbaycan'ın Siyasi Durumu Üzerine Bazı İncelemeler (Yerel Kaynaklara Göre)", 76.

³¹⁵ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 220-222.

Cavanşir, böylece onlara tabi olacağını tüm komşu ve ittifak halinde bulunduğu ülkelere bildirmiştir. 670’de Cavanşir akıllıca yürüttüğü fikirleri neticesinde halifeye üçte biri kadar vergi ödemeyi kabul ettirmiş böylece hâkimiyetlerini tamamiyle Emeviler’e teslim etmemiştir.³¹⁶ Muâviye b. Ebû Süfyân, Cavanşir’i 670 yılında tekrar görüşmek üzere şehrine davet etmiştir. Muâviye tarafından büyük övgüler ve armağanlar almıştır. Kendisi Albanya’nın halifeye ödemiş olduğu vergilerin miktarının azaltılmasını talep etmiş, Muâviye b. Ebû Süfyân ise buna razı olup verginin üçte birinin hafifletilmesini emretmiştir.³¹⁷

Siyasi olarak kurulmuş olan bu ilişkilerinde Muâviye’de Cavanşir’in gücünden faydalanarak devletin kuzey sınırlarını Bizanslılar ve Hazarların istilalarından koruma amacı gütmüştür. Alban Devleti rahat bir nefes alarak vergi verip iç işlerinde tamamiyle bağımsız olmuş ve bu antlaşma Cavanşir’in 680 yılında vefat etmesine kadar sürmüştür.³¹⁸ Bu görüşmelerden sonra Cavanşir bayramlar dışında Alban dağlarında ibadetle vaktini geçirmiştir. Bir gece yarısında onu gözetleyen biri tarafından öldürülmeye çalışmıştır. Birkaç gün boyunca kılıç yaralarıyla yaşamaya çalışan Cavanşir oğullarını yanına çağırıp makamlarını ve ganimetlerini paylaşmış, ağırlarına dayanamayarak ölmüştür. Cavanşir döneminde yaşayan Kalankatuklu bu kişinin ismini bildiğini fakat eserinde yer vermek istemediğini bildirmiştir.³¹⁹

2.17. Varaz Tridat Dönemi ve Alban Devleti’nin Yıkılışı (681-705)

Alban Devleti Cavanşir’in yasını tutmasının ardından idareye kimin geçeceğine dair ülke ileri gelenleri ile görüşme sağlamışlardır. Tahta oturacak kişinin belirlenmesi hususunda ülkede iç mücadeleler yaşanmıştır. Mücadelelerin sona ermesi için Berde’de soylu aile yöneticileri, ülkenin her yerinden önemli kişiler toplanarak katolikos Yeliazar

³¹⁶ Şemşek, *Yerel Kaynaklar Işığında Orta Çağ Azerbaycan Tarihi 1 Araplar Dönemi*, 37. Teymür Bünyadov, *Cavanşir*, 6; Vüsale İslamova, “VII-X. Yüzyıllarda Azerbaycan ve Kafkasya’da İslamiyet”, 16. Şemşek, “Araplar Döneminde Azerbaycan’ın Siyasi Durumu Üzerine Bazı İncelemeler (Yerel Kaynaklara Göre)”, 76; Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, 24.

³¹⁷ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 223-224; İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 158.

³¹⁸ Erkoçoğlu, *Emevi Devleti’nin Dönüm Noktası Abdülmelik Bin Mervân*, 315; İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 158; Abdulhalik Bakır, Feridun Şenol, “Azerbaycan’ın Gözbebeği Bakü Şehrine Genel Bir Bakış (Eski Çağlardan Orta Çağ’ın Sonuna Kadar)”, *Genel Türk Tarihi Araştırma Dergisi*, 2/3, (2020), 94; Duman, “Azerbaycan’a Yönelik İlk İslâmî Fetihler”, 44-45; Abbas Qurbanov, “İslami Fəthlər Baxımından Azərbaycan”, 316; Gurbanov, “Abbâsîlər Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132–232/750–847)”, 49. Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi: (ən qədim dövrlərdən zəmanəmizə dək)*, 48.

³¹⁹ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 236-237.

ile görüşüp ortak bir şekilde Cavanşir'in kardeşi olan Varaz Tridat'ı uygun görerek hükümdarlığa geçirmişlerdir.³²⁰

Moisey Kalankatuklu (2019) eserinde Varaz Tridat'ın tahta çıkışını şu şekilde anlatır;

Katalikos ve ülkenin prenslerinin tümü bu seçimi acele yerine getirmeye can atıyorlardı. İşte bu arada bütün ileri gelenler türlü hayvan şekillerinden ibaret olan bayraklarını açtılar. Borazanlar çalındı ve Varaz Tridat'ı altın kalkana oturtup öve öve üç defa göğe kaldırdılar. Böyle büyük bir tantanayla yüksek hâkimiyetinin şerefini yani vatan hükümdarlığının tahtını ona verdiler; bu münasebetle aynı gün pek çok hediye ve bahşış dağıttılar.(s.245)³²¹

Hükümdar Cavanşir'in vefatından bir sene sonra ise Muâviye b. Ebû Süfyân vefat etmiş onun yerine ise oğlu Yezîd b. Muâviye (680-683)³²² geçmiştir. Yezîd, Varaz Tridat'ın hükümdarlığını tanımış olmakla birlikte babasının Alban/Ârranlılarla yapmış olduğu antlaşmayı tanımış ve müdahale etmemiştir.³²³ Varaz Tridat'ın hükümdar olması hususunda karşıt görüşlerde bulunan akrabaları dolayısıyla Albanların iç siyaseti bu yıllarda bozulmalara neden olmuş ve bunun sonucunda Müslüman Araplar, Hazarlar ve Bizanslılar bunu fırsat bilerek bu topraklara saldırmışlardır. Vergilerin artmasıyla birlikte ülke ekonomilerinde de bozulmalar gerçekleşmiştir.³²⁴ Varaz Tridat hükümdarlığının daha ilk yılında Hazarların ülkesine girmesiyle birlikte savaşlarla karşı karşıya kalmıştır. Hazar Hakanı, Cavanşir'in öldürülmesinin altında yatan sebebin Varaz Tridat olması bahanesi ile Alp İlitver ordusunu Büyük Kafkas eteklerinden indirip Uti vilayetine göndermiştir. Hazar ordusu bu topraklara gelirken güzergâhta bulunan köyleri talan edip çok sayıda esir ve ganimet elde etmiştir.³²⁵ Buradan Lpink

³²⁰ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX yüzyıl Eserlerde*, 129-130.

³²¹ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 245.

³²² Ünal Kılıç, "Yezîd I", *DİA*, 43, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013): 513.

³²³ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX yüzyıl Eserlerde*, 130; Alicanov, "İslâm'ın İlk Dönemlerinde Arrân", 89; İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 160.

³²⁴ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 246; Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX yüzyıl Eserlerde*, 136-139; Elçin Neciyev, "Arap –Hazar Savaşları ve Derbent", *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/1, (2021), 46; Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, 25.

³²⁵ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX yüzyıl Eserlerde*, 130; İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 160.

üzerine varıp burada birlikleri için ordugâh kurdurmuştur.³²⁶ Hükümdar başa çıkamayacağını anlayarak Albanya'nın katalikosu Yeliazar ve ülkenin ileri gelenleri ile toplanıp ülke gidişatı hakkında konuşmuşlardır.

Bu bilgi Kalankatuklu'nun (2019) eserine şu şekilde geçmektedir;

Acımasız Arabistan halkının üzerimize koyduğu vergiler bizi pek sıkıntıya sokuyor ve ağır vaziyete salıyor. Aynı zamanda Hunların³²⁷ her yıl ülkemize yaptığı akınlar da bizim için korkunç felakettir. Bundan ötürü ülkemiz iki taraflı düşman akınlarından talan olup güçten düşüyor. Ey benim akraba ve sevgililerim; gelin ülkemizin piskopos-larından birini seçip her iki hükümdarın yanına gönderelim. O, Allah'ın yardımıyla bizim sakinliğimiz için onların her ikisini barış ve dostluğa davet etsin; biz de onlara korku ve düşmanlıktan bakmayalım.(s.250)³²⁸

Varaz Tridat, Yelizar'ı Hazarlar ile antlaşmak üzere başkentlerine göndermiştir. Amacı kuvvetli ilişkiler kurmanın yanı sıra Cavanşir'in ölümü ile hiçbir bağlantısının olmadığını açıklamak olmuştur. Neticesinde Hazar hakani ile görüşme olumlu geçmiştir. Alp İlitver ise bu antlaşmaya bağlı olarak ordusunu toplayarak ülkesine geri gitmiştir.³²⁹ Hazarlar ile ittifak sağlayan Varaz Tridat rahat bir nefes alarak ülkesini iyi yönetme gayreti içerisine girmiştir. 23 Aralık 681 tarihinde Hazarlarla barışı güçlendirebilmek adına elçiler heyeti ve Alban kilisesinin piskoposu İsrail (İsrail) ile hediyeler göndererek ilişkileri güçlendirmiştir.

Yine Kalankatuklu (2019) bu bilgileri eserinde şu ifadelerle yer vermiştir;

Hunlar için hediyeler hazırladılar, onun ve uzak seferde ona eşlik edeceklerin erzağını temin ederek meheran ayının 18'inde yola çıkardılar. Firuz-Kubad şehrinden çıkıp 12. Gününde Lpink şehrine vardılar. Şehrin bütün ahalisi onları karşılamaya çıktı. İsrail'e piskopos olduğu için ve özellikle Allah'ın haçaçuran bayramının yaklaşması nedeniyle büyük saygı ve sevgi gösterdiler.(s.251)³³⁰

³²⁶ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX yüzyıl Eserlerde*, 130.

³²⁷ Kalankatlı bu bilgide Hazarları, Hunlar olarak eserinde yer vermiştir.

³²⁸ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 250.

³²⁹ Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, 74; T.M.Mehmedov, *Qafqaz Albaniyası İlk Orta Eserlerde*, 269; Şirinbəy Hacıəli, *Şimal - Qərbi Azərbaycan: İngiloylar*, 71.

³³⁰ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 251.

Hazarlar gönderilen hediyelerden hoşnut olmuşlardır. Kalankatuklu (2019) eserinde bu bilgiyi şu şekilde aktarmıştır;

İsrail'in geldiğini haber alan Hunların büyük beyi, onun önüne kutlamalarla, coşkuyla çıktı, onu büyük sevinçle kabul etti, ona piskoposluğuna layık lüzumlu hürmeti, saygıyı gösterdi. 40 günlük perhiz bayramının hoş günleri gelince, şehir halkı İsrail'i büyük sevinçle karşıladı. Ona çok büyük hürmet gösterdiler; Hunların düşünceli beyi ve onun saygıdeğer ileri gelenleri bu cihetten seçildiler. (s.252)³³¹

Hazarlar ayrıca Albanların dinlerinden etkilenecek Hristiyanlığı benimsemeye başlamışlardır. Kalankatuklu'nun eserinde (2019) İsrail'in Hazarları Hristiyanlık dinini benimsemeleri ve kabul etmeleri için İsrail'in konuşması da yer almaktadır;

Evlatlarım, Hristiyanlığa dönün ve Allah'a inanın ki, O, merhamet edip size varlık bağışlasın. Çünkü O, Rabb'imiz ve her şeyin Yaratıcısıdır. Şu andan itibaren murdar şeytandan geliyor ve insan ruhunu mahvediyor. Hiç kimse aynı anda iki ağaya hizmet edemez ve Yüce Allah'ın sofrasından tadan aynı zamanda şeytanın masasından yiyemez. İster bilerek ister bilmeyerek olsun, Allah yaptığımız günahlarınızı bağışlasın ve O, sizi idrak fırınına sokup adaletli cezaya mahkûm etsin. Bütün evreni Allah inancıyla nurlandıran, cahiliye bataklığına gömülmüş putatapar halkları karanlıktan çıkaran, onlara hakiki dinin nurunu getiren Yüce Allah, sizi de ıstık saçan merhametiyle aydınlığa çıkarır. [...](s.255)³³²

Hazarlar, İsrail'in sözlerinden etkilenecek Hristiyanlığı kabul ettikten sonra ülkelerinde Hristiyanlık simgelerinden olan haç işareti kutsal sayılmış ayrıca piskoposluk kurularak başına ise elçi görevini üstelenen Alban kilisesinin piskoposu İsrail (İsrail) geçmiştir.³³³ Elçilik heyeti aynı zamanda Müslüman Araplara ödenen vergileri de konuşmak üzere görüşmeler yapmıştır. Varaz Tridat böylece ülkesinde sakinliği sağlayarak Müslüman Araplara karşı da bağlılığını sürdürmüştür.³³⁴

³³¹ Kalankatlı, Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler, 252.

³³² Kalankatlı, Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler, 255.

³³³ Kalankatlı, Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler, 258-259; Ziya Bünyadov, Azerbaycan VII-IX yüzyıl Eserlerinde, 131.

³³⁴ İpek, İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750), 161.

685 yılı içerisinde Abdülmelik b. Mervân (685-705)³³⁵ halifelik makamına geçmiştir. Devleti yönetme yeteneği ve iç işlerinde göstermiş olduğu mücadele sayesinde İslam dünyasını tek bir bayrak altında toplamıştır.³³⁶ Abdülmelik'in halife olduğu yıllarda Bizanslılar daha önce kaybettikleri bölgeleri geri alma mücadelesine girmişlerdir. Müslümanların elinde bulunan Arrân/Albanya'da bu bölgelerin içerisinde yer almaktadır.³³⁷

Abdülmelik b.Mervân'ın tahta bulunduğu yıllarda, Alban Devleti hükümdarı Varaz Tridat'ın siyasi ilişkilerde bulunduğu Bizans İmparatorluğu, Hazarlara ve Müslüman Araplara ödemiş olduğu vergilerden dolayı iktisadi açıdan zor bir döneme girmiştir. Bizans İmparatoru II. Justinianus (685-695) kendi topraklarında çıkacak istilalara karşı 686-687 yılları itibariyle Ermeniyeye, İberya ve Alban Devleti'ni kuşatma altına alarak Bizans hâkimiyetine almayı hedeflemiş, idarelerini ise Aşot Bagratuni'ye bırakmıştır.³³⁸ II. Justinianus, 686 yılında Leontius'u emrinde bulunan orduyla birlikte Müslümanlara vergi ödemekte olan ülkelere ve özellikle Ermeniyeye'de egemenliğini yeniden kurmak üzere göndermiştir. Ermeniyeye'yi tabiiyeti altına alarak, İberya ve Albanya'yı da hâkimiyeti altına alarak vergiye bağlamıştır.³³⁹ Bu ülkelerin kendisine bağlı kalmasını talep ederek, tabi olan bu ülkelere de hediyeler bahşetmiştir. Alban toprakları hâkimiyeti dönemi itibariyle sürekli savaşa maruz kalmış siyasi ekonomi ve sosyal alanlarda vermiş olduğu mücadele bu ülkeyi yıpratmıştır. Bundan ötürü, Bizanslılar Varaz Tridat'a yardımcı birlikler tayin ederek ülkesine göndermiştir.³⁴⁰ Alban Devleti, Bizans İmparatorluğu ile 688 yılında, gelebilecek olası tehlikelere karşı antlaşma yapmışsa da Abdülmelik ve Bizans İmparatoru II. Justinianus da Arrân/Albanya bölgesinin iki devlet arasında paylaşılması ve Kafkasya'da yapılan savaşlardan elde edilen gelirler ortak bir şekilde pay edilme konusunda görüşerek hem

³³⁵ Hakkı Dursun Yıldız, Abdülmelik b. Mervân", *DİA*, 1, (İstanbul TDV Yayınları, 1988), 266.

³³⁶ Fatih Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik Bin Mervân*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 102; Âdem Apak, *Anahatlarıyla İslam Tarihi* (3), (İstanbul: Ensar, 2012), 130.

³³⁷ İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 162.

³³⁸ Taşçı, "Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)", 100; Ouelquejay, *Azerbaycanda İslamiyetin Durumu*, 1-2; İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 163.

³³⁹ Theophanes, *The Chronicle of Theophane Confessor*, (Oxford, Clarendon Press, 1997), 507; Marie Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, 214.

³⁴⁰ Duman, "Azerbaycan'a Yönelik İlk İslâmî Fetihler", 46-47; Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, 25.

fikir olmuşlardır.³⁴¹ Bu yıllar içerisinde Albanya/Ârran Müslüman Araplar, Hazarlar ve Bizanslılar arasında mücadelelerini sürdürerek, bu devletlerin arasında birkaç kez el değiştirmiştir.³⁴² 692 ve 693 yılları arasında Bizanslılar ile Emeviler arasında antlaşma bozulması ile aralarında sürececek olan mücadeleler tekrar başlamıştır. Bunun üzerine 693-694 yılları arasında Bizanslılar Ârran/Albanya'yı tekrar hâkimiyet altına almıştır.³⁴³ Varaz Tridat, Bizans Devleti'ne tâbi olmasıyla birlikte ödenecek olan vergiler de artmıştır. Ödenecek vergilerin düzenlenmesi ve azaltılması için II. Jüstinyan ile görüşebilmek üzere oğlu Vardan ve Hacıg ile birlikte Konstantinopolis'e gitmiştir. Ancak Konstantinopolis'e varıp Bizans İmparatoru ile görüşme yapan Varaz Tridat hakkında, Müslüman Araplar ile işbirliği yaptığı gerekçesiyle kendisi ve oğulları 699 yılından 704 yılına kadar esir tutulmuştur.³⁴⁴

Abdûlmelik b. Mervân devletinin iç siyasetini sağlayarak Bizans'a karşı tekrar savaş hazırlığı yapmıştır. Ârran/Albanya'ya Muhammed İbn. Mervân'ı tayin ederek burada yaşanan siyasi karışıklığı kontrol altına tutup tekrar İslam hâkimiyetine almıştır.³⁴⁵ Alban Devleti'nde Varaz Tridat'ın esir tutulduğu bu yıllar içerisinde ülke içerisinde Diofizitlik ve Monofizitlik tartışmaları baş göstermiştir. Alban kilisesinin katalikosu Nerses Bakur, Diofizitlik ülke içerisinde benimsetmeye başlamış, Varaz Tridat'ın eşi Sparama ile görüşüp kendisini Albanya katalikosu ilan ederse Halkedon tarikatını tüm ülkeye ikna ettireceği konusunda uzlaşmıştır.³⁴⁶ Sparama'nın desteğini alan Nerses, Albanların dini lideri olarak tayin edilmiştir. Nerses'in faaliyetleri Kalankatuklu'nun eserinde (2019) şu şekilde geçmektedir;

Taraftarı olan melike [kraliçe] Sparama, Nerses'e yardım etti. Onun ve onun tarafını tutan ileri gelenlerin yardımıyla kiliselerin çoğunun secdegâhlarını yıktırdı. Kilisenin Halkedon kararlarına karşı olan keşişlerini takip edip ülkeden kovdurdu. Herkesten önce Hazarların ve Hunların çoğunu Hristiyanlığa döndüren Büyük Kolmank'ın mucizeler gösteren piskoposu

³⁴¹ Hanoğlu Hacıyev, "Bir Emevi Vâlisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdûlmelik B. Mervân", *İstem*, 8/15, (2010); 111-112; Duman, "Azerbaycan'a Yönelik İlk İslâmî Fetihler", 46; İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 164.

³⁴² İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 163; Balayev, *Azerbaycan Tarihi*, 125.

³⁴³ İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, 165.

³⁴⁴ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 297-298; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX yüzyıl Eserlerinde*, 134.

³⁴⁵ Balayev, *Azerbaycan Tarihi*, 125-126.

³⁴⁶ Marie Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, 241.

İsrail'i ve onunla birlikte Girdiman'ın piskoposu Yeliazar'ı kovdurdu. Lakin bazı piskoposlar aleyhindeydi. Bunların arasında Gebele'nin piskoposu Yovhannes, Amaras'ın piskoposu Sahak, Hoş'un piskoposu Simeon, ileri gelenleriyle Albanya'nın büyük prensi Şero vardı. Hepis keşişlerin çoğunluğuyla kilise konsilini toplayıp Nerses'i ve onun küfür saçan yoldaşlarını lanetlediler.(s.282)³⁴⁷

Nerses dini fikirlerini ülkeye yayabilmek için Alban Devleti'nin desteğini alması gerekmektedir. Varaz Tridat ülkesine döndüğünde onun fikirlerini kabul etmiştir. Varaz Tridat'ın ölümünden sonra yerine Şero geçmiştir. Varaz'ın nasıl öldüğüne dair bilgi bulunmamaktadır. Albanya içerisinde Nerses Bakur'un fikirlerine karşıt olan Alban piskoposları ve Şero toplantı yaparak Ermeni dini lideri İlya'ya mektup yazarak, Nerses'in yaymaya çalıştığı dini görüşün İsa'ya inananları bölmeye çalıştığını ve yardım istediklerini dile getirmişlerdir. Kalankatuklu (2019) eserinde Alban kilise konsilinin Ermeni katolikosu İlya'ya yazmış olduğu mektuba şu şekilde yer vermiştir;

Ermeni katolikosu İlya'ya, Albanya'nın kilise konsilinden saygılar! Atalarımız sizin atalarınızla birlikte ruhlarının kurtuluşu hakkında düşünerek aynı makama bağlıydılar. Bizim ülkemiz son vakitlere dek bütün kâinatı viran eden murdar Halkedon küfründen ıraktı. Yüce Allah'ın sabrından dolayı bu küfür her tarafa yayıldı. Şimdi bizim her daim iyi niyetli keşiş saydığımız Nerses, canavara döndü, İsa'nın şuurlu dindarlarını parçalamaya başladı. Bundan dolayı sen, zat-ı mukaddese haber gönderiyoruz; buyur gel ve bizim yaramızı sağalt. Allah'ın adıyla selamette kal!(s.283)³⁴⁸

İlya ise bu mektubu lehine kullanarak bu yıllar içerisinde iyi ilişkiler kurduğu Halife Abdülmelik'e mektup göndererek onlara bağlılıklarını ve aynı dine bağlı olduğunu belirttikten sonra, Alban Katalikosu Nerses'in Bizanslılar ile yakınlık kurarak antlaşma düzenlediklerini, Albanya'da düzenlenen dini ayin törenlerinde Bizans İmparatoruna dualar edildiğini ve Bizanslılar ile birlik olma çağrısının olduğunu dile getirmiştir.

İlyanın mektubunu (2019) Kalankatuklu şu şekilde yer verilmiştir;

---

³⁴⁷ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 282.

³⁴⁸ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 283. Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX yüzyıl Eserlerde*, 135.

Dünya fatihi emirül mü'minîn Abdullah Abdülmelik'e; Ermeni katolikosu İlya'dan! Hakim-i mutlak Allah'ın hükmüyle bizim ülke itaatkârlıkla sizin hakimiyetinize tabidir. Biz ve Albanlar tekçi [monofizit] İsa dinine itikat ediyoruz. Berde makamında oturan şimdiki Albanya katolikosu, Bizans imparatoruyla anlaşmaya varıp ibadetlerinde onun adını anıyor ve ülkesindeki herkesi, dinsel itikatta kendisine katılmaya mecbur ediyor. Şimdi bu durum size malum olsun ve bu sorunu dikkatinizin haricinde bırakmayınız. Çünkü onun bu kötü işinde ileri gelenlerden kadın bir fikirdaşı da vardır. Büyük hükümdar! Siz hükmünüzle emir buyurun ki onlar Allah'a karşı işledikleri günahlardan ötürü müstehak oldukları cezaya uğrasınlar.(s.283)³⁴⁹

Abdülmelik b. Mervân ise eserde (2019) yanıt olarak şu cümleleri kullanmıştır;

Ey Allah hizmetçisi Ermenilerin katolikosu İlya! Samimi mektubunu okudum ve sadık nökerimi [memurumu] büyük bir orduyla birlikte senin yanına gönderiyorum. Bizim hükümdarlığımıza karşı isyan eden Albanlar arasında sizin dininize uygun değişiklik yapılmasını emrettik. Nökerimiz bizim hükmümüzü Berde'de senin gözünün önünde uygulayacaktır. O, Nerses'i ve kötü işinde onunla hemfikir olan kadını zincirleyip sarayıma getirecek ve onlar öyle yargılanacaktır ki, bütün isyancılara örnek olacaktır.(s.284)³⁵⁰

Abdülmelik b. Mervân, İlya'ya destek birlik göndererek cevap vermiştir. Alban/Ârranlılara ise inançlarını değiştirmeleri yönünde emredilmiştir. Nerses ve Sparama'nın ise cezalandırması sağlanacaktır. İlya buna istinaden Berde şehrine gelip Nerses'i yanına getirtmek üzere emir vermiştir. Cezalandırılacağını anlayan Nerses kaçmak istemiş fakat bu mümkün olmamıştır. Varaz Tridat'ın Konstantinopolis'te bulunması nedeniyle Albanya'nın başında bulunan Şero'nun yardımcıları onu bularak İlya'nın yanına getirtmiştir. Nerses ve Sparama tüm herkesin gözü önünde ayakları bağlanarak Şam'a gönderilirken yolda aç kaldıkları için Nerses ölmüştür. Albanya'da onun ölümünün ardından tüm ona dair olan kitaplar sandıklarla Terter Nehri'ne atılarak yok edilmeye çalışılmıştır. Onun ölümünün ardından Albanların dini lideri Simeon olmuştur. Varaz Grigor ise 704 yılında Albanya'ya geri dönmüş fakat Alban kilisesini ve Alban Devleti'nin içinde bulunduğu durumu toparlamamış bir süre sonrasında vefat etmiştir. Hristiyanlık dininin inanç sistemindeki ayrılıklar, ibadetlerin, törenlerin,

³⁴⁹ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 283.

³⁵⁰ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 284.

kitapların Ermenileştirilmesi neticesinde Alban etnik kimliklerinin yok olmasına neden olmuştur.³⁵¹

Bu yıllarda Müslüman Araplarında bölgeye hâkim olma ve fethettikleri yerlere İslamiyeti yayma çabaları da hız kazanmıştır. 705 yılında artık Alban topraklarına da hâkim olarak Albanya'nın hükümdarı olan Şero'yu da Suriye'ye göndermişlerdir. VIII. yüzyıla kadar mücadele edilen bu topraklar böylece Müslüman Arapların idaresi altında kalmış ve onların bu topraklar üzerindeki hâkimiyeti tamamlanmıştır. Alban Devleti M.Ö. I. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar bu topraklarda hâkimiyeti artık son bulmuştur.³⁵²

2.18. Alban Devleti'nde Sosyal, Kültürel ve İktisadi Faaliyetler

Albanların tarihi hakkında en kapsamlı bilgi veren Moisey Kalankatuklu *Alban Tarihi* adlı eserinde Hz. Âdem(a.s.)'den başlayarak Hz. Nuh (a.s.)'a kadar yaşamış olan peygamberlerin hayatlarını ele almış olup, Hz. Nuh'un oğlu olan Yâfes'in³⁵³ soyundan bahsederek Alban halkının etnik kökenini Yâfes'in nesline dayandırmaktadır. Yâfes'in oğullarının isimlerini belirttikten sonra bu bölgede on beş halkın yaşadığını ve bunlardan üçünün ise yaşadıkları coğrafyadan ayrılıp putlara tapan insanların bulunduğu bölgelere gittiklerini bildirmiştir. Ketariler neslinin Yâfes'in oğullarından olduğu bilgisini vererek Albanların da bu nesilden geldiğini belirtmiştir.³⁵⁴

Albanya oldukça zengin bir tabiata sahip olup, bu ülkenin içerisinde Kūr Nehri'nin geçip Hazar Denizi'ne ulaştığını ve bunun sonucunda ise topraklarının iyi hasat verdiği, bu topraklarda buğday, üzüm, pamuk ve zeytin yetiştirilebilirliği bilinmektedir. Ayrıca bu bölgede tuz da çıkarılarak dönemin ekonomisine olumlu katkı sağlanmıştır. Albanya'nın bulunduğu coğrafyanın dağlık bir bölge olması nedeniyle

³⁵¹ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 282-286; Vilius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1963), 176-177; Özdaşlı, "Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul etmiş "İlk Devlet" Oldukları Miti Üzerine Araştırma", 561.

³⁵² Duman, "Azerbaycan'a Yönelik İlk İslâmi Fetihler", 47-48; Şahin Aliyev, *Heyder Aliyev ve Azərbaycan Tarihi*, 31; Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, 25-26; Şirinbəy Hacıəli, *Şimal - Qərbi Azərbaycan: İngiloylar*, 73; Efendiyev, "Kafkasya'da Hristiyanlığın Tarihsel Gelişimi: Alban- Udi Kilisesi Örneği", 85-86.

³⁵³ Ömer Faruk Harman, "Yâfes", *DİA*, 43, (İstanbul, TDV Yayınları, 2013): 174.

³⁵⁴ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 37; Z.M. Bünyadov-Y.B.Yusifov, *Azerbaycan Tarihi (En kadim devirden XX. yüzylın Başlangıcına Kadar)* 152-153. Oder Kutluer, "Kafkas Albanlarının Kimliği", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/2, (2021): 50. Cahit Külekçi, "Ermeni Kaynaklarında Siyer Anlatıları-Moses Dasxurants'ın Tarihi Örneği", *Akademik Siyer Dergisi*, 1/1, (2020): 148. Ergin Ayan, "Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 1/2, (2010): 27.

hayvan yetiştiriciliğine uygundur. Buna ek olarak bu dağlarda madenlerin çıkarılması geçimlerini kolaylaştırma adına fayda sağlamıştır. Dönemin Antikçağ müellifleri Albanya ülkesinin topraklarının verimliliği neticesinde topraklara ekilen ürünlerin ikinci kez sulamaya dahi gerek kalmadan tekrar ürün verdiğini, tarlalarının ağaçtan yapılan sabanlarla sürüldüğünü ve bölgede Kür Nehri'nin varlığı sebebiyle ürünlere sulamanın kolaylıkla yapıldığı bilgisini vermişlerdir. Alban topraklarının sürekli sulanmasıyla birlikte hep yeşil bir görüntüye sahip olduğunu bilinmektedir. Albanya'nın içerisinde Kür Nehri'nin geçmesi onların balıkçılık faaliyetlerini de geliştirmiş, balık avlamayı sadece yemek olarak düşünmeyerek, balığın içini pişirip ondan yapışkan bir ürün üretme konusunda çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Zengin bir üretim merkezi haline gelen Albanya'da petrolde çıkarılmış, dağlarından altın, gümüş ve bakır çıkartılıp işlenilerek zanaatkarlıkla uğraşmışlardır. Dönemin arkeolojik kazı bulgularında metal eşyalar, silah gibi aletler çıkarılması metalin işlenip kullanıldığının en büyük göstergesi olmuştur. Bu dönemde ayrıca seramik ve tekstil alanında da ilerlemeler kaydedilmiştir.³⁵⁵ Dokumacılık alanında da gelişmiş olmakla birlikte burada keten, yün kumaşlar ve halılar ortaya çıkmıştır. Ziraat ve ticaret alanında büyük başarılar elde eden Albanlar sanatla da ilgilenmişlerdir.³⁵⁶

Albanlar'ın idare yapısını incelediğimizde onların bir hükümdar tarafından yönetildiğini görmekteyiz. Babadan oğula geçen bir veraset sistemi uygulanmıştır. Sâsânilerin Alban topraklarına hâkim olması neticesiyle kendi atadıkları valiler tarafından bir müddet yönetildiği de bilinmektedir. Toplumu dört gruba ayrılmış olmakla birlikte bu grupları hükümdar, din yetkilileri, toprakla uğraşanlar, ordu birlikleri ve son olarak ziraatla uğraşan işçiler oluşturur. Albanya da toprağa sahip olma şekli dastakert ve hostak adı verilen iki gruptan meydana gelmiştir. Dastakert; miras

---

³⁵⁵Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 39-40; Movses Dasxuranci, *The History of Caucasian Albanians*, 4; Gül Öztürk Baltacıoğlu, “Şehir Açısından Bakü (Azerbaycan), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırma Enstitüsü, 2019), 20. Sara Aşurbeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, (Bakı: Avrasiya Press, 2006), 64. Mahmud İsmailov, *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, 52-53. İpek, *Azerbaycan Tarihine Giriş*, 23. Bala, *Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya*, 11. Fahrettin Kırzioğlu, *Albanlar Tarihi Üzerine (M.Ö. IV-M.S. X Yüzyıllar)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), 30. Aygül Xelilova, “Şeki'nin Qadim Dövr Qadın Zinet Eşyaları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8/3, (2021); 1010. Terane Rüstemova, “Arap Kaynaklarında Azerbaycan Petrolü Hakkında Bilgiler”, editör Semiha Nurdan, Muhammed Özle, (Ankara: TTK, 2018), 528.

³⁵⁶ Rahib Ekberov, Sadıq Selimov, *Azerbaycan'ın Dövlət Ve Hüquq Tarixi*, (Bakı: Qanun, 2003), 31. Mira Mehmedova, “Azerbaycan'da Halıcılık Sanatının Gelişimi”, *Arş Dergisi*, S.4, (1998), 78.

kalan topraklar anlamına gelir, hostak ise; devlet tarafından kişilere hizmet karşılığında verilen topraklardır.³⁵⁷

Alban Devleti'nde hükümdar yöneticilik vasfının yanında ordu komutanlığı da yapmaktadır. Hükümdarın eşi ise baş hanım tabiriyle anılıp hükümdarın bulunduğu her yerlerde eşlik etmiştir.³⁵⁸

Hukuk sistemine bakıldığında, Albanya da uygulanan cezai işlemler genellikle Hristiyanlığa karşı çıkanlara uygulanmış olup bunun dışında farklı türde verilen cezalara dair dönemin birinci el kaynaklarında bilgiler rastlanılmamaktadır. Dindar vasfı ile tanınan hükümdar Vaçagan'ın Albanya'nın hükümdarı olur olmaz Allah'a karşı gelenlere ciddi yaptırımlar ve para cezaları uygulaması bunun en güzel örneği olmuştur. Cezaların yetersiz kalması durumunda kişiye ağır eziyetler yaşatıldığı ve bunun sonucunda kişinin sakat kalmasına kadar işkenceler yapılmıştır. Yine Vaçagan'ın döneminde parmak kesenler olarak tanınan bir grup ortaya çıkmıştır. Hükümdar bu durum karşısında bu grubun burunlarının deliklerine ve göz bebeklerine yakıcı sirke ve tuz basarak cezalandırılmışlardır. Ayrıca el ve ayakların başparmaklarını direğe bağlayarak kişinin derisini canlı bir şekilde soyulması da cezai müeyyide olarak kullanılmıştır.³⁵⁹

Topraklarının bereketliliği ile bilinen Albanya pek çok kavminde dikkatini çekerek yurtları haline gelmiştir. Nüfusunun sayısının çokluğunu, ordularında bulunan birliklerin sayıları neticesinde de tahmin etmek mümkündür. Antikçağ müelliflerine göre; Alban ordusunda yer alan birliklerin sayısı M.Ö. I yüzyılın sonu, M.Ö. II. yüzyılın başlarında oldukça fazla olması neticesinde burada yaklaşık 500 bin kişinin yaşadığına dair tahminler yürütülmüştür.³⁶⁰ Coğrafi sınırları günümüz Azerbaycan topraklarının geniş bir bölümünü kapsamış olan Albanya, Strabon'un *Coğrafya* adlı eserinde vermiş olduğu bilgiye göre 26 kavme yurt olmuştur. Bu kavimlerin iletişim halinde olmalarının zorluklarını eserinde yer veren Strabon, her kavmin kendine ait bir dilinin olduğu ancak Alban topraklarında Türk kökenli kavimlerin ağırlıklı olmasından dolayı

³⁵⁷ Efendiyev, "Kafkasya'da Hristiyanlığın Tarihsel Gelişimi: Alban-Udi Kilisesi, 22-23. Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 105. Ziya Valişov, "Bir İslâm Şehri Bakü (Kuruluşundan XVI. Y.Y. Başına Kadar", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 37.

³⁵⁸ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 104-105.

³⁵⁹ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 97-104.

³⁶⁰ Bekirova, "Antik Kafkas Coğrafyasında Alban Devleti", 65.

Türkçe konuşulduğundan bahsetmiştir.³⁶¹ Albanların kökeni, bu kavimlerin içerisinde en çok nüfusa ulaşan ve sonrasında kavimlerin bir arada olmasını sağlayan Sak Türklerine dayandırılmıştır. Toprakları içerisinde isminin en çok yer aldığı Kaspiler, Albanya'nın güney doğusunda yaşamışlardır.³⁶² Bir diğer kavimlerden önemlisi olarak tarihe geçen Utiler, Alban Devleti'nin en eski kavimlerindenidir. Uti'lerin yaşadığı toprakların Hazar Denizi'ne yakın Aras Nehri etrafında aynı zamanda Midiya olduğu düşünülmektedir. Sonraki yıllarda Albanya'ya kadar ilerleyerek burada var olup Utiler burayı kışlık olarak kullanmışlardır. Alban tarihçisi Moisey Kalankatuklu Utileri Albanların ilk sülalesi olan Aran nesline dayandırmıştır. Bu kadim topraklarda yaşayan eski kavimlerden biri de Gargarlar'dır. Kalankatuklu bu kavmin neslini de Aran sülalesine dayandırmaktadır. Alban kavimleri içerisinde önemli bir yere sahip olup Alban alfabesinin hazırlanma aşamasında yardımcı rol oynamışlardır. Sakasenler'in ise kökeni İskit Saka Türklerine dayanmaktadır. Sakasenlerin ismi ilk olarak Büyük İskender'in Ahemeniş hükümdarı III. Darius ile yaptığı Gaugamela Savaşı olarak bilinen bu savaşta geçmektedir. Sakasenler İskender'e karşı mücadele de bulunan ordunun yanında yer almışlardır. Yine Alban kavimleri içerisinde bilgi sahibi olduğumuz Geller, Albanya'nın batı topraklarında yaşamışlardır. Son olarak hakkında bilgi edindiğimiz Lupenler ise, Albanya'nın kuzeybatı topraklarını yurt tutmuş ve Lpinya vilayeti onların ismi ile kaynaklarda yerini almıştır.³⁶³

Toprakları içerisinde bulunan tüm kavimlerin isimlerini verecek olursak Albanlar, Saklar, Mük, Udinler, Gargarlar, Utiler, Udlar, Aynianlar, Anarikalar, Parrasiler, Kaspiler, Gardmanlar, Sovdeler, Mard, Amard, Herler, Geller, Leqle, Çilbler ve Lpinler bulunmakla birlikte, kavimleri tek bir devlet altında birleştiren Alban kavmi olduğu için devletin ismi bu şekilde tarih kaynaklarında yer almıştır.³⁶⁴ Alban Devleti'nin kurulmasıyla birlikte aynı coğrafi bölge içerisinde yer alan bu kavimlerin kültürel kaynaşmaları ve milli birliklerini kurmaları, Hristiyanlığın kavimler arasında

---

³⁶¹ Özdaşlı, "Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul Etmiş "İlk Devlet" Oldukları Miti Üzerine Araştırma", 558. Refik Turan, "Sovyet Döneminde Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Azerbaycan Halkının Etnik Kökenine ve Diline Yaklaşım (1960-1990)", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 24/3, (2020); 568. Kutluer, "Kafkas Albanlarının Kimliği", 38.

³⁶² Efendiye, "Kafkasya'da Hristiyanlığın Tarihsel Gelişimi: Alban- Udi Kilisesi Örneği", 15.

³⁶³ Bekirova, "Antik Kafkas Coğrafyasında Alban Devleti", 65-69. Z.M.Bünyadov-Y.B.Yusifov, *Azerbaycan Tarihi (En kadim devirden XX. yüzyılın Başlangıcına Kadar)*, 154-155. İpek, *Azerbaycan Tarihine*, 28.İsmailov, *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, 48-49.

³⁶⁴ Efendiye, "Azerbaycan'da Alban Kilisesi (Tarihi, Siyasi ve Dini Durum)", 11-12.

yayılması sayesinde ortak inanç ve dil ve kültürün oluşmasına da katkıda bulunmuştur.³⁶⁵

Albanya'da yaşayan kavimlerin dilleri hakkında bilgi veren ilk kişi Strabon'dur. Burada yaşayan milletlerin büyük çoğunluğu Türk kökenli kavimlerden oluşmaktadır. Dağıstan'a yakın bölgeler ise Kafkas-İber dilli etnik toplumlardan oluşmuştur. Strabon'un aktarmış olduğu 26 dil anlayışı Albanya dilinin şive ve lehçelerini karşılamıştır. Albanya'da genellikle birbirinin benzeri olan Türk dilli şiveler varlığını koruyarak zamanla Alban Türk dilinin oluşmasına zemin oluşturmıştır. Moisey Kalankatuklu da eserinde alfabesi olan milletler arasında Albanların da yer aldığı bilgisine yer vererek, Alban halkı için Arsvagen'in döneminde özel olarak oluşturulan alfabenin Gargar dilinden esinlenerek biçimlendirildiğini ve bu dilin telaffuzu zor seslerden meydana geldiğini belirtmiştir.³⁶⁶

Alban alfabesinin sayısı hakkında farklı görüşler ortaya çıkmış ve bu harflerin 32 veya 52 harften oluştuğu tartışılan bir konudur. Alfabenin farklı sayılara tekabül etmesindeki sebebinin altında Gürcü ve Ermeni alfabelerinin birleşmesiyle düzenlenmiş olması tartışmalarının esas sebebidir.³⁶⁷ Hristiyanlığın etkin gücünün zayıflamasıyla birlikte İslam dininin bu topraklarda yayılması neticesinde Alban toplumu İslam dinini kabul ederek bu alfabeyi de ortadan kaldırmışlardır.³⁶⁸ Bugünkü Azerbaycan Türkçesinin kelime hazinesinin gelişmesinde Alban dilinin önemli bir katkısı bulunmakla birlikte şuan ki Azerbaycan Türkçesi'nde Gürcü kelimelerin bulunması bu kelimelerin Alban dilinden geçmiş olma olasılığından kaynaklıdır.³⁶⁹

³⁶⁵ Refik Turan, "Sovyet Döneminde Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Azerbaycan Halkının Etnik Kökenine ve Diline Yaklaşım (1960-1990)", 569.

³⁶⁶ Mehmetov, *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, 128; Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 69; Attar, "Ermeni Kimliğinin Anatomisi", 302; Tuncay, *Qafqaz Albanlarının Dili və Ədəbiyyat*, 8; Kutluer, "Kafkas Albanlarının Kimliği", 38; Taghi Salahshour "Hasankohal, Ermeni Alfabeli Kıpçakça Töre Bitiğinde Yabancı Unsurlar", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 13.

³⁶⁷ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX yüzyıl Eserlerde*, 72; Azerbaycan Kitabxana Ensiklopedisi, (Bakı: Azerbaycan Respublikasının Medeniyyət ve Turizm Nazirliyi, 2015), 20-21.

³⁶⁸ Efendiyev, "Azerbaycan'da Alban Kilisesi (Tarihi, Siyasi ve Dini Durum)", 15; Efendiyev, "Kafkasya'da Hristiyanlığın Tarihsel Gelişimi: Alban- Udi Kilisesi Örneği", 24-25; Arzu Mehmedova, "Erken Ortaçağ'da Güney Kafkasya'nın Türk Toplumu veya Güney Kafkasya'nın Erken Ortaçağ Tarihine Yeni Bir Bakış", 111.

³⁶⁹ Sergi Cikia, "Gürcüce ve Azericenin Etkileşimi üzerine", *Karadeniz Araştırmaları*, XVII/67, (2020); 836-840.

2.18.1.Alban Devleti'nin Dini Politikası

Albanlar yaşamış oldukları dönemler neticesinde inançlarında da değişiklikler yaşayarak farklı dinlere inanmış bir millet olmuştur. Albanlar'ın Hristiyanlık dinine geçmeden önce Ay'a, Güneş'e, yıldızlara ve varlıklarını tanımayıp tedirgin oldukları cisimlere taptıklarına yer vermiştir. Ayrıca taştan heykeller yapıp onlara kurban kestikleri bilinir. Ağaçları yüce varlık olan Tanrı gibi ilahlaştırarak kurban kesip, kurbanın başını ve derisini ağaç dallarına asmışlardır. Tanrıdan bu kurbanlarına istinaden mutluluk ve huzurlu bir yaşam dilemişlerdir.³⁷⁰

Sâsânilerin Albanya bölgesine hükmetmesiyle birlikte zamanla kendi dinleri olan Zerdüşiliği Alban ülkesine kabul ettirmeyi başarmışlardır. Bu dinin Albanya da resmi din haline getirilmesi II. Yezdigerd döneminde gerçekleşmiştir. Kilisenin yetkilerini kısıtlayarak Alban ülkesinden aldığı vergiyi iki katına çıkartarak zorunlu bir şekilde dini yayma çalışmalarına yön vermiş ayrıca kendilerinin seçtikleri hükümdarların ateşperest olması şartını da getirmiştir.³⁷¹

Alban Devleti'nde öncesinde yaygın olarak inanılan Putperestlik, Zerdüşilik, Ay, Güneş gibi varlıklara tapma inançlarının ardından devletin resmi dini olarak da kabul edilen Hristiyanlık yaygın olarak inanılmaya başlanmıştır. Hristiyanlığın tebliğ edilmesi için Aziz Yeliseus ve yanında üç öğrencisi Albanya'ya gelmiş, onlar Kiş'e varıp burada

³⁷⁰Yaqub Mahmudov, *Azerbaycanlılar (Enik-Siyasi Tarixə Umumi Baxış)*, (Bakı: Aspoliqrat, 2008), 7; Aygöl Xeliova, "Şeki'nin Qədim Dövr Qadın Zinet Eşyaları", *Akademik Tarih və Düşünce Dergisi*, 8/3, (2021); 1010; Rasim Efendi, "Kafkas Türklerinde El Sanatları", *Erdem*, 9/27, (1997); 993; Gıyaseddin Geybullayev, Vefa Rızayeva, "Eski Türklerde Umay Tanrıçası", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (İzmir: ITT, 1999), 217; Elşen Abdurrahmanov, "Kuzey-Batı Azerbaycan'ın İlk Ortaçağ Alban Mabetleri", VIII. Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı, Kültürel Mirası Koruma Sempozyumu Sanat Etkinlikleri, editör Osman Kunduracı-Ahmet Aytaş, (Konya: Selçuk Üniversitesi, 2015): 490; Nizami Efendiyev, "Kafkas Albanyası Devleti'nin Hristiyanlık Öncesi Dini İnançları", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.15, (2020); 358-359. Muammer Ulutürk, "Azerbaycan'da Zerdüşilik ve Abşeron- Surahanı Ateşgedesi", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.9, (2021); 47. Rüstəm Mürseloğlu "Edebiyat ve Sanata Yansıyan Azərbaycan Milli Şuurunda Etkili İzlenimler Bırakan Din Mevzuları", *Rumelide Journal of Language and Literature Studies*, S.17, (2019); 207. İbrahim Hasanov, "1990-2006 Yılları Arasında Azərbaycan'da Yayımlanan Dinle İlgili Kitapların Dinler Tarihi Açısından Tahlili", 12. Halil Altay Göde, "Zeyneoğlu Cihangirin Muhtasar Azərbaycan Tarihi Adlı Eserinin Çeviri ve İncelenmesi", 23. Cengiz Murselov, "Azerbaycan Dini İnançlarına Genel Bir Bakış", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/8, (2016); 50-51. Azerbaycan Tarixi, I, (Bakı: Elm, 2007); 290.

³⁷¹Nuriyeva, *Azerbaycan Tarixi: (ən qədim dövrlərdən zamanəmizə dək)*, 46. Z.M. Bünyadov-Y.B.Yusifov, *Azerbaycan Tarihi (En kadim devirdən XX. yüzylın Başlangıcına Kadar)*, 196; Efendiyev, "Azerbaycan da Alban Kilisesi (Tarihi, Siyasi ve Dini Durumu)", 37-44; Leyla Dos, "Azerbaycan Rus Ortodoks Kilisesi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 53; Murselov, "Azerbaycan Dini İnançlarına Genel Bir Bakış", 56.

toplumun ibadetlerini yerine getirebilmeleri için kilise inşa etmişlerdir. Kilisenin Albanya'da inşa edilmesiyle birlikte Hristiyanlık Albanya'da daha çok kitleye ulaşmıştır. Hristiyanlığın yayılması Yeliseus'un tebliği ile başlamış olup Urnayr'ın hükümdarlığı döneminde devletin resmi dini haline gelmesiyle birlikte büyük bir ivme kazanmıştır.³⁷² Urnayr Hristiyanlığı kabul etmesinin ardından vaftiz olup kırk gün boyunca oruç tutmuştur. Urnayr'ın hükümdarlığı döneminde hızla yayılan Hristiyanlık bir taraftan Sâsâni ordularının diğer taraftan Hun-Türk birliklerinin Albanya'ya baskınları nedeniyle duraksamış, Alban toplumu tekrar inandıkları eski inançlarına dönüş yaşamışlarsa da bu durum kısa sürmüştür. Alban Devleti içerisinde bu dinin yayılma sürecinde hükümdarların yanı sıra katolikosların emeği oldukça önemlidir. Onlar ibadetlerini kolaylıkla yerine getirebilmeleri için kiliseler, manastırlar ve dini mabetler yaptırmıştır.³⁷³

Hristiyanlığın yayılmasıyla alakalı olumlu gelişmelerinin yanı sıra, M.Ö. II. ve M.Ö. III. yüzyıllar arasında Hristiyanlık dinine dair inançlarda görüş ayrılıkları yaşanmış bundan dolayı da toplumda iki grup ortaya çıkarak aralarında mücadelelere sebebiyet vermiştir. İlk grup, İsa'ya kelim geldiği 30 yaşından sonra tanrı olarak ilahlaştığını, bunun öncesinde ise insan vasfına sahip olduğuna inanan görüş olarak bilinen Monofizitlik olduğu, diğer grup olan Diofizitlik ise İsa'nın doğuştan tanrı olduğu görüşünü savunmuştur.³⁷⁴ Düşünce ayrılığının ortak bir noktada buluşulması için Kadıköy'de 451 yılında düzenlenen konsilde Diofizitlik fikri desteklenmiştir. Bunun neticesinde Ermeniye Monofizitlik, Albanlar ve Gürcüler ise Diofizitliği kabul etmişlerdir. Albanlar Diofizitliği kabul etmesine rağmen toplumları içerisinde Monofizitliği kabul eden tebaaya da anlayış göstermeleri dikkat çekmiştir. 506 yılında Divin Meclisinde Alban Kilisesi mensupları Roma'dan ayrılarak Monofizitliği

---

³⁷²Efendiyev, "Azerbaycan da Alban Kilisesi (Tarihi, Siyasi ve Dini Durumu)", 50-55; Elşen Abdurrahmanov, Habil, Halilov. "Kuzeybatı Azerbaycan'da Dini-Arkeolojik Anıtlar ve Totemist İnançlar", *XX. Uluslararası Ortaçağ Ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, editör Ela Taş, Işık Yayla, Murat Alkan, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2017); 262. Georgi Keçaari, *Udilerde Enenevi, Yas Merasimleri*, (Bakı: Agah, 2004); 28.

³⁷³ Nizami Afandiyev, "Geçmişten Günümüze Azerbaycan Alban Udi Halkının Hristiyanlık Serüveni", 70-72; Kutluer, "Kafkas Albanlarının Kimliği", 53-54; Hakan Sezgin Erkan, Sina Kısacık, Damla Sevimli, *XV. Yüzyıldan XXI. Yüzyıla Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve Azerbaycan'ın Sosyal, Ekonomik, Kültürel Değişimi Türkiye'nin Komşuları*, C.1, (İstanbul: Kanes Yayınları, 2015), 53; Qəzənfər Rəcəbli, *Azerbaycan Tarixi Oçerklər*, (Bakı: Elm və Tehsil, 2013), 73-76.

³⁷⁴ Sedat Altunkanat, "Hristiyanlıkta Monofizit ve Diofizit Kristolojisinin Konsiller Açısından Değerlendirilmesi", *Kesit Akademi Dergisi*, 6/24, (2020); 391.

seçmiştir. 551 de ise Divinde alınan karar neticesinde Alban toplumu kendilerine kilise inşa etmiştir. Bizans ile çatışma halinde bulunan Sâsâniler, Kafkasya topraklarında Monofizit düşüncesinin yayılması konusunda her türlü mücadelelerde bulunmuşlardır. Bu süreçte diğer devletlerin güçlerindeki değişimler Alban kilisesine etki etmiştir.

VII. yüzyıl ile birlikte Alban topraklarında Müslüman Arapların faaliyetleri başlamıştır. Bu dönemde Albanların idarisi Emevi halifeliğine bağlanmıştır. Devletin dinine bakıldığında Monofizitlik ve Diofizitlik inancından hangisini benimsedikleri bilinmemektedir. Bu yüzyıllar içerisinde Albanya'ya Bizans'ın uygulamış olduğu baskılar artmış olmakla birlikte Alban hükümdarı Varaz Tridat Konstantinopolis'e gidip ödemiş oldukları vergiyi azaltmak ve devletin üzerindeki baskıların kalkması için hükümdar ile görüşme yapmak istemiştir. Fakat bu görüşme isteği neticesinde kendisi ve iki oğlu esir tutulmuştur. Bu sırada Alban katalikosu Nerses ve hükümdarın eşi Sparama, Diofizitliği yaymak için çaba sarf etmişlerdir. Ermeni Katalikosu İlya bu durumu Halife Abdülmelik'e bildirerek onların Arap idaresine ihanet ettiğini belirtmiş bunun sonucunda da Arap idaresi kiliseler arasındaki Monofizitlik düşüncesini benimseyen Sâsânilerin izinden gitmiştir. Halife Abdülmelik Nerses ve taraflarını cezalandırmak suretiyle Alban kilisenin idaresini Ermeni Katolikosluğu'na teslim etmiştir. Albanlara ait olan birçok kutsal kitap, metinler ve kiliselerin Ermeniler tarafından yakılıp yıkılmasına karşın Albanların onlara karşı koyamaması, tarih sahnesindeki varlıklarını kaybetmesine neden olmuştur.³⁷⁵

---

³⁷⁵Murselov, "Azerbaycan Dini İnançlarına Genel Bir Bakış", 59-61. Azerbaycan Tarixi, I, 351. Elshan Musayev, "Azerbaycan'da Hristiyanlık ve Çağdaş Hristiyan Akımları", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, 44-46. Rəcəbli, Azerbaycan Tarixi Oçerklər, 86-90; Mehmet Cog, "Ermeni- Gürcü Dini Münasebetlerine Dair Bazı Tespitler (V-XII Yüzyıl)", *Tarih Okulu Dergisi*, 8/XXIII, (2015); 125-127. Nizami Efendiyev, "Geçmişten Günümüze Azerbaycan Alban Udi Halkının Hristiyanlık Serüveni", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/22, (2019); 203-206. Efendiyev, "Azerbaycan da Alban Kilisesi (Tarihi, Siyasi ve Dini Durumu)", 57-58.

SONUÇ

Bugünkü Azerbaycan'ın kuzeyinde bulunan Alban topraklarında 26 kavim bulunmaktadır. Bu kavimlerin içerisinde Alban kavminin tüm halkları tek bir devlet altına toplaması ile birlikte Alban Devleti kurulmuştur. Alban halkları toparlanarak bir devlet kurmadan önce yardım birlikleri olarak adından söz edilmiştir. Albanların ilk dönemlerine ait kaynaklarda yeterli bilgi yer almamıştır. Bu bölgede hem halkların çokluğu hemde nedeni belli olmayan yangınların çıkması sonucu kitaplar, antlaşmalar gibi önemli belgeler yok olmuştur.

Alban Devleti, Aran, Arsak ve Mehraniler sülalelerinin soyundan gelen hükümdarlar tarafından yönetilmiştir. Aran sülalesinin temsilcisi olan Aran, devletin ilk hükümdarıdır. Hakkında detaylı olarak bilgi verilmeyen Aran'dan sonra yerine Arsak sülalesinin ilk temsilcisi Cesur olarak tanınan Vaçagan geçmiştir. 215-255 yılları arasında tahta kalarak Albanya'ya egemen olup tüm eyaletleri tek bir devlet altında toplamıştır. Vaçagan'ın hükümdarlığının ardından yerine I. Vaçe 255-262 yılları arasında tahta geçmiştir. I.Vaçe'nin hükümdar olduğu yıllarda, Sâsâniler devlet kurarak, Kafkasya topraklarında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu yıllarda Sâsâni Devleti ile Roma İmparatorluğu arasında savaşlar yaşanmıştır. Alban Devleti, Sâsâni egemenliğini 262 yılında kabul etmiştir.

313-371 yılları arasında Albanya hükümdarlık tahtına Urnayr geçmiştir. Urnayr hükümdar olmasının ardından, Sâsâni hükümdarı II. Şâpûr'un (309-379) kız kardeşi ile evlenerek iki devlet arasındaki bağları güçlendirmeye çalışmıştır. Urnayr'ın hükümdarlığı döneminde yaşanan en önemli hadise, Albanların ilk kez Hristiyanlık dinini benimseyerek, devletin resmi dini haline getirmeleridir. Kutsal saydıkları dinlerine her konuda bağlı kalmakla birlikte siyasi tarihlerinde de dinleri etkin rol oynamıştır. Hristiyanlığa dair bayramlarını kutlamaları ve perhiz olarak nitelendirdikleri oruçlarını tutmayı ihmal etmemişlerdir.

Urnayr'ın hükümdarlığının ardından Alban Devleti'nin tahtına Arsvagen geçmiştir. Arsvagen 430-440 yılları arasında hükümdarlık yapmış olup onun döneminde yine Sâsânilerle akrabalık bağları kurulmuştur. Arsvagen'in hükümdarlık yıllarında Albanların kendilerine alfabe hazırlatması son derece önemlidir. 440 yılında Arsvagen'den sonra yerine II. Vaçe geçmiştir.

Sâsâni tahtını ele aldıktan Fîrûz, Albanların hükümdarı olan II. Vaçe'nin kendisine tâbii olmasını istemiş fakat II. Vaçe bu isteği kabul etmemiştir. Yezdigerd döneminde ateşperestliği gönülsüz kabul eden Vaçe, kendi resmi dini olan Hristiyanlığa dönmüştür. Fîrûz, Alban hükümdarının kızını ve kendisinin de kız kardeşi olan Vaçe'nin karısını kendi ülkesine göndermesini talep etmiştir. Vaçe, mecusiliğe inanan karısını ve kızını, Fîrûz'un yanına göndererek hükümdarlıktan da vazgeçmiştir. Hristiyanlık dinine bağlılığı sebebiyle yönetimden ayrılmayı dahi göze almıştır.

III. Vaçagan'a kadar geçen 30 sene süresince Albanya'nın yönetiminde kimse bulunmamıştır. II. Vaçe'den sonra yerine dindarlığı ile tanınan III. Vaçagan geçmiştir. Bu dönemde devletin dininde bazı düzenlemeler yapılarak kilise kanunları çıkarılmıştır. Vaçagan Albanya'ya hükümdar olduktan sonra, Hristiyanlık dinini yaymak üzere okullar açıp öğrencilerle belirli günlerde buluşarak dersler yapmıştır. Vaçagan döneminde Hristiyanlık dinine karşı gelenlere de ciddi cezalar verilmiştir. III. Vaçagan döneminden sonra Arsak sülalesinin devlet yönetiminde etkisi kalmamış, Mehraniler sülalesi soyundan gelen hükümdarlar tarafından yönetilmeye başlanmıştır.

Albanya'nın stratejik konumu ve elverişli topraklarının olmasından dolayı Bizans ve Sâsânilerin dışında Hazarlarda bu topraklara sahip olmak istemişlerdir. Hazarlar 627 yılında Albanya üzerine akınlar düzenlemiştir. Albanlar Hazarlarla mücadele ederken Müslüman Araplarda bu toprakları fethetmek üzere harekete geçmişlerdir. Albanlar Hazarlarla sürekli mücadele halinde olmasına karşın, Hazar kaynaklarında Albanlar'ın yer almaması dikkat çekmektedir.

Albanya'da Arsaklılar sülalesinin ardından Mehraniler sülalesi devlet yönetiminde etkin rol oynamıştır. Mehraniler'in ilk hükümdarı Merh, Sâsâni hükümdarı Hüsrev'in akrabasıdır. Hüsrev onu Alban topraklarına hükümdar olarak tayin etmiştir. Mehr'in hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte ondan sonra Alban tahtına Varaz Grigor geçmiştir. Varaz Grigor döneminde Sâsânilerle iyi ilişkiler kurabilmek için, III. Yezdigerd'in huzuruna oğlu Cavanşir'i göndermiştir. Cavanşir III. Yezdigerd tarafından saygıyla karşılanarak Alban tahtına ve orduların başına geçirilmiştir. Kurulmuş olan iyi ilişkiler, Sâsânilerin zayıfladığı gerekçesiyle Cavanşir'in onlara artık tabi olmak istemediğini duyurmasıyla bozulmuştur. Bu durum Sâsânilerin ileri gelenleri tarafından kendilerine karşı isyan olarak algılanmıştır.

Sâsâniler kendilerini güvence altına almak ve Cavanşir'e karşı Alban topraklarına orduları ile birlikte harekete geçmişlerdir. Aralarında yaşanan muharebe sonucu Sâsânilerin orduları bozguna uğratılmıştır. Sâsâniler savaşlarda iyi bir netice alamamalarından dolayı Albanya topraklarından şimdilik çekildilerse de yine de bu topraklara hâkim olma fikirleri hiç bitmemiştir.

Albanlar üzerinde bu dönemde hem Sâsâni, Hazar, Bizans ve Müslüman Arapların etkileri artmış, dört taraftan mücadele halinde olan Cavanşir dış siyasetinde akıllıca yürüttüğü politikalar neticesinde önce Müslüman Araplarla barış imzalamak durumunda kalmıştır. Aynı zamanda Hazarlarında bu topraklara seferleri tekrar başlamasıyla birlikte Cavanşir, Hazarların ülkesine de elçi gönderip vergi ödemek karşılığında toparlanma gayreti içerisine girmiştir. Hazarlara göndermiş olduğu elçi görevindeki piskopos İsrail, hem bu ülke de barış konuşmaları yapıp hemde Hazarlara Hristiyanlığı benimsetmek üzere tebliğler yapmıştır. Hazarlarla ile sürekli mücadele halinde olan Albanlar, dinlerini bu ülke üzerinde hâkim kılarak aralarındaki barışı sürdürmüşlerdir. Fakat bu bilgiler Hazarların eserlerinde yer almaması hem kendi tarihleri hem de Alban tarihi açısından önemli bir eksikliklerdir.

Alban hükümdarı Cavanşir'in ölümünün ardından tahta kimin geçeceği konusunda fikir ayrılıklarının yaşanması ülkenin iç siyasetinde karışıklığa neden olmuştur. Bunu fırsat bilen Müslüman Araplar, Hazarlar ve Bizanslılar barış antlaşmalarını yok sayarak bu topraklara tekrar saldırmışlardır. Bu dönemde Albanların bu devletlere ödediği vergilerin artmasıyla birlikte ekonomide de bir takım bozulmalar gerçekleşmiştir. Artan vergilerin azalması hususunda Bizans İmparatorluğu ile görüşmeye giden Varaz Tridat 704 yılına kadar burada esir kalmıştır. Tridat Albanya'ya döndüğü yıllar içerisinde, Monofizitlik ve Diofizitlik olan Hristiyan dini görüşleri de devlet içerisinde fikir ayrılıklarına sebep olmuştur. Albanya da meydana gelen bu iç karışıklar nedeniyle bir daha toparlanamamıştır. Bu yıllar içerisinde Müslüman Araplarında bu bölgeyi ele alma mücadelesi hız kazanmıştır. 705 yılında ise M.Ö. I. yüzyıldan, VIII. yüzyıla kadar varlığını sürdüren Alban Devleti hilafet topraklarına dönüşerek tarih sahnesinden silinmiştir.

Albanların tarihte bu kadar önemli rol oynaması, özellikle Hristiyanlığı Kafkas topraklarında kabul edip devletin resmi dini haline getirilmesi açısından önemli bir

konudur. Ancak buna rağmen araştırmalar yetersiz kalmış, komşu devletlerle sürdürmüş olduğu siyasi, sosyal ve kültürel ilişkiler dönemin müellifleri tarafından yeteri kadar ele alınmamıştır.

KAYNAKÇA

- Abdurrahmanov, Elşen- Halilov, Habil. “Kuzeybatı Azerbaycan'da Dini - Arkeolojik Anıtlar ve Totemist İnançlar”, *XX. Uluslararası Ortaçağ Ve Türk Dönemi Kazıları Ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Editör Ela Taş, Işık Yayla, Murat Alkan, 259-276. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Abdurrahmanov, Elşen. “Kuzey-Batı Azerbaycan’ın İlk Ortaçağ Alban Mabetleri”, *VIII. Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı, Kültürel Mirası Koruma Sempozyumu Sanat Etkinlikleri*, editör Osman Kunduracı-Ahmet Aytas, 489-495. Konya: Selçuk Üniversitesi, 2015.
- Adıgüzel, Adnan. “Hz. Osman Döneminde (24-35/644-656) Fetihler”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 3/11, (2019): 1173-1199.
- Adiloğlu, Adilhan. “Karaçag –Malkar Nart Destanları”, *Journal of Turkish Studies*, 2/1, (2007): 196-218.
- Adilov, Asil. “Azerbaycan’da Hüküm Sürmüş Bir Müslüman Hanedanlığı: Revvâdiler (IX. V-X-XI Yüzyıllar)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2019.
- Afandiyev, Nizami. “Geçmişten Günümüze Azerbaycan Alban Udi Halkının Hristiyanlık Serüveni”, *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/22, (2019): 197-216.
- Ağarı, Murat. “Irak Ve Belh Coğrafya Ekolleri Ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya’kubî Ve İstahrî”. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.34, (2007): 169-191.
- Ağarı, Murat. “İbn Hurdazbih’in el Mesalik ve’l Memalik’i ve İçerdiği Coğrafi ve Kültürel Motifler”. *Dini Araştırmalar*, S.7, (2005): 238-241.
- Ağarı, Murat. “Ya’kubî’nin Kitabı’l Buldan’ı”, *Ekev Akademi Dergisi*, 7/17, (2003): 187-198.
- Ağasioğlu, Firidun. *Azer Xalqı*, Bakı: Çaşıoğlu Neşriyyatı, 2000.
- Ağasioğlu, Firudin. *Dokuz Bitik Azerbaycan Türklerinin İslama Qeder Tarixi*, Bakı: Ağrıdağ Neşriyatı, 2014.
- Ağırman, Mustafa. “Hz. Peygamber'in Medine'yi İslamlaştırması ve Hicret Projesi”, *Ekev Akademi Dergisi*, 1/2, (1998): 57-85.
- Ahmad, Sayyid Maqbul. “İbn Hurdâzbih”, *DİA*, 20:78, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Ahmetbeyoğlu, Ali. “Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadî Gelir Kaynakları”, *Belleten*, 69/254, (2005): 117-130.
- Ahmetbeyoğlu, Ali. “Tarihçi Theophanes Confessor ve Eserinin Türk Tarihi Açısından Ehemmiyeti”, *Sosyoloji Dergisi*, 3/19, (2009): 285-296.
- Akbaş, Mehmet. “Hz. Ömer Dönemi Fetihleri”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, editör Ali Aksu 421-461. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.
- Akbaş, Mehmet. “Seyfullah” Lakabının Halid B.Velid’in Cihadına Yansıması”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/2, (2012): 91-109.
- Aklan, İzzeddin. “El-Cezire Bölgesi İslam Âlimlerinden İbn Esir’in Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

- Algül, Hüseyin. “Kays b. Mekşûh”, *DİA*, EK-2: 32, İstanbul: TDV Yayınları, 2019.
- Alicanov, Kerem. “İslâm’ın İlk Dönemlerinde Arrân”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Aliyev, Salih Muhammedoğlu, “Derbend”, *DİA*, 9: 164-166, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aliyev, Şahin. *Heyder Aliyev ve Azerbaycan Tarihi*, Bakı: Elm ve Tehsil, 2016.
- Altungök, Ahmet. “(IV. ve VIII. Yüzyıllar Arası) Sasaniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2007.
- Altungök, Ahmet. “MS.616-619 Sâsânî-Bizans Savaşlarında Üsküdar’ın Konumu ve Önemi”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu*, editör Coşkun Yılmaz-Cengiz Tomar-Uğur Demir, 67-79. İstanbul: Dörtbudak Yayınları, 2015.
- Altungök, Ahmet. “Siyâsi, İdâri, İktisâdi, Sosyal ve Kültürel Açından Sâsânî Devleti (M.S. 226-652)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2012.
- Altunkanat, Sedat. “Hristiyanlıkta Monofizit ve Diyofizit Kristolojisinin Konsiller Açısından Değerlendirilmesi”, *Kesit Akademi Dergisi*, 6/24, (2020); 389-413.
- Andreasyan, Hrand D, “Türk Tarihlerine Aid Ermeni Kaynakları”, *Tarih Dergisi*, 1/1, (1949): 95-118.
- Apak, Âdem. *Anahatlarıyla İslâm Tarihi (2)*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Apak, Âdem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi (3)*, İstanbul: Ensar, 2012.
- Apak, Âdem. “Hz. Osman Dönemi Fetihleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/9, (2000): 437-446.
- Arrian, *İskender’in Seferleri*, çev. Meriç Mete, İstanbul: İdea, 2005.
- Aslanlı, Araz. *Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu*, Ankara: EkoAvrasya Yayınları, 2013.
- Aslanova, Laman. “Geçmişten Bugüne Azerbaycan’da Yer Adları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi, 2020.
- Aşurbeyli, Sara Xanım, *Şirvanşahlar Dövləti*, Bakı: Nəşriyyat-Poliqrafiya Evinin Mətbəəsi, 2006.
- Aşurbeyli, Sara. *Bakü Şəhərinin Tarihi*, Bakı: Avrasiya Press, 2006.
- Aşurbeyli, Sara. *Azərbaycan Dili və Tarixi, Şirvanşahlar Dövləti (VI.-XVI. Esrlər)*, Bakı: Avrasiya Press, 2006.
- Attar, Aygün. “Ermeni Kimliğinin Anatomisi”, *Akademik İncelemeler*, 2/1, (2007): 291-308.
- Avcı, Casim. “Hilâfet”, *DİA*, 17: 539-546, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Ayan, Ergin. “Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 1/2, (2010): 19-50.
- Ayarıg, İsmail. “MÖ.9-MÖ.4. Yüzyıllar Arası Persler (Siyasi Tarih)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Aycan, İrfan. “Muâviye b. Ebû Süfyân”, *DİA*, 30: 332-334, İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Aycan, İrfan. “Mugîre b. Şu‘be”, *DİA*, 30: 375, İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Aydın, Derya Uzun. “İslamiyet Öncesi Eski Türk İnanışları veya Mitolojisi ile Antik Dönem (Yunan veya Roma) Mitolojisinin Karşılıklı Olarak Değerlendirilmesi”,

- Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/6, (2019): 137-146.
- Aydın, Mustafa, “Şeki”, *DİA*, 38: 489-491, İstanbul, TDV Yayınları, 2010.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat. “İslâm Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/38, (2015): 334-339.
- Aylar, Mustafa. “İslam Coğrafyacılarına Göre Orta Çağ’da Âmid (Diyarbakır)”, *Tarih Okulu Dergisi*, 12/XLIII, (2019): 1384-1412.
- Ayrancı, İlhami. “Hz. Peygamberin Medine’ye Hicreti ve Bu Dönemde Uyguladığı Stratejiler Üzerine Bir Deneme”, *Kalemname*, 3/6, (2018): 44-77.
- Azerbaycan Kitabxana Ensiklopedisi, Bakı: Azerbaycan Respublikasının Medeniyet ve Turizm Nazirliyi, 2015.
- Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, editör C.B.Guliyev, C.1, Bakü: Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi Kurulu, 1976.
- Azərbaycan Tarixi Atlası*, editör Y.M. Mahmudov, Bakı: Kartoqrafiya Fabriki, 2007.
- Azerbaycan Tarixi, I, Bakı: Apostroff, 2014.
- Babayev, Neriman, Rafik Nerimanov. *Berde Tarihin Aynasında*, Bakı: Elm ve Heyat Neşriyat, 1998.
- Badakoğlu, Umut. “Antik Kaynaklar Ve Güncel Çalışmalar Işığında Sarmatlar-İskitler”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, 2018.
- Bahşeliyev Elmar-Bahşeliyev Veli. “Urartu Devletinin Güney Kafkasya Politikasında Nahçıvan’ın Yeri (Nahçıvan, Azerbaycan)”, *Amisos*, 4/6, (2019): 15-34.
- Bakır, Abdulhalik, Şenol, Feridun. “Azerbaycan’ın Gözbebeği Bakü Şehrine Genel Bir Bakış (Eski Çağlardan Orta Çağ’ın Sonuna Kadar)”, *Genel Türk Tarihi Araştırma Dergisi*, 2/3, (2020):87-122.
- Bakır, Abdülhalik, Şenol, Feridin. “Ortaçağ Gürcistan’nının Meşhur Şehri: Tiflis (Şehrin Siyasi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Tarihine Genel Bir Bakış)”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, IV/2, (2020): 9-100.
- Bala, Mirza. *Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya*, Ankara: Yeni Cezaevi Matbaası, 1951.
- Balayev, Aydın N. *Azerbaycan Tarihi*, Bakü: İlm Neşriyyat, 1993.
- Balcı, İsrail. “İran Sömürgesine Karşı Arap Aşiretleri Direnişinin Önderi: Müsennâ b. Hârise ve Siyasi Faliyetleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, 8/19, (2004): 177-194.
- Balcı, İsrail. “Müsennâ b. Hârise”, *DİA*, 32: 89-90, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Baltacıoğlu Öztürk, Gül. “Şehir Açısından Bakü (Azerbaycan), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırma Enstitüsü, 2019.
- Bamyacı, Mehmet Ertan- Güçlüay, Sezgin. “İmparator Herakleios Dönemi (610-641) Bizans İmparatorluğu’nun Genel Ekonomisi Ve Ticaret Politikası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28/1, (2018): 281-288.
- Bamyacı, Mehmet Ertan. “Bizans İmparatorluğu’nda Ticaret (VIII-X.Yüzyıllar)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2017.

- Barlak, Yasemin. “Cerîrb. Abdullah El-Becelî’nin Askerî ve Siyasi Faaliyetleri(633-674)”, *Ondokuz Mayıs Üniveristesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.52, (2022): 263-286.
- Barthold, W. “Âzerbaycan ve Ermenistan” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14/23-VIII-XII, (1970-1974); 77-87.
- Başaran, Selman. “Huzeyfe b. Yemân”, *DİA*,18: 434-435, İstanbul: TDV Yayınları, 1998).
- Bekirova, Ellada. “Antik Kafkas Coğrafyasında Alban Devleti” *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, editör Semiha Nurdan, Muhammed Özler, 59-75. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Bekirova, Ellada. “Eskiçağ Kaynaklarında Geçen “Caspia Via” ve “Caspiae Portae” İbareleri, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7/2, (2020): 1182-1194.
- Berk, Fatih Mehmet. “Antik Kaynaklara Göre İç Batı Anadolu’nun (Phrygia) Jeopolitiği”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011.
- Berkok, İsmail. *Tarihte Kafkasya*, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958.
- Beyânî, Şirin. *Eşkânîlerin (Partların) Düşüşü ve Sâsânîlerin Yükselişi*, Farsçadan çeviren. Ali Hüseyin Toğay, İstanbul: Selenge Yayınevi, 2020.
- Biro, Marget. “Hunların Kafkasya’daki Varlığı”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.22, (2003): 223-231.
- Bi, Mahmut. *Kafkas Tarihi*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2007.
- Bilge, Sadık Müfit, “Gürcüler”, *DİA*, EK-1: 490-493, Ankara, TDV Yayınları, 2020.
- Bilgiç, Emine. “M.S. III. Yüzyıl Roma-Sasani İhtilaflarına İlişkin Bir Değerlendirme: Pers Kralı I. Şapur’un Roma İmparatoru Valerianus’u Esir Alması”, *Mediterranean Journal of Humanities*, II/2, (2012): 25-34.
- Busse, Heribert. “Dört Raşit Halife ve İlk Fetih Dalgası”, *İstem*, 3/6, (2005): 291-295.
- Bünyadov Z.M. Bünyadov, Y.B.Yusifov. *Azerbaycan Tarihi (En kadim devirden XX. yüzyılın Başlangıcına Kadar)*, Bakı: Çıraq, 2007.
- Bünyadov, Teymür. *Cavanşir*, Bakı: Genclik, 1993.
- Bünyadov, Ziya. *Azerbaycan VII-IX yüzyıl Eserlerinde*, Bakı: Şerq- Gerb, 2007.
- Brosset, Marie Félicité. *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 yılına kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.
- Caferoğlu, Ahmet. “Abbas Gulu Aga Bakıhanlı, Gülüstan-i İrem, Türki”, *Türkiyat Mecmuası*, 17/0 (2010): 274-277.
- Caferoğlu, Ahmet. “Azerbaycan Tarihine Umumi Bir Bakış”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 1/1, (1932): 5-16.
- Caferoğlu, Ahmet. *Azerbaycan*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1940.
- Canpolat, Yusuf. “Sâsânîlerin Kuruluşundan Hz. Muhammed Döneminin Sonuna Kadar Arap-Sâsânî İlişkileri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Cihan, Cihad. “Türk Akınlarına Karşı Sasanîlerin İnşa Ettiği Gürgan Seddi (Sedd-i İskender), *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10/5, (2015): 107-130.

- Cihan, Cihad. “Türk-Sasani İttifakları ve Sasani Ordusunda Türkler”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12/32, (2015): 89-107.
- Cikia, Sergi. “Gürcüce ve Azericenin Etkileşimi üzerine”, *Karadeniz Araştırmaları*, XVII/67, (2020): 835-845.
- Cin, Ali. “Musa Hornasi (Musa Horanî)’nin Tarih-i Ermenistan Adlı Eseri”, *Turkish Academic Research Review*, 2/3, (2017): 11-24.
- Cog, Mehmet. “Ermeni- Gürcü Dini Münasebetlerine Dair Bazı Tespitler (V-XII Yüzyıl)”, *Tarih Okulu Dergisi*, 8/XXIII, (2015): 119-137.
- Cöhce, Salim. *Tarihte Türkler ve Ermeniler (İlkçağ ve Ortaçağ)*, Ankara: TTK, 2014.
- Cəbiyev, Qafar. *Girdiman Tarixi*, Bakı: Şərq-Qərb, 2010.
- Çubukçu, Asri. “Ebû Ubeyd es-Sekafi”, *DİA*, 10: 249, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Çubukçu, Asri. “Eş‘as b. Kays”, *DİA*, 11: 455-456, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Çubukçu, Asri. “Habib İbn Mesleme”, *DİA*, 14: 372-373, İstanbul, TDV Yayınları, 1996.
- Dakuki, Hüseyin Ali. “Dört Halife Devrinde Araplar ve Hazarlar”, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, (1987): 91-94.
- Dasxuranci, Movses. *The History of Caucasian Albanians*, çev. Ç.J.F. Dowsett, London: Oxport University Press, 1961.
- Demir, Muzaffer. “Herodotos ve Yabancı Kültürler: Mısır Örneği”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/2, (2012): 315-338.
- Demircan, Adnan. “Hz. Ali’nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2, (2013):173-190.
- Demirkent, Işın. “Herakleios”, *DİA*, 17: 210-215, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Dos, Leyla. “Azerbaycan Rus Ortodoks Kilisesi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.
- Dönmez İbrahim Kafi. “Nesep”, *DİA*, 32: 573-575, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Dönmez, Belma. “Eftalit- Sasani Münasebetleri Üzerine” *İtil Suwı Aka Turur EÜ TDAE Türk Tarihi Anabilim Dalı 25. Yıl Armağanı*, (2017): 157-167.
- Duman, Eşref. “Azerbaycan’a Yönelik İlk İslâmi Fetihler”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2008.
- Dunlop D.M. *Hazar Yahudi Tarihi*, İstanbul: Selenge, 2008.
- Duran, Muzaffer. “Eski İran’da (Persler, Parthlar, Sâsâniler) Veraset İdeolojisi”, *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, (2021): 329-357.
- Duran, Muzaffer. “Perslerin Askeri Çöküşü Üzerine Bir İnceleme”, *History Studies International Journal of History*, 9/4, (2017): 33-51.
- Dursun, Davut, “Kafkasya”, *DİA*, 24: 160-162, İstanbul, TDV Yayınları, 2001.
- Ed-Dâkûkî, Hüseyin Ali. “Hîre”, *DİA*, 18: 122-124, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Efendi, Rasim. “Kafkas Türklerinde El Sanatları”, *Erdem*, 9/27, (1997): 989-1006.
- Efendiyev, Nizami Efendiyev. “Kafkas Albanyası Devleti’nin Hristiyanlık Öncesi Dini İnançları”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.15, (2020): 357-374.
- Efendiyev, Nizami. “Azerbaycan da Alban Kilisesi (Tarihi, Siyasi ve Dini Durumu)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010.

- Efendiyev, Nizami. “Kafkasya’da Hristiyanlığın Tarihsele Gelişimi: Alban – Udi Kilisesi Örneği”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018.
- Ehmed, Dilqem. *Yolun Yarpaqları*, Bakı, 2011.
- Əhmədov, Səhubi. *Azərbaycan Tarixindən Yüz Şəhsyyət*, Bakı: Ayna Mətbu Evi, 2006.
- Ekberov, Rahib, Sadıq Selimov. *Azərbaycan’ın Dövlət Ve Hüquq Tarixi*, Bakı: Qanun, 2003.
- el-Belazuri, *Fütuhu’l Büldan*, Çeviren. Mustafa Fayda, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, 2002.
- Elçibey, Ebulfez. “İbn El-Esir Hazarlar Hakkında”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.18, (2014): 57-76.
- Əliyev, Qabil. *Qafqaz Tarixi (Ən Qədim Çağlardan Xvii Əsrin Sonunadək) I Hissə*, Bakı: Elm, 2009.
- Əliyev, Vüsal. “Mİl Düzünün Orta Əsr Abidələrinin Arxeoloji Tədqiqinə Dair”, *Azərbaycan Arxeologiyası Khazar University Press*, 20/2, (2017): 75-87.
- Əliyeva, F. “Azərbaycan Antik Mənbələrdə”, *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, S.4, (2009): 111-116.
- Erinç, Sırrı. “Hazar Denizi”, *DİA*, 17: 113-115, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Erkan, Hakan Sezgin, Sina Kısacık, Damla Sevimli, *XV. Yüzyıldan XXI. Yüzyıla Türkiye- Azərbaycan İlişkileri ve Azərbaycan’ın Sosial, Ekonomik, Kültürel Değişimi Türkiye’nin Komşuları*, İstanbul: Kanas Yayınları, 2015.
- Erkoçoğlu, Fatih. *Emevi Devleti’nin Dönüm Noktası Abdülmelik Bin Mervân*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Eroğlu, Engin. “Türk Barışı: İskitler, Göktürkler ve Hazarlar”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages*, 12/19, (2017): 91-102.
- Ersoy, Tolga. “Bizans-Sâsâni Savaşları Bağlamında Prokopios’un Akhunları Tasviri”, *XVII. Türk Tarih Kongresi*, 89-106. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Esir, İbnü’l. el-Kâmil fi’t- Tarih, İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2016.
- Et-Taberî, İbn Cerîr. *Tarihu’t Taberî*, Ankara: Ankara Okulu, 2019.
- Faizi, Kamaluddin. “II. Hüsrev Perviz Döneminde İran (M.S.590-628)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2019.
- Fayda, Mustafa. “Yermük Savaşı”, *DİA*, 43:485-486, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Fayda, Mustafa. “Belâzürî”, *DİA*, 5: 392-393, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Fayda, Mustafa. “Cerîb”, *DİA*, 7: 402, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Fayda, Mustafa. “Cerîr b. Abdullah”, *DİA*, 7: 410-411, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Fayda, Mustafa. “Ebû bekir”, *DİA*, 10: 101-108, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Fayda, Mustafa. “Fütûhu’l-Büldân”, *DİA*, 13: 258-259, İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Fayda, Mustafa. “Halife B. Hayyât”, *DİA*, 15: 301-303, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fayda, Mustafa. “İbn A‘Sem El-Kûfi”, *DİA*, 19: 325-326, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Fayda, Mustafa. “Târîhu’l-Ümem ve’l Mülûk”, *DİA*, 40:92-94, İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2011.
- Fazlan, İbn. *Seyahatname*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995.

- Gasanovi, Vusal. “Azerbaycan’da M.Ö. 4. Yüzyıl İle M.S. 3. Yüzyıl Arasında Alban Gömü Adetleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2018.
- Gedikli, Yusuf. “Hazar Kavim ve Devlet Adı; Kabar Kabile, Kadar, Kasar Boy Adlarının Köken ve Anlamları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 127/ 250, (2021): 165-190.
- Gedikli, Yusuf. “463-682 Arasında Kuzey Kafkasya Hun Beyliğinden ve Hazar Türklerinden Alban Tarihi’nin Kaydettiği Türkçe Sözcükler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.217, (2015): 219-238.
- Gedikli, Yusuf. “IV-V. Yüzyıllarda Kafkasya Hunlarından Ve Kafkasya’daki Diğer Türk Kavimlerinden Kalan Sözcüklerin Köken Ve Anlamları (Basık, Kursık, Hunan, Halhal, Kenger, Hun Dağı; Haylandurk, Eran, Bel; Tarhan, Bakatar, Arslan; Balasakan, Talış)”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 109/215, (2015): 167-192.
- Genç, Özlem. “II. Tigranes Döneminde Roma-Armenia İlişkileri”, *The Journal of Academic Social Science*, S.45, (2016): 247-256.
- Geybullayev, Gıyaseddin. – Rızayeva, Vefa. “Eski Türklerde Umay Tanrıçası”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S.IIT, (1999): 215-218.
- Geybullayev, Gıyaseddin. *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden*, Bakü: Azərneşr, 1994.
- Göde, Halil Altay. “Zeyneloğlu Cihangir’in Muhtasar Azerbaycan Tarihi Adlı Eserinin Çeviri ve İncelenmesi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1993.
- Göl, Hacer. “Geçmişten Günümüze Azerbaycan”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5/1, (2016): 153-170.
- Gumilev, L.N. *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, İstanbul: Selenge, 2003.
- Gurbanov, Abbas. “Abbâsîler Dönemine Kadar Azerbaycan’ın Siyasî Tarihine Genel Bir Bakış (10-132/632-750)”, *İstem*, 5/9, (2007): 123-136.
- Gurbanov, Abbas. “Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132–232/750–847)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007.
- Gurbanov, Abbas. *İslam Tarixi II*, Bakı: Azerbaycan Respublikası Bakı İslam Universitetinin Zaqatala Şöbəsi, 2009.
- Gür, Mehmet Sadık, “İbn Havkal’ın Suretu’l-Arz Adlı Eserinin Türkçe Çevirisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Ortadoğu Kongresi (Dil, Tarih ve Edebiyat), Bildiriler Kitabı II*. editör, Osman Düzgün, Hacı Yılmaz, Ahmed Aldyab, Mehmet Sadık Gür, Abdülmuttalip Işıdan, 645-652. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2017.
- Güven, Melek Sarı. “Ermeni Alfabetesinin Dil, Din ve Kimlik Üçgeninde Tarihi Gelişimi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 8/4 (2019): 2718-2727.
- Güzel, Fatih. “Ermeniyye Fatihi Habib b. Mesleme el-Fihri’nin Hayatı ve Askeri Faaliyetleri”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2/2, (2018): 205-222.
- Hacıyev, Hanoğlu. “Bir Emevi Valisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik B. Mervân”, *İstem*, 8/15, (2010): 111-142.
- Hacıyev, Qasım, *Bərdə Şəhəri Coğrafi, Siyasi və Mədəni Tarix*, Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2008.

- Harman, Ömer Faruk. “Yâfes”, *DİA*, 43: 174-175, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Hasanov, İbrahim. “1990-2006 Yılları Arasında Azerbaycan’da Yayımlanan Dinle İlgili Kitapların Dinler Tarihi Açısından Tahlili”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008.
- Hatipoğlu, İbrahim. “Sa’d b. Ebû Vakkâs”, *DİA*, 35: 372-374, İstanbul TDV Yayınları, 2008.
- Havkal, İbn, *10.Asırda İslam Coğrafyası*, Çeviren, Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- Hurdazbih, İbn. *Yollar ve Ülkeler Kitabı el Mesalik ve’l Memalik*, Çeviren. Murat Ağar, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2019.
- Huseynov, Gurban. “Sabirlerin Kısa Tarihi”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.17, (2017): 147-161.
- Ismayılova, Xuraman. *Bərdə və Bərdəlilər (Bibliografik məlumat kitabı)*, Bakı: Nərgiz Nəşriyyatı, 2010.
- İbrahimov, Aydın, Ertuğ Öner, Ecmel Temuçin, Asaf Koçman, vd. *Azerbaycan Coğrafyası*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1994.
- İpek, Ali. “Yukarı Mezopotamya’da Sâsânî Siyaseti”, *Tesam Akademi Dergisi*, 4/2, (2017): 85-109.
- İpek, Ali. *Azerbaycan Tarihine Giriş*, Ankara: Lalezar Kitapevi, 2007.
- İpek, Ali. *İlk İslâmi Dönemde Azerbaycan (632-750)*, Erzurum: Zafer Yayınevi, 2017.
- İslamova, Vüsale. “VII-X. Yüzyıllarda Azerbaycan ve Kafkasya’da İslamiyet”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2000.
- İsmailov, Mahmut. *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, Çeviren, Vefa Kurban, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2014.
- İsmayılov, Elnur. “XIV-XVI. Yüzyıllarda Şirvanşahlar Devleti (Derbendiler Hânedânı)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2016.
- İzzatov, Elshan. “Tarihten Günümüze Azeri-Ermeni İlişkilerinde Karabağ Sorunu”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006.
- Kaçar, Turhan. “Anadolu’da Sasaniler ve Romalılar, M.S.226-363): Emperyal İdeoloji ve Kriz”, *Tarih Dergisi*, S.47, (2009): 1-22.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2015.
- Kalafat, Yaşar. *Gregoryen Türklerde Halk İnançları*, Ankara: Berikan Yayınları, 2012.
- Kalankatlı, Moses. *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*. Çeviren Yusuf Gedikli, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.
- Kalankatuklu Moisey, *Albanya Tarixi*, Qoş Mhitar, *Alban Salnamesi*, Bakı: Avrasiya Press, 2006.
- Kanca, Fatih. “Taberî’nin Târîhu’l-Ümem Ve’l-Mülûk Adlı Eserinde Esbâb-I Nüzûl”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/9 (2018): 399-430.
- Kandemir, M.Yaşar. “Abdullah b. Ömer b. Hattâb”, *DİA*, 1: 126-128, İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kapanşahin Muhittin. “Azerabaijan Müslüman Kimliğinin Oluşmasında Emevilerin Rolü”, *21.ci Əsrin Pəncərəsindən Mədəniyyət Və Kimlik Beynəlxalq Simpoziumun*

- Materialları*, editör Vurğun Əyyub, Elza Səmədli, 113-134. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2016.
- Karaca Kızıl, Fatma. “İslam’da Kurumsallaşma Süreci: Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer Dönemi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.
- Karadağ, Fatma. “I.-VII. Yüzyıllar Arasında Roma-Pers Mücadeleleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2006.
- Karman, Sümeyye. “Müsennâ b.Hârîse’nin Hayatı ve İslam Tarihindeki Yeri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019.
- Kayrak, Hatice. “Doğu Roma ve Sâsânîler Arasındaki İktisadi İlişkiler” (MS. V. ve VI Yüzyıllar), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, 2019.
- Keçaari, Georgi. *Udilerde Enenevi, Yas Merasimleri*, Bakı: Agah, 2004.
- Kelpetin, Mahmut. “Hz. Ebû Bekir Döneminde Irak Fetihleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, 14/43, (2010): 267-288.
- Kesir, İbn. *El-Bidâye ve’n-Nihâye Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, C.7, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2017.
- Khalilova, Tarana. “XVI-XIX. Yüzyıllarda Kuzeybatı Azerbaycan’ın Osmanlı Devleti ile İlişkileri ve Kültürel Bağlar: Car-Balaken Örneği”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2016.
- Kılıç, Ünal. “Yezîd I”, *DİA*, 43: 513-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kırzioğlu, Fahrettin. *Albanlar Tarihi Üzerine (M.Ö. IV-M.S. X Yüzyıllar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Kitapçı, Zekeriya. “Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler” *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.155, (2005): 111-164.
- Koç, Kübra. “Hazar-Arap- Doğu Roma İlişkileri Işığında Kafkasya”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2019.
- Koç, Kübra. “Müttefiklikten Düşmanlığa Kafkasya ve Doğu Avrupa’da Hazar-Doğu Roma İlişkileri”, *ASEAD*, 5/8, (2018): 156-180.
- Korkmaz, Telli. “Hazar Devleti’ne Ait Şehir ve Kaleler”, *XVII. Türk Tarih Kongresi*, editör Semiha Nurdan, Muhammed Özler, 367-386. Ankara: TTK, 2018.
- Koyuncu, Mevlüt. “İlk İslâm Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslâmlaşma Süreci”, *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, (2008): 131-140.
- Koyuncu, Mevlüt. “Müslüman Arapların İslam’ın İlk Fetihleri Döneminde İrminiyye ile Olan Müsabebetleri”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ortaçağ)*, S.2, (2014): 9-20.
- Köse, Bayram Arif. “10.Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan’da Coğrafi, İdari ve İktisadi Durum”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13/34, (2016): 431-450.
- Köse, Bayram Arif. “İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler”, *Vakanüvist Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/Kafkasya Özel Sayısı, (2017), 297-342.
- Kutluer, Oder. “Kafkas Albanlarının Kimliği”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6/2, (2021): 35-59.

- Külekcı, Cahit. "Ermeni Kaynaklarında Siyer Anlatıları-Moses Dasxurants'ı'nın Tarihi Örneği", *Akademik Siyer Dergisi*, 1/1, (2020): 140-154.
- Kürkçüoğlu, Erol. *Roma'dan Selçuklu İdaresine Ermeniler*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkilerini Araştırma Merkezi, 2005.
- Kütük, Ahmet. "Bizans İmparatorluğu Zamanında Amida (Diyarbakır) (IV-VII. Yüzyıl)", *History Studies International Journey of History*, 7/2, (2015): 77-97.
- Mahmudov, Yaqub. *Azerbaycanlılar (Enik-Siyasi Tarixə Umumi Baxış)*, Bakı: Aspoliqrat, 2008.
- Mammadov, Ağşin. "Azerbaycan-Şeki İli Yer Adları Üzerine Bir Dil İncelemesi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi, 2021.
- Mammadov, İntıgam. "Ortaçağ Azerbaycanlı Arap Bilimcileri ve Eserleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2021.
- Mangaltepe, İsmail. "Avar Tarihinin En Önemli Savaşı: 626 İstanbul Muhasarası", *Karadeniz Araştırmaları*, S.10, (2006): 1-24.
- Mehmedov, İsmayıl. *Azerbaycan Tarixi*, Bakı: Adiloğlu Neşriyyatı, 2005.
- Mehmedova, Arzu. "Erken Ortaçağ'da Güney Kafkasya'nın Türk Toplumu veya Güney Kafkasya'nın Erken Ortaçağ Tarihine Yeni Bir Bakış", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, editör Semiha Nurdan, Muhammed Özler, 97-116. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018,
- Mehmedova, Mira. "Azerbaycan'da Halıcılık Sanatının Gelişimi", *Arış Dergisi*, S.4, (1998): 78-81.
- Mehmetoğlu, Dilara. "Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Kuruluşunda (1918-1920) Mehmet Emin Resulzade'nin Kuruluşu", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2004.
- Mehmetov, İsmail. *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.
- Məhyəddinqızı, Şəlalə, *Qəbələ Qafqazın İncisi*, Bakı, Oğuz Eli, 2009.
- Memmedov, T.M. *Qafqaz Albaniyası İlk ve Orta Asırlarda, Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası, AA. Bakıxanov Adına Tarih Enstitüsü*, Bakü: Tahsil Neşriyyatı, 2006.
- Memmedova Feride. *Albanya'nın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1993.
- Mızrak, Egemen Çağrı. *Bozkır Kavimleri, M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.
- Murselov, Cengiz. "Azerbaycan Dini İnançlarına Genel Bir Bakış", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/8, (2016): 48-70.
- Mustafa, Reşat. "Hazarların Güney Sınırları", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, editör Semiha Nurdan, Muhammed Özler, 645-662. Ankara: TTK, 2018.
- Mustafa, Reşat. "İslam Fıtuhatı ve Azerbaycan" Konusu Sovyet Dönemi Azerbaycanlı Oryantalistlerin Çalışmalarında (Ziya Bünyadov ve Naile Velihanlı Örneğinde), *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, II/2, (2018): 111-128.

- Mustafayev, Beşir. “Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde’nin Konumu”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi / Journal Of Turkish History Researches*, 3/2, (2018): 15-49.
- Mutallimov, Dadash. “Hz. Ömer Döneminde Azerbaycan Topraklarına Düzenlenen Fetih Hareketleri ve Meşhur Komutanları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14/79, (2021): 19-26.
- Mürseloğlu, Rüstem. “Edebiyat ve Sanata Yansıyan Azerbaycan Milli Şuurunda Etkili İzlenimler Bırakan Din Mevzuları”, *Rumelide Journal of Language and Literature Studies*, S.17, (2019): 206-219.
- Mürselov, Cengiz, “İslâmî Dönemde Şirvan Tarihi (Hicri İlk Üç Asır)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Nağıyev, H. H. Verdiyeva, *Azərbaycan Tarixi* (e.ə. IX-e. XII. əsrləri), Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2007.
- Nasır, Nilay. “Sâsânî İmparatorluğu’nun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme”, *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, S.5, (2001): 1-23.
- Naskali, Esko. “İran Tarih Başlangıcından Müslümanlar Tarafından Fethine Kadar”, *DİA*, 22: 394-395, İstanbul, TDV Yayınları, 2000.
- Naskali, Esko. “Sâsânîler”, *DİA*, 36: 174-176, İstanbul: TDV İslam Ansiklopedi, 2009.
- Naskali, Esko. “Şapur”, *DİA*, 38: 346, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Neciye, Elçin. “Arap –Hazar Savaşları ve Derbent”, *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/1, (2021): 43-49.
- Nefisi, Said. *Tarihi Temeddün-i İran-i Sasani*, Tahran: Danişgah-i Tahran, 1952.
- Nuriyeva, İrade. *Azərbaycan Tarixi: (ən qədim dövrlərdən zəmanəmizə dək)*, Bakı: Mütərcim 2015.
- Oder, Kerim. *Azerbaycan*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1982.
- Ouelquejay, Chantal Lemercier. çev. Nursel İçöz, *Azerbaycan’da İslamiyetin Durumu*, Ankara: O.D.T.Ü. Asya Afrika Araştırmaları Grubu, 1986.
- Ouliyeva Baxtiyar qızı, Rüxsare. “Alban Etnosu Konusuna Dair”, *Turan Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 4/15 (2012): 24-30.
- Önkali, Ahmet. “Hicret”, *DİA*, 17: 458-462, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Öz, Nihan. “Theodosius Döneminde Roma İmparatorluğu”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2017.
- Özaydın, Abdülkerim. “Arrân”, *DİA*, 3: 394-395, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özaydın, Abdülkerim. “el-Kamil”, *DİA*, 24: 281-283, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özaydın, Abdülkerim. “İbnü’l-Esîr İzzeddin”, *DİA*, 21: 26-27, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özdaşlı, Esme. “Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul etmiş “İlk Devlet” Oldukları Miti Üzerine Araştırma”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, , 21/2, (2016): 557-566.
- Özmenli, Mehmet, “Orta Çağ’da Bir Uygarlık Kenti Berde (Berza’a)”, *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, 6/2, (2014): 157-176.

- Öztürk, Engin. “Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu’da Ermeniler (330-641)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, 2017.
- Öztürk, Erdi. “Mihitar Goş’un Kanunnamesi ve Orta Çağ Ermeni Toplumunda ‘Ötekiler’ Üzerine Bir İnceleme”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 0/68, (2021): 107-128.
- Piriyev, Vaqif. *Azərbaycanın Tarixi- Siyasi Coğrafiyası*, Bakı: Müəllim Neşriyyatı, 2006.
- Pirniyâ Hasan. *Müşîr ed-devle ve Abbas İkbâl Aştîyânî, Devre-i Tarih-i İran, Az Agoz tâ inkiraz-ı Kaçârîye (İran Tarihi Devresi)*, Tahran: 1968.
- Qəbələ Arxeoloji Ekspedisiyası Hesabatlar Tapıntıları, Bakı: CSB, 2015.
- Qurbanov, Abbas. “İslami Fəthlər Baxımından Azərbaycan”, S.10, *Bakı, Sentyabr*, (2008): 313-329.
- Rəcəbli, Əli. *Sikkə və Dövlətçilik*, Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2017.
- Rəcəbli, Qəzənfər. *Azərbaycan Tarixi Oçerklər*, Bakı: Elm Ve Tehsil, 2013.
- Resulzadə, Mehmet Emin. *Seçme Eserler 2 Süreli Yayınlardaki Yazıları El Yazmaları*, Neşre Hazırlayan: Yavuz Akpınar, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.
- Reşad, Mustafa. “İslam Fütuhâtı ve Azərbaycan” Konusu Sovyet Dönemi Azərbaycanlı Oryentalistlerin Çalışmalarında (Ziya Bünyadov ve Naile Velihanlı Örneğinde)”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*, II/2, (2018): 111-128.
- Rezai, İman. “V.VII. Yüzyıllarda Bizans-Sâsâni İlişkileri”, *İraniyat Dergisi*, 1/1 (2016): 18-31.
- Rüstemova, Terane. “Arap Kaynaklarında Azərbaycan Petrolü Hakkında Bilgiler”, *XVIII. Türk Tarih Kurumu Kongresi*, editör Semiha Nurdan, Muhammed Özler, 521-532. Ankara: TTK, 2018.
- Salahshour, Taghi. “Hasankohal, Ermeni Alfabeli Kıpçakça Töre Bitiğinde Yabancı Unsurlar”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ardahan Üniversitesi, 2017.
- Sarı, Mehmet Salih. “Tuleyha b. Huveylid”, *DİA*, 41: 362-363, İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Sarıçam, İbrahim. “Nihavent”, *DİA*, 33: 98-99, İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Selimli, Qoşqar. “Hz. Ömer Devrinde Azərbaycan”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlim Mecmuası*, S.12, (2009): 77-88.
- Selimli, Qoşqar. “Hz. Əli (M. 656 – 661) Dövründə Azərbaycan”, S.14, *Bakı, Sentyabr*, (2010): 39-43.
- Sezer, Betül. “XI.-XIII. Yüzyıllarda Bizans Kilisesi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Sezikli, H.Ahmet. “Amr b. Ma’dikerib”, *DİA*, 3: 88, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre. “İlk İslâm Fetihleri ve Sâsâni Devleti’nin Çöküşü”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages*, 10/9, (2015): 389-428.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre. “Sâsâni İmparatorluğu Döneminde İran, Mezopotamya ve Kafkasya’da Hristiyanlık ve Hristiyanlar”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 3/10, (2016): 20-77.
- Strabon, Geographika, çev. Adnan Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009.

- Sumbatzade, A.S. *Azerbaydjantsı Etnogenez: Formirovanie Naroda*, Bakü, Elm Neşriyatı, 1990.
- Şemşek, Vesile Şemşek. *Yerel Kaynaklar Işığında Orta Çağ Azerbaycan Tarihi 1 Araplar Dönemi*, Ankara: Nobel Bilimsel Eserler, 2020.
- Şemşek, Vesile. “Araplar Döneminde Azerbaycan’ın Siyasi Durumu Üzerine Bazı İncelemeler (Yerel Kaynaklara Göre)”, *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/24, (2020): 67-78.
- Şenel, Abdülkadir. “Selmân b. Rebiâ”, *DİA*, 36: 443-444, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Şeşen, Ramazan. “İbn Havkal”, *DİA*, 20: 34, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Şirinbəy, Hacıöli. *Şimal - Qərbi Azərbaycan: İngiloylar*, Bakü: Təhsil, 2007.
- Şutanrıkulu, Gülreyhan, “Dağıstan-Derbent Şehri Ve Terekeme Köylerinin Tarihi Ve Sosyal Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, 9/4, (2014): 1085-1094.
- Şükürov, Qıyas. “Bünyadov Ziya” *DİA*, Ek-1: 224-225, Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Taşagıl, Ahmet. *Köktengri’nin Çocukları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.
- Taşagıl, Ahmet. “Hazarlar”, *DİA*, 17: 116-120, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Ahmet Taşagıl, “Türk”, *DİA*, 41, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012): 467-474.
- Taşçı, Kemal. “Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013.
- Tecimer, Ezgi. “Roma İmparatorluğu ve Sasani Devleti’nin Siyasi İlişkileri (III-VII. Yüzyıl)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2020.
- Tefazzülü, Ahmed. “Enûşirvân”, *DİA*, 11: 255-256, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Tekin, Yusuf. “Abbâsîler Zamanında Kafkasya’ya Yönelik Arap Fetihleri ve Kafkasya’da Arap İdari Sistemin Kurulması”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, 2018.
- Tezcan, Mehmet. “Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Doğu ile Ticaret ve Kafkasya’da Doğu-Batı Ticareti Mücadelesi”, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, (Trabzon: Serander, 2012), 179-211.
- Tezcan, Mehmet. “V. Yüzyılda Ermeni-Sâsâni Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği”, *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.32, (2007): 183-202.
- Theophanes, *The Chronicle of Theophane Confessor*, Oxford, Clarendon Press, 1997.
- Toksoy, Ahmet. “Tarih Süreci İçinde Beylekan”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.72, (2021): 225-242.
- Tombuloğlu, Tuğba. “Kafkasya’nın Etnik ve Kültürel Yapısı’nın Oluşumunda Türklerin Rolü”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2003.
- Tosun, Rukiye. “Belâzüri Ve İbn A’sem’e Göre Hz. Ömer Dönemi Fetihlerinin Değerlendirilmesi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009.
- Tuncay, Bəxtiyar. *Qafqaz Albanlarının Dili Və Ədəbiyyatı*, Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2010.

- Turan, Refik Turan. “Sovyet Döneminde Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Azerbaycan Halkının Etnik Kökenine ve Diline Yaklaşım (1960-1990)”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 24/3, (2020); 565-574.
- Uludağ, Süleyman. “Halife”, *DİA*, 15:299-300, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Ulutürk, Muammer. “Azerbaycan’da Zerdüşilik ve Abşeron- Surahanı Ateşgedesi”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.9, (2021): 45-54.
- Ünlü, Fadime Ünlü. “Roma İmparatorluğu Döneminde Kapadokya Bölgesi (MS. III. ve IV. Yüzyıllar)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2014.
- Üren, Umut Üren. “Alban Tarihi” Adlı Kaynaktaki Batı Köktürk Yöneticileri: “Kuzey Hükümdarı”, “Cebu Hakan” ve “Şad” Hakkında Değerlendirme”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, XVI/I, (2020): 1-10.
- Valişov, Ziya. “Bir İslâm Şehri Bakü (Kuruluşundan XVI. Y.Y. Başına Kadar)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Vəlixanlı, Nailə, *Ərəb Xilafəti Və Azərbaycan*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993.
- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1963.
- Xelilova, Aygöl. “Şeki’nin Qadim Dövr Qadın Zinet Eşyaları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8/3, (2021); 1010-1017.
- Yavan, Nuri. *Batı Coğrafyası Geleniği Üzeri*, Bir Disiplinin İç Dünyası: Modern Türk Coğrafyası Üzerine Söyleşiler, İstanbul: İdil Yayıncılık, 2014.
- Yazıcı, Tahsin. “Bâkîhanlı”, *DİA*, 4: 543-544, İstanbul, TDV Yayınları, 1991.
- Yıldırım, Ercüment. “II. Şapur’un 359 Yılındaki Amida Kenti Kuşatmasında Roma ve Parth Ordularının Kullandıkları Silahlar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/23, (2012): 455-475.
- Yıldız, Hakkı Dursun. Abdülmelik b. Mervân”, *DİA*, 1:266-270. İstanbul TDV Yayınları, 1988.
- Yılmaz, Ahmet. “Ortaçağ Boyunca Güney Azerbaycan’ın Tarihi Coğrafyası”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, 2013.
- Yılmaz, Cuma Ali Yılmaz, “Büyük İskender’in Hayatı ve Faaliyetleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Yiğit, İsmail. “Osman”, *DİA*, 33: 438-443, İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yücesoy, Hayrettin Yücesoy. “Ka’kâ’ b. Amr”, *DİA*, 24: 216, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yücesoy, Hayrettin. “Kadisiye Savaşı”, *DİA*, 24: 136-137. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yüksel, Mücahit. “Selmân b. Rebîa’nın Hayatı ve Faaliyetleri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/43, (2021): 109-131.
- Zerrînkûb Ruzbeh, Abdülhüseyin. *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, Çeviri Ali Hüseyin Toğay, İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2019.
- Zeynaloğlu, Cahangir, *Şirvanşahlar Yurdu*, Bakı: Elm və Təhsil, 2019.

Zeyneloğlu, Cihangir, *Muhteser Azerbaycan Tarihi*, Bakü: Azerbaycan Devlet Kitap Palatası, 1992.

Zeyneloğlu, Cihangir, *Şirvanşahlar Yurdu*, İstanbul: Sebat Matbaası, 1931.

Фарида Мамедова, *Политическая История И Историческая География Кавказской Албании (ІІ В. До Н. Э. — VII В. Н. Э.)*, Академия Наук Азербайджанской Сср Институт Истории, Баку: ЭЛМ, 1986.

“Qeşeng”. Erişim Tarihi 15.11.2021, <https://azerice-turkce.cevirsozluk.com/ceviri14/1-qeseng>

“Mhitar Qoş”. Erişim Tarihi 16.06.2022, <http://lib.az/persons/25>

“Aurelian”. Erişim Tarihi 10.09 2022, <https://mimirbook.com/tr/2838425f61b>

“Diofizit”, Erişim Tarihi 20.12.2022 <https://feeddi.com/diofizit-nedir>

“Monofizitlik”, Erişim Tarihi 20.12.2022, <https://www.turkcebilgi.com/monofizit>

EKLER

Ek 1: Alban Hükümdarı Vaçagan Döneminde Aguen Kilisesi'nde Kabul Edilen Kilise Kanunları

Eserde bu bilgiler ve yasalar şu şekilde verilmiştir;

“Ben Albanya hükümdarı Vaçagan ve Berdenin başpiskoposu Şuphalişo Gebelenin piskoposu Manase Haşunun piskoposu Yunan Uti vilayetinin piskoposları Ananya ve Sahak Kalakatuk köyünün keşişi Yosif Berdenin keşişi Toma, Gökçay keşişi Pogos, Tsri vilayetinin piskoposu Şmavon Darahoc keşişi Matte Sazbaday keşişi Abikaz Aynmanuşay keşişi Urvat keşişler Yovel Permude Yakub Arsah vilayetinin ayan ve kabile başları Kalankatuk kabilesinin başı Bakur ve başka birçok kişi hep birlikte benim meclisime Aguen adlı yaylağıma geldiler.

Biz şu kararları aldık;

1. Köy keşişleri yılda iki defa piskoposa saygı göstermeli(ziyaret etmeleri) Kutsal kitaplar temelinde ondan din kuralları öğrenmeli ve adet olduğu üzere ona yılda bir defa hediye aparmalıdır.
2. Bir kimse keşişliğe atandığı zaman piskoposa 4 dirhem keşişlikten aşağı göreve atandığı zaman piskoposa 2 dirhem vermelidir.
3. Adli sanlı ağa, bey hükümdar sülalesinden olan kişi, ömründe bir kere kendisi için kendi eliyle eğerli kayışlı, bir at veya gücü yettiğini vermelidir. Eğer kişi ömrü boyunca bunu veremezse, bunu o öldükten sonra onun ailesi vermelidir.
4. Halk tarafından keşişe getirilen toprağın vergisi aşağıdaki usule verilmelidir. Varsıl adam 4 cerib³⁷⁶ buğday 6 cerib apa ve 16 bardak tatlı çakır şarap vermelidir. Yoksul vardalın verdiği tahılın yarsını, şaraptan ise gücü yettiği kadarını vermelidir. Kimin bağı ekin yeri yoktur; Ondan hiçbir şey alınmasın. Kim canının cehennemden kurtulması için artık fazla verirse, helalü hoş olsun. Havari Pavlus'un dediği gibi “İnsan ne ekerse onu biçer” Kimin elinde koyun varsa bir koyunu, üç koyunun yünü ve bir parça peynir

³⁷⁶**Cerib:** Hz. Ömer döneminden beri İslam âleminde kullanılan hacim ve alan ölçüsü olarak bilinmektedir. Mustafa Fayda, Cerib, *DİA*, 7, (İstanbul, TDV Yayınları, 1993): 402.

- vermelidir. Atı olan bir yaşında tay, iri boynuzlu büyük baş hayvanı olansa bir buzağı vermelidir.
5. Hiçbir soyu (özgür) köylü veya başka bir adam, ölenlerin hatırasını yâd etmek için yılda bir defa kendisine uygun adağını vermeyi unutmamalıdır. Onlar ölenler için gelirlerinden pay ayırmalıdır. Eğer rahmetli olan kişinin atları varsa, onlardan kilise payı olarak uygun gördüğü bir atı eğer iri boynuzlu malı varsa uygun gördüğü bir öküzü vermelidir.
  6. Rahiplik eden veya rahip beng(manastır)den bir şey çalar ve bu olay ortaya çıkarsa o adam yargılanmamalı ve yerinden kovulmalıdır. Ona ayrılan toprak ise kilisenin hayrına elinden alınmalıdır.
  7. Eğer bir vengde keşişlerin sayısı fazla fakat vengin kilisesine mensup olan dindarların sayısı az ise veya aksine eğer dindarların sayısı çok keşişlerin sayısı az ise; o halde dindarların çok olan kiliseden bir kısmı alınıp sayısı az olan kiliseye verilmelidir.
  8. Eğer herhangi bir Hristiyan birsiyle kavga edip onun kanını dökerse o adamı piskoposun yanına getirip onu yasalara dayanarak cezalandırmak lazımdır.
  9. Büyük köyde ibadet yaptıran keşiş ikinci köyde de hizmet etmelidir. İki küçük köy birbirine hizmet göstermelidir. Bırakalım keşiş idare edebileceği dindarlara hizmet versin.
  10. Hiç kimse öz akrabası olan amca ve bibi (hala) torunu ile evlenemez ver kardaşının karısını alamaz.
  11. Kim karısını sebepsiz boşayıp ikinci kadınla nikâhsız yaşarsa, kim büyücülere başvurursa, bunları ve insan öldürerek yasaya karşı gelenlerin ellerini kollarını bağlayıp hükümdarların divanına getirmeli ve işkencelerden sonra ölüm cezasına mahkûm olunmalıdır.
  12. Eğer bir evde ölü için yas tutup ağlanıyorsa, ağaçlarla birlikte evin sahibinin elini kolunu bağlayıp hükümdarın divanına getirmek ve onları orada cezalandırmak lazımdır. Dileyelim ev halkı gözyaşı dökmesin.
  13. Kim ölmüş hayvanın etini yerse kim 40 günlük perhiz zamanı et yerse ve Pazar günü çalışıp kiliseye gitmezse bırakalım keşiş onu dindarların gözü önünde cezalandırsın.

14. Kim 40 günlük perhizin arifesine çarşamba ve Cuma günü et yerse bir hafta perhiz yapmalıdır. Eğer birisi keşişin yanına gelip perhiz yaptığını söylerse o zaman muhtar perhiz yapan adamlardan bir öküz alıp keşişe vermelidir.
15. Eğer dindarlardan birisi keşişi veya ondan daha aşağı görevde olan birini bir şeyde suçlu bulursa ve suçlu bulunanlar “Bu suçlarına adaletli ve doğrudur”deyip onu üzerlerine alırlarsa o zaman piskopos onlara ceza verir ve onlar kilisede tövbe etmelidirler. Lakin onlar yasalara dayanılarak cezalandırılıp köyden kovulmalıdır. Eğer onların suçları doğrulanmazsa o zaman keşişin öğle ibadetini yapması gerekir ve bu da suçlananların günahsız olduğunun tasdiki olarak kabul edilmelidir.
16. Eğer keşişi güvenilir meslektaşları ve şakirtleri tarafından bir suçla suçlanırsa keşiş secdegah ve suçlayan dindarların önünde hazırlıda durmalıdır ve kiliseden çıkarılıp köyden kovulmalıdır. Şayet keşişin meslek yoldaşları ve şakirtlerinin bütün bunları kıskançlıktan yaptıkları belli olursa ve halk onların küsülü olduklarını biliyorsa o zaman keşiş öğle ibadetini yaptırsın. Dindarlar ise iftiracıları lanetleyip kovmalıdır. Ama onlar herşeyi üstlenip keşişe iftira atıklarını itiraf edeceklerse bu durumda onların tövbe etmesi boyunlarına borçtur. Lakin vengten kovulmazlar. Fakat eğer onlar bundan sonra başka bir zarar verirlerse onların tümü yasalara esaslandırılarak yargılanmalıdır.
17. Sonra Piskopos ve keşişler soyluları “her köyde iki veya üç kilise veng yaptırıyorlar” diye hükümdara şikâyet etmişler. Soylular sırası gelince kara fikirlerini söylediler. Bundan sonra hükümdar piskopos ve soylular şu karara vardılar: Yaptırılan kiliseler kalmalı, yıkılmamalı; lakin onlardan gelen gelir ve vergiler Başkiliseye verilmelidir.
18. Soylular kiliseye verecekleri öşürün yarısını Başkiliseye yarısını da kendi kiliselerine versinler.
19. Her Pazar günü hem ağa hem uşak bir arada ibadet için Başkiliseye gidip ibadetlerini yapsın. Her bir garip (yabancı) topladığı ürün paylarını kiliseye vermelidir.
20. Soylular piskoposun haberi olmadan kişisel mülklerinden keşişi ne kovabilir ne de alabilirler. Piskoposlar da soyluların rızası olmadan keşişleri ne atayabilir ne

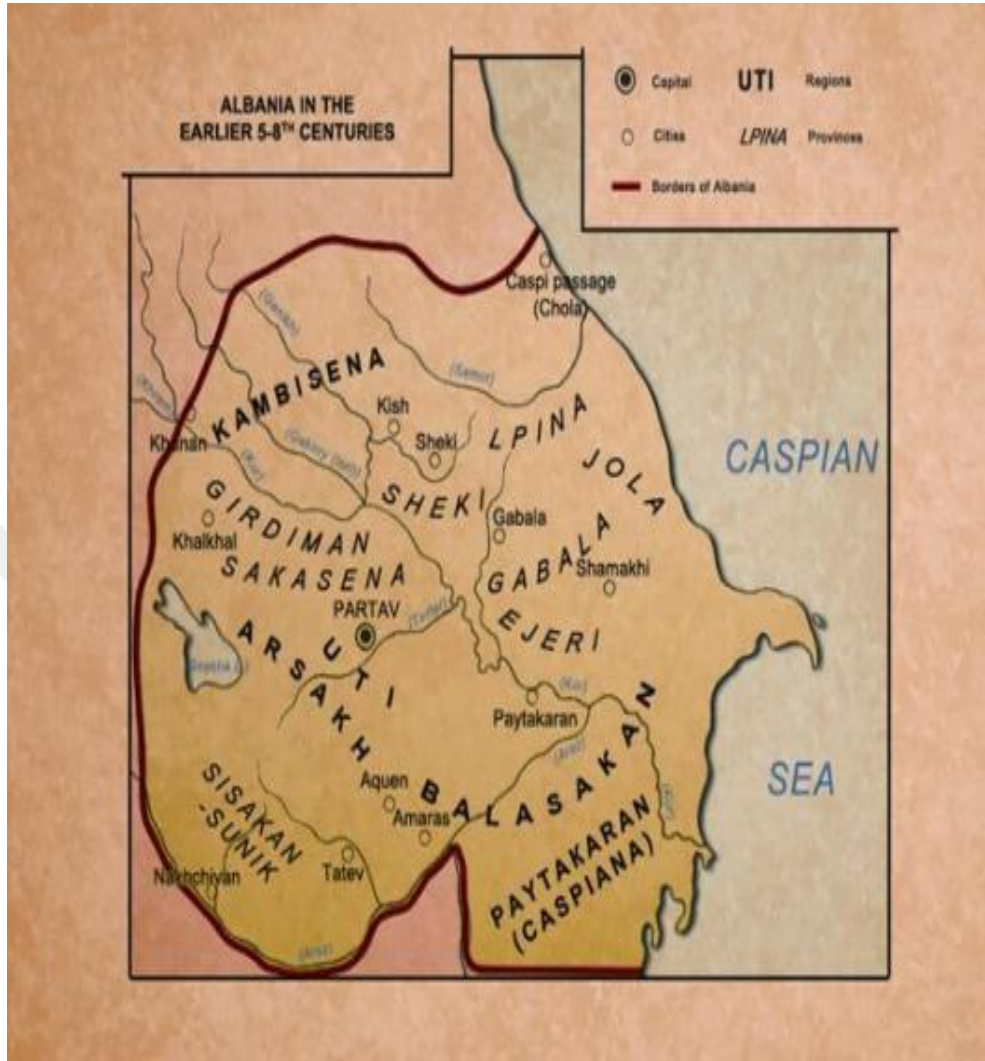
de çıkarabilirler. Keşiş soylu veya dindarların kendisi için tehlike arz ettikleri halde bile, piskoposun izni olmadan yerinden ayrılmamalıdır.

21. Eğer soylu kendi kilisesine secdegah kurmak veya oraya kurumuş ceset getirmek veya öğle ibadetini yaptırmak isterse bunları mümkünse piskoposun izniyle yerine getirmelidir. Kim ki bunları piskoposun izniyle yapıyor başarılar onun olsun. Kim ki bunu piskoposun izni olmadan yapıyorsa kiliseden uzaklaştırılır ve piskoposa olanağı oranında para cezası kesilir. O ancak yasaların belirlediği para cezasını getirdikten sonra hayır dua alabilir.
22. Bütün bu şartları piskopos keşiş ve soylular hükümdarın huzurunda belirlediler. Diyelim ki hükümdar hatunu ve oğlu, piskopos keşişler ve kilisenin bütün duaları ile mutlu olsun. Kalan halk ve bu mecliste toplananlar da mutlu olsunlar.”³⁷⁷

---

³⁷⁷ Kalankatlı, *Alban Tarihi Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, 122-127; Movses Dasxuranci, *The History of Caucasian Albanians*, 50-54.

Ek 2: Alban Devleti'nin Coğrafi Sınır Haritası.³⁷⁸

³⁷⁸ Efendiyev, “Kafkas Albanyası Devleti’nin Hristiyanlık Öncesi Dini İnançları”, 360.

Ek 3: Sâsâniler Devleti Coğrafi Haritası.³⁷⁹

³⁷⁹ *Azərbaycan Tarixi Atlası*, editör Y.M. Mahmudov, (Bakı: Kartoqrafiya Fabriki, 2007), 15.

Ek 4: Müslüman Araplar'ın Fetihleri Döneminde Alban Devleti'nin Coğrafi Haritası.³⁸⁰

³⁸⁰ *Azərbaycan Tarixi Atlası*, 16.

Ek 5: Büyük İskender'in Bastırmış Olduğu Sikkelerine Benzer Alban Sikkeleri.³⁸¹

³⁸¹ Əli Rəcəbli, *Sikkə və Dövlətçilik*, (Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2017), 37.

Ek 6: Albanların Ahameniş Devleti Sikkelerine Benzeyen Sikkeleri.³⁸²

Əhəməni satraplarının sikkələrinə bənzətmə.
Anonim, tetradraxma, gümüş (e.ö. IV–III yüzillər)

³⁸² Əli Rəcəbli, *Sikkə və Dövlətçilik*, 40.

Ek 7: Alban Devleti'nin Parfiya Arşakileri'nin Sikkelerine Benzeyen Paraları.³⁸³

³⁸³ Əli Rəcəbli, *Sikkə və Dövlətçilik*, 41.

Ek 8: Alban Devleti'nin Roma İmparatorluğu Sikkelerine Benzer Sikkeleri.³⁸⁴

³⁸⁴ Əli Rəcəbli, *Sikkə və Dövlətçilik*, 42.

Ek 10: Albanya’da Hristiyanlık Öncesi İnançlardan Biri Olan Putperestliğe Ait Putlar.³⁸⁶

---

³⁸⁶ Efendiye, “Kafkasya’da Hristiyanlığın Tarihsel Gelişimi: Alban – Udi Kilisesi Örneği”, 169.

Ek 11: Alban Devleti’de İlk İnşa Edilen Kiş Kilisesi’nin İç Ve Dış Görünümü.³⁸⁷

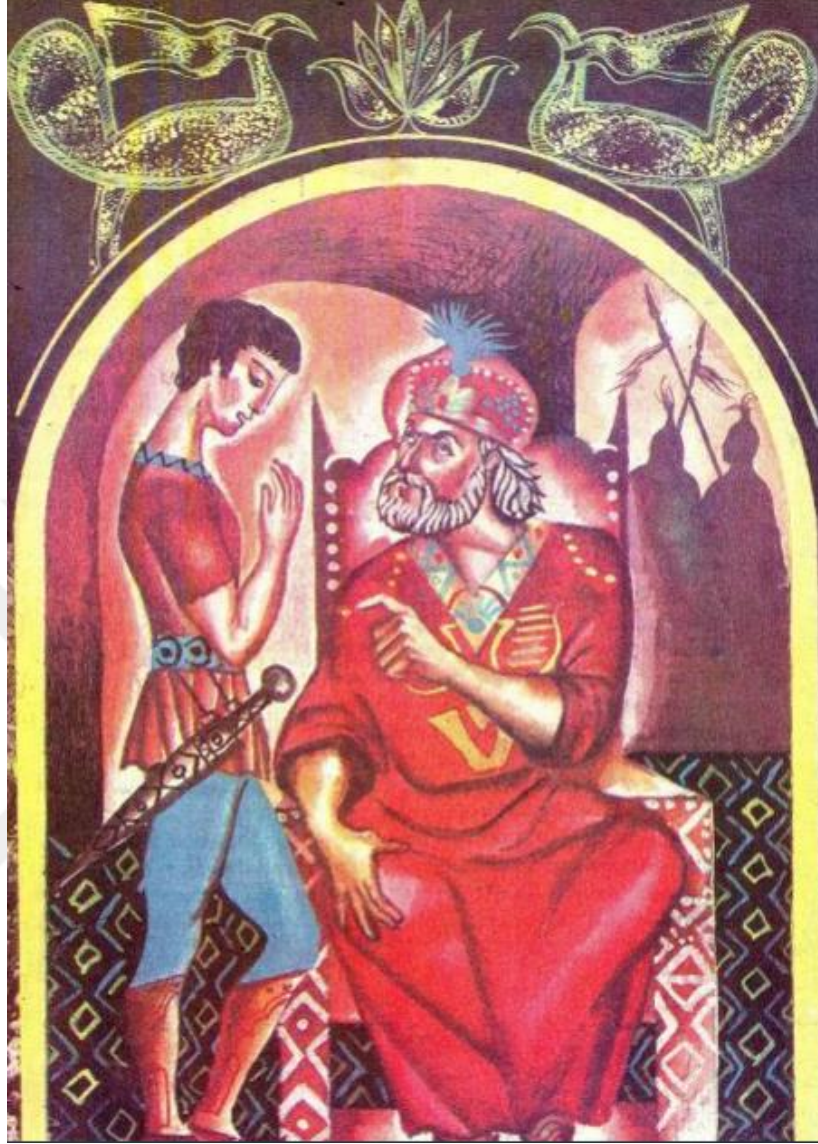
³⁸⁷ Efendiyev, “Kafkasya’da Hıristiyanlığın Tarihsel Gelişimi: Alban – Udi Kilisesi Örneği”, 171.

Ek 12: Alban Devleti'nin Hristiyanlığı Kabul Etmesiyle Birlikte, Kutsal Saydıkları Haç İşareti.³⁸⁸

³⁸⁸ Efendiyev, “Kafkasya’da Hristiyanlığın Tarihsel Gelişimi: Alban – Udi Kilisesi Örneği”, 176.

Ek 13: Cavaşır'ın Tasviri³⁸⁹

³⁸⁹ Bünyadov, Teymür. *Cavaşır*, 4.

ÖZ GEÇMİŞ

Adı Soyadı: Melek OMAÇ İPEK	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Fakülte	Fen-Edebiyat Fakültesi
Bölümü	Tarih
Yüksek Lisans	
Üniveriste	
Enstitü Adı	
Ana Bilim Dalı	
Programı	
Makale ve Bildiriler (Varsa)	
1. Melek Omaç, “Ahmed Aflakî’nin Menâkıbü’l-Ârifin Adlı Eserinde Yer Alan Ala’eddin-i Erzincanî’nin Faaliyetleri”, <i>Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu Bildirileri Kitabı</i>, Erzincan 2019, ss. 538-546. 2.	